

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

КУЗЬМІНА ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 930.1+001.32:929.522 «Штейнгелі»

**УКРАЇНСЬКА ГІЛКА РОДУ ШТЕЙНГЕЛІВ: ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ.
ІСТОРИКО-ПРОСОПОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність – 07.00.06. – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

ТОМОЗОВ Валерій В'ячеславович

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач сектору генеалогічних
та геральдичних досліджень,
Інституту історії України НАН України

Київ – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
Вступ	4
Розділ I. Історіографія, джерела та методологія дослідження	
1.1. Історіографія теми	11
1.2. Джерельна база дослідження	22
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи	37
Розділ II. Генеалогія та соціальний статус Штейнгелів	
2.1. Родовід баронів Штейнгелів	42
2.2. Засновники української гілки роду	54
2.2.1. Барон Максим Васильович (Магнус-Карл-Олександр) Штейнгель та його діяльність	55
2.2.2. Барон Рудольф Васильович (Герман-Рудольф-Олександр) Штейнгель – поміщик та підприємець	76
Розділ III. Барон Федір (Теодор) Рудольфович Штейнгель – культурний, громадський та політичний діяч	
3.1. Становлення Федора Штейнгеля як особистості	97
3.2. Наукові зацікавлення	104
3.3. Меценатство та благодійництво	131
3.4. Політична та громадська діяльність	153
Висновки	194
Список використаних джерел та літератури	202
Додаток	240

Перелік умовних скорочень

ВЗС – Всеросійський земський союз

ВСМ – Всеросійський союз міст

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

Комітет ВЗС ПЗФ – Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту

Комітет ВСМ ПЗФ – Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту

КПЗФ – Комітет Південно-Західного фронту

РПБТ – Російське православне благодійне товариство

РСФР – Російська Соціалістична Федеративна Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТУП – Товариство українських поступовців

УД – Українська Держава

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми

Широке полотно історії творить мозаїка історичних досліджень. Вони бувають різними за своїм спрямуванням, тематикою, але єднає їх одне – всі вони покликані більш повно й глибоко дослідити історичне буття країни з метою усвідомлення себе частиною спільної історії, поваги до власного минулого та недопущення помилок у майбутньому. Після розпаду СРСР з його марксистсько-ленінською ідеологією у вітчизняній науці актуалізувалися дослідження біографій визначних постатей, які цю історію рухали. На початку ХХІ ст. роль особистості в історії залишається актуальним напрямом розвитку історичної науки. Поряд із цим зростає роль регіональної історії. Її вивчення стає у нагоді історії сьогодення, яка твориться на наших очах. Під час здійснення процесу декомунізації, що нині супроводжується зміною історичних підходів і разом з тим перейменуванням населених пунктів, вулиць та площ, знадобляться історичні розвідки про несправедливо забутих місцевих діячів, пам'ять про яких слід зберегти для майбутніх поколінь громадян України. Саме їхні імена варті увічнення в топонімічних назвах. Тому в наш час виникає ще більша суспільна потреба у вивченні регіональної історії. Так, у с. Городок Рівненської області на честь Федора Штейнгеля, ім'я якого навіть не згадувалося за радянських часів, було названо центральну вулицю. Отже, саме з'ясування ролі та місця історичних діячів, їхнього впливу на історичну пам'ять та самосвідомість зумовило вивчення місця в нашій історії української гілки німецької родини Штейнгелів*.

Просопографічні дослідження допомагають комплексно та з більшою вірогідністю дослідити життя й діяльність цілих родин із позиції не лише біографічних фактів, а з урахуванням великого комплексу даних, таких, як соціальні зв'язки, уподобання, політичні погляди та переконання, вплив характеру й

* Згідно з фонетичною передачею, німецьке прізвище «Steinheil» українською мовою має звучати як «Штайнгайль», але в Російській імперії історично закріпилася передача прізвища – «Штейнгель». Таке написання перейшло в наукові розвідки українських вчених, під таким прізвищем родина нині відома широкому загалові, тому автор вирішив залишити саме усталене написання.

темпераменту на розвиток особистості. Саме просопографічні методи дослідження допомогли нам створити родинний портрет української гілки родини Штейнгелів.

Поряд із цим великого значення в наш час набуває розвиток такого напрямку історичної науки, як мікроісторія. З її допомогою вчені розглядають події та явища, що відбувалися у житті окремих людей у минулому з метою виявлення загальних тенденційних процесів у суспільстві загалом. Просопографія у поєднанні з мікроісторією допомогла нам скласти повну картину життя та діяльності родини Штейнгелів на українських теренах, що входили на той час до складу Російської імперії.

Життєвий шлях цієї родини був надзвичайно яскравим. Її представники відзначалися суспільним служінням, а також політичною діяльністю. Розуміючи значення підприємництва Штейнгелі зробили чималий внесок в економічний розвиток держави. На прикладі вивчення діяльності цієї родини можна простежити адаптаційні процеси, які супроводжували іноземців під час їх переселення на терени Російської імперії.

Культура базується на меценатській діяльності людей, що небайдужі як до долі людства у цілому, так і до окремої особи. Кожна історична епоха має приклади державних, громадських діячів, котрі робили свій посильний внесок у процвітання власної країни. Нерідко така діяльність ставала сімейною справою, як це відбулося в родинах Терещенків, Симиренків, Ханенків та ін. Меценати фінансували школи для дітей із малозабезпечених родин, таким чином долучаючись до виховання майбутніх громадян своєї держави, дбаючи про економічний розвиток, розбудовували різні галузі промисловості, сприяли наданню населенню безкоштовної медичної допомоги. Родина Штейнгелів є прикладом саме такої діяльності, адже, усвідомлюючи роль еліти у суспільному житті, більшість з них займалися саме меценатством та благодійництвом.

Особливо у цій сфері відомий Рудольф Васильович (1841–1892 рр.), який свого часу стояв на чолі будівництва залізниць у Російській імперії, а потім до кінця власного життя виплачував пенсії їх працівникам, котрі зазнали каліцтв, а також

спонсорував їхніх дітей, допомагаючи останнім здобути освіту, тим самим надаючи путівку у життя.

Після смерті барона його сини Володимир, Іван та Федір продовжили справу батька. Причому найбільше відзначився на цій ниві останній. Повну картину благодійництва цієї непересічної особистості сьогодні досягнути важко – настільки широкою вона була. Ця діяльність охоплювала будівництво та утримання лікарні на селі, безкоштовного училища для сільських дітей, будівництво млина та дороги, підтримку бідних і немічних, спонсорування здібних учнів.

Але не лише благодійництвом і меценатством відомий Ф. Штейнгель. Депутат І Державної думи, заступник голови Українського наукового товариства в Києві, член ради Товариства українських поступовців, голова комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, голова виконкому Київської міської думи з березня 1917 р., член президії Всеукраїнського національного конгресу, надзвичайний посланник і уповноважений міністр Української Держави в Німеччині – такими були віхи його громадсько-політичної кар'єри напередодні і в добу Української революції 1917–1921 рр.

Поряд із цим, Ф. Штейнгель уславив своє ім'я на науковій ниві. На початку ХХ ст. він був відомий в освічених колах Санкт-Петербурга як здібний ентомолог, а на теренах Російської імперії – як археолог, краєзнавець, людина, яка вперше в Україні застосувала для наукових цілей фонограф.

Водночас нині зовсім недослідженою в українській науці є постать брата Рудольфа Васильовича – Максима Штейнгеля (1837–1921 рр.) – підприємця та громадсько-політичного діяча, який стояв біля витоків створення машинобудівного заводу, у радянський час відомого під назвою «Ленінська кузня». Він був співласником цукрових підприємств, здібним господарником, а його вино з власного маєтку Туїшхо користувалося на той час заслуженим авторитетом.

Отже дисертаційне дослідження покликане всебічно дослідити внесок української гілки роду Штейнгелів у розвиток благодійництва, культури, науки та політичного життя українських земель у складний період їх історії. Комплексне

вивчення життя та діяльності представників родини Штейнгелів в Україні надає можливість суттєво розширити наші знання з вітчизняної історії.

Займаючись підприємництвом та будуючи свою кар'єру на території Російської імперії, Штейнгелі зробили внесок у розвиток промисловості, торгівлі та сільського господарства. Між тим у сучасній історіографії відсутнє дослідження, яке комплексно висвітлювало б життя та діяльність української гілки цієї родини. Деякі аспекти діяльності Федора Штейнгеля вивчали рівненські історики. Але вони безпосередньо торкалися лише його краєзнавчих зацікавлень. Доволі повну біографію цього діяча відтворила Ніна Миронець. Однак важливі аспекти життя цієї непересічної людини залишилися маловивченими.

Об'єктом вивчення є українська гілка роду Штейнгелів.

Предметом висвітлення стала соціальна належність роду, його генеалогія, життєвий шлях та багатогранна діяльність представників української гілки родини Штейнгелів.

Хронологічні рамки обумовлюються специфікою теми і охоплюють період перебування представників роду на території України – 1877–1939 рр. Під час дослідження генеалогії родини Штейнгелів до роботи залучалися історичні відомості, які сягають Х–XVIII ст.

Метою наукового пошуку є створення просопографічного портрета української гілки роду Штейнгелів, встановлення ролі визначних постатей цієї родини в тогочасному суспільному житті.

Наукові завдання сформульовано відповідно до поставленої мети:

- вивчити наявну історіографію роду;
- опрацювати джерельну базу та залучити нові матеріали до наукового обігу;
- визначити місце Штейнгелів у суспільному житті;
- здійснити генеалогічну реконструкцію роду Штейнгелів;
- дослідити життя та підприємницьку діяльність Рудольфа й Максима Штейнгелів;
- визначити роль і місце Федора Штейнгеля в розвитку науки, громадському та суспільно-політичному житті першої половини XX ст.

Методологічні засади. Теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на всебічне вивчення фактів, подій, явищ у житті родини Штейнгелів. Праця базується на універсальних засадах історизму, системності, всебічності, об'єктивності.

Наукова новизна роботи полягає в постановці та дослідженні актуальної теми, яка до цього часу цілісно не вивчалася.

У дисертації *вперше*:

- простудійовано історіографію та систематизовано архівні джерела щодо української гілки родини Штейнгелів;
- залучено до наукового обігу комплекс матеріалів, виявлених в архівах м. Києва, які розкривають маловивчені сторінки життя та діяльності представників роду;
- дисертація є першим в українській історіографії історико-просопографічним дослідженням української гілки родини Штейнгелів;
- повернуто із забуття постать громадсько-політичного діяча, підприємця Максима Штейнгеля;
- здійснено генеалогічний огляд родоводу Штейнгелів та української гілки зокрема;
- комплексно досліджено життя та діяльність Рудольфа Штейнгеля;
- на основі використання наявної джерельної бази, передусім рукописної спадщини родини, здійснено аналіз наукової, суспільно-політичної та меценатської діяльності Федора Штейнгеля, що дало змогу більш повно відтворити його біографію;
- вивчено маловідомі аспекти діяльності Федора Штейнгеля на посаді надзвичайного посланника й уповноваженого міністра від Української Держави в Німеччині, а також участь у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст;
- комплексно розглянуто меценатську та благодійницьку діяльність, проаналізовано внесок Ф. Штейнгеля в розвиток тогочасної науки – ентомології, археології, музейної справи.

Практичне значення дисертації обумовлюють сформульовані у ньому висновки, теоретичні узагальнення та наукова новизна. Результати дослідження можуть бути використані для подальших біографічних та просопографічних досліджень окремих членів української гілки роду Штейнгелів. Матеріали дисертації стануть у нагоді для створення науково-довідкових біографічних видань, під час проведення екскурсій, а також для краєзнавчих студій у місцях, що пов'язані з життям та діяльністю роду Штейнгелів, зокрема в Києві, Рівному та с. Городок Рівненської області.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему виконано в межах науково-дослідної теми «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (державний реєстраційний номер 0115U002126) сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Апробація. Основні положення й результати дисертації обговорювалися на засіданні сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, оприлюднювалися на наукових конференціях: П'яті Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (13 березня 2013 р., м. Київ); Другі українські генеалогічні читання (24–26 травня 2013 р., м. Київ); Чотирнадцяті джерелознавчі читання (присвячені 170-річчю створення Київської археографічної комісії, м. Київ; (17 грудня 2013 р., м. Київ); II Міждисциплінарні гуманітарні читання: Присвячується 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка (26 лютого 2014 р., м. Київ); XII міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2014: історія» (27 березня 2014 р., м. Київ); VII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету 2014, присвячені 180-річчю заснування Київського університету» (24 квітня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 22–23 травня 2014 р.);

Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «ІІІ Міждисциплінарні гуманітарні читання» (6–7 червня 2014 р., м. Переяслав-Хмельницький).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у 7 статтях, опублікованих у фахових виданнях з історії, визначених переліком ДАК МОН України, 8 статей мають апробаційний характер.

Крім цього, узято участь у зйомках документального фільму рівненського обласного телебачення, присвяченого 145-річчю від дня народження Ф.Р. Штейнгеля «Сумна мелодія життя».

Обсяг і структура дисертації обумовлені метою, завданнями, логікою розкриття теми та її специфікою. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатку. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, з яких основного тексту – 201 сторінка, список використаних джерел та літератури – 38 сторінок (400 бібліографічних позицій).

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Останнім часом в Україні набуває розвитку така спеціальна галузь історичної науки, як просопографія. З'явилася низка праць, що носять теоретичний характер. Так, наприклад, визначення дисципліни було вміщено в довіднику «Специальные исторические дисциплины», який побачив світ 1992 р. Також тут у короткому нарисі зазначено, що в радянській історичній науці термін «просопографія» вживався рідко, хоча певний наробок все-таки був. Як приклад, зауважується, що вчені займалися дослідженням проблем генезису феодального землеволодіння, формування таких станів суспільства, як боярство, дворянство, купецтво та ін. Просопографія середньовіччя чи нового часу найчастіше виступає у вигляді генеалогії, яка вивчає численні генеалогічні джерела, переважно родові розписи. Таким чином, зарубіжні вчені вже давно взяли на озброєння цю дисципліну, яка допомагає отримати «миттєвий знімок» суспільства в цілому чи певної групи населення. Зокрема, ними створені праці з просопографії Римської імперії, Єгипту епохи Птолемеїв, острова Кіпру, міст Олександрії й Оксирінха та ін. [348, с. 246–247].

2006 р. вийшла стаття І. Старовойтенко «Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії», де вона визначила специфіку просопографічного дослідження, джерельну базу і, що найважливіше, його відмінність від історико-біографічного дослідження. Поряд із визначеннями зарубіжних вчених, І. Старовойтенко дає своє бачення просопографії як «якісно нового типу історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрету, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі «живу» людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційну формалізовану датами і заслугами постать» [349, с.7]. Вона також визначила компоненти просопографічного опису особистості [349, С.8], проаналізувала розвиток просопографії, починаючи з XVI ст. до нашого часу. Зокрема, у статті зазначено, що просопографія XIX ст.

використовувалася дослідниками для вивчення суспільних груп не окремої особистості, а античного суспільства в цілому, але сприймалася ними не як окрема дисципліна, а як статистично-соціальний метод [349, с.10]. Дослідники намагалися вирішити два питання, на яке не мали одностайної думки 1) чи є просопографія окремою історичною дисципліною; 2) досліджує вона біографію окремої особистості або, можливо, соціальної спільноти в цілому.

Поряд з аналізом зарубіжної історіографії просопографічних досліджень, дослідниця аналізує українські студії з цього питання. І. Старовойтенко зазначає, що наприкінці 90-х рр. XX ст. потребу просопографічних досліджень актуалізував Я. Дашкевич. Учений вважав її вищим ступенем біографістики, але поряд з цим підкреслював відмінність просопографічних досліджень від біографічних, «бо завданням біографістики є написання біографії, заповнення колонок особової анкети, складеної за науковими довідково-інформаційними параметрами, створення так званих біографій, які дають матеріал для довідкової роботи». На відміну від біографістики, просопографія, на думку вченого, «поширює, розгортає, поглиблює біографічний матеріал шляхом врахування людського й особистісного в історії [...] найціннішою ознакою просопографічних даних є правдивість і об'єктивність інформації, відтворення відомої особи у сукупності позитивних і негативних сторін життєпису» [349, с.12].

2008 р. у навчальному посібнику для вищих навчальних закладів «Спеціальні історичні дисципліни» було опубліковано ґрунтовну статтю з просопографії. Її автори, Н. Миронець та І. Старовойтенко, знову-таки ретельно пояснили походження та тлумачення терміна «просопографія», зробили детальний екскурс в історію просопографічних студій, початки яких, на їхню думку, сягають ще XVI ст. Було окреслено напрямки, названо компоненти, з яких наразі складається просопографічний портрет особистості. Наводиться думка, що просопографія є самостійною дисципліною соціальної історії, яка оперує міждисциплінарними методами: генеалогії, ономастики, демографії, психології, психолографії тощо [347, с. 429].

Натомість автори статті не мали одностайної думки з приводу того, вважати просопографію окремою спеціальною історичною дисципліною чи розглядати її лише як метод реконструкції життя суспільних груп або родів, чи, можливо, взагалі лише як «метод поглибленого дослідження біографій конкретних осіб» [347, с. 424–431]. Варто додати, що в основному стаття повторює ті положення, які вже були викладені І. Старовойтенко в її статті, розглянутій нами вище [349, с. 6 – 27].

У «Енциклопедії історії України», яка була започаткована Інститутом історії України НАН України, зважаючи на важливість цієї дисципліни, вміщено статтю В. Томозова, присвячену просопографії. У ній автор називає її вже спеціальною історичною дисципліною, яка вивчає «весь комплекс джерел біографічного та ін. особистісного характеру» [293; с. 40–41].

Щороку сучасні українські дослідники все більше залучають цю дисципліну до власних наукових пошуків. Назвемо деякі з них. Наприклад, Т. Чубіна у своїй статті показала можливість використання її в дослідженні козацько-старшинських родів [360, с. 109–110]. Вона вважала, що таким чином можна дослідити кожну особу як особистість та індивідуальність, навіть за відсутності великого масиву документального й наративного матеріалу [360, с.109]. І. Скакальська зробила спробу скласти просопографічний портрет українських вчених Західної Волині [397], М. Ніколаєв за допомогою просопографії досліджував ольвійські родини IV–I ст. до н.е. [330, с. 156–164], підсумком його багаторічної роботи стала монографія присвячена дослідженню просопографії Ольвії Понтійської [331], О. Алфьоров вивчав козацько-старшинський рід Голубів [368], О. Гураль – джерельну базу просопографічного портрету родини Старицьких [370].

Серед українських вчених, які в своїх дослідженнях використовували просопографію, слід також називати В. Щербака [365] (досліджував соціальне становище козацтва) та Т. Березовську [369] (склала просопографічний портрет роду Аркасів). В. Томозов в своїх статтях, таких як: «Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження» [353, с. 215–225] та «Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету)» [354, с. 209–220],

використовує науку просопографію для більш широкого дослідження грецьків родів, які проживали на Півдні Російської імперії.

Також просопографією користуються в культурології. Наприклад, О. Попович зробила спробу з її допомогою дослідити культуру сліпих кобзарів. Саме в її статті знаходимо цікаві дані з історії цієї дисципліни. Зокрема, вона стверджує, що поняття «просопографія» вперше було вжито 1573 р. Антуаном дю Верді в роботі «Просопографія, або опис знаменитих особистостей від створення світу з їхніми портретами» [337, с. 101–113].

Дослідниця відзначила також цікавий факт: у мережі Інтернет кількість просопографічних публікацій на травень 2002 р. за статистичними параметрами становила 214 одиниць [337, с. 103], що говорить про популярність і необхідність цієї дисципліни в сучасних наукових дослідженнях.

Спеціальної праці, присвяченої просопографічному портрету української гілки родини Штейнгелів, наразі не існує. У різні історичні періоди історики або зовсім не вивчали життя та діяльність цієї родини, або досліджували лише окремі сторони її життя, що пояснювалося непростою політичною ситуацією, яка на той час склалася в країні. Ми намагалися створити цілісний загальний портрет родини Штейнгелів і визначити її місце в житті Російської імперії та України.

Виходячі з цього, можна виділити такі періоди у вивченні названої проблематики: 1) з XVIII ст. до 1917 р.; 2) 1917–1991 рр.; 3) з 1991 р. й до сьогодення.

1) Період з XVIII ст. до 1917 р. Особливістю цього періоду є те, що саме цього часу були живі наразі досліджувані нами постаті та їхні пращури. Звичайно, діяльність Штейнгелів ще не вивчалася істориками, тому праці, в яких згадуються їхні імена, носять генеалогічний або довідковий характер.

Серед них варто назвати перший випуск генеалогічного довідкового видання – «Gothaische genealogisches Hofkalender» («Готський генеалогічний придворний календар»), який побачив світ 1763 р. Тут вміщувалася генеалогічна інформація про більшу частину світової аристократії. Пізніше до родоводів правлячих династій та панівних родів почали додаватися генеалогічні розписи графських (з 1828 р.), баронських (з 1848 р.) та дворянських (з 1900 р.) родів. З цією метою були засновані

серії з однойменними назвами [352, с. 23], в яких серед баронських родів вміщено інформацію про остзейський рід баронів Штейнгелів, з яких пізніше виокремиться українська гілка роду.

Заслугує уваги німецькомовне видання «Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften» («Генеалогічний довідник балтійського рицарства»), де вміщено короткий огляд родоводу Штейнгелів, починаючи від XIV ст. і закінчуючи нащадками Фрідріха Вільгельма Карла [367, s. 237–239, 347].

Певні стислі відомості про родину Штейнгелів зафіксовані в «Энциклопедическом словаре русского библиографического института гранат» [366, с. 437–439] та історичному збірнику «HERALDICA» [361, с. 231, 354]. Деякі штрихи до біографії Рудольфа Штейнгеля знаходимо також в «Русском биографическом словаре» [342, с. 411].

2) Період 1917 – 1991 рр. характеризується майже повною відсутністю цілісних історіографічних досліджень, адже з соціальними потрясіннями в Російській імперії різко змінюється ставлення до еліти. Разом з тим, Штейнгелі були представниками старої української еліти, політичними діячами, носіями державної думки, а їхній найвидатніший представник Федір Рудольфович – меценатом, політичним діячем, захисником української культури. Якби він був українцем, то його можна було б зарахувати до «буржуазного націоналіста», але в нашому випадку Ф. Штейнгеля просто вирішили «викреслити» з історії.

За першу половину XX ст. нами виявлена лише одна газетна стаття П. Липового під назвою «Нове життя». Вона має суто пропагандистський характер, маючи на меті прославлення радянської влади на селі. У ній барон Ф. Штейнгель поданий як поміщик-гнобитель, який тільки наживався на праці бідних селян. Описується важке життя останніх, зазначається, що вони не мали змоги ані навчатися, ані лікуватися, а після встановлення радянської влади на селі з'являється семирічна школа, лікарня, бібліотека на 5 тис. книжок – і все це зробила радянська влада [383, с.4]. При цьому П. Липовий раптом «забуває», що вищеназвані установи виникли за сприяння й фінансування Ф. Штейнгеля, а радянська влада лише паразитувала на вже створеному, приписуючи заслуги іншій людині на свій рахунок.

Як зазначав С. Шевчук, у радянську добу стверджувати подвижництво в галузі українознавства з ідеологічних мотивів не рекомендувалося [363, с. 6]. Тому в 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР», зокрема в статті про с. Городок Рівненської області (автори Г. Бухало і М. Вискорко), де розміщувався родинний маєток Штейнгелів, вони навіть не згадуються. Подано дані про будівництво двокласного училища, але його названо народним і не вказано, на чий кошти воно було побудоване. Відомості про музей в Городку також лаконічні. Написано, що його створив М. Біляшівський, і знову ані слова про Ф. Штейнгеля [298, с. 476].

Певне пожвавлення спостерігається вже у 80–90-тих рр. ХХ ст. Воно характеризується появою інтересу до несправедливо забутих постатей українських культурних діячів, серед яких був і барон Ф. Штейнгель. Перші публікації, відомі в цей період, пов'язані з діяльністю музею, створеного ним у с. Городок і який невдовзі став справжнім осередком вивчення історії, природи та культури Волинського краю. Поряд з цим, 1988 р. починається дослідження життя та діяльності Ф. Штейнгеля та введення до наукового обігу величезного масиву його епістолярної спадщини.

Отже, перша публікація, присвячена діяльності музею, з'являється 1983 р. за авторством кандидата філологічних наук, директора Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету, С. Шевчука під назвою «Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею». У статті аналізується створення музею, досліджується роль у цьому М. Біляшівського. Даючи історичну оцінку діяльності цього закладу, автор зазначає, що з його створенням помітно активізувалося вивчення культурної спадщини північно-західних областей України. Підкреслюється думка, що комплектування фондів установи носило суто науковий характер. Як впливає зі змісту статті, С. Шевчук зупиняється на детальному аналізі фольклорного матеріалу, представляючи музей як осередок з дослідження пам'яток фольклору та етнографії Волині [364, с. 60–64]. У розвідці вперше були використані звіти Городоцького музею, введено до наукового обігу окремі справи особового фонду Ф. Штейнгеля, який нині зберігається в Державному архіві Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.).

1988 р. завдяки краєзнавчим розвідкам Г. Непомнящего почалося дослідження життя та діяльності Ф. Штейнгеля. Цього дослідника можна вважати першим біографом барона. Він встиг записати спогади людей, які ще пам'ятали Федора Рудольфовича. Г. Непомнящий також дослідив епістолярну спадщину Ф. Штейнгеля, яка зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

3) Період з 1991 р. й до сьогодні – найбільш продуктивний у дослідженні. З розпадом СРСР поживається інтерес до постатей української історії, вивчення яких було під забороною. Цей процес починається на регіональних рівнях. Не стало виключенням і наше питання. Уже 1994 р. у м. Рівному було проведено науково-практичну конференцію студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів м. Рівного. За її результатами вийшов збірник «Діячі науки і культури рідного краю», в якому було надруковано невелику статтю Г. Непомнящего «Студії над спадщиною Ф.Р. Штейнгеля». Зокрема, у ній зазначено, що на Рівненщині Р. Засс у замітці, присвяченій діяльності М. Біляшівського на Волині, вперше згадав Ф. Штейнгеля. На думку Г. Непомнящего, інтерес до Ф. Штейнгеля як людини і дослідника виник після виходу статті С. Шевчука, яка була присвячена переважно історії та діяльності Городоцького музею [329, с. 4–5].

Грунтовною й донині можна вважати статтю Г. Непомнящего «Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля». Автор на підставі архівних джерел особового фонду М. Біляшівського та звітів музею одним із перших відкрив науковій громадськості Городоцький музей, розповідаючи про його заснування, внутрішній устрій, детально зупиняючись на звітах та екскурсіях, що там проводилися [328, с. 168–175].

Поряд з Г. Непомнящим одним із перших почав вивчати діяльність Ф. Штейнгеля рівненський історик Г. Бухало. 1996 р. вийшла його публікація, в якій він намагався дослідити основні етапи життя барона, детально зупиняючись на створенні, діяльності та долі Городоцького музею [279, 11–16].

1991 р. у трьох номерах газети «Червоний прапор» виходить стаття Г. Бухало «Барон Штейнгель», яка й зараз вражає рівнем науковості та повноти [372–374]. Стаття є досить інформативною, залучено багато архівних даних. Перш за все, використані матеріали особового фонду Ф. Штейнгеля, що зберігається в Держархіві

Рівненської обл., звіти Городоцького музею. Одним із перших Г. Бухало залучив до вивчення теми книги-спогади Д. Дорошенка. Чільне місце відводиться історії с. Городок, яке стає осередком дослідження, описується маєток у час господарювання там Рудольфа Штейнгеля. Велика увага приділена діяльності Городоцького музею: формуванню експонатів, екскурсіям, ролі Ф. Штейнгеля в утворенні цієї установи. У статті не оминається також і благодійність барона, описаний Київський період діяльності Федора Рудольфовича, досить чітко окреслені його політичні погляди та переконання [372–374].

В. Ковалинський у праці «Меценати Києва» кілька разів згадує представників родини Штейнгелів у зв'язку з їхньою меценатською діяльністю [306, с. 70, 92, 219, 222, 226].

З 2000-х рр. процес вивчення поживається, дослідження виходить далеко за межі краєзнавчих студій. Більш комплексне дослідження постаті Ф. Штейнгеля починається 2002 р. з появою наукового збірника С. Шевчука «Жертовність для утвердження України», у якому автор детально аналізує діяльність музею барона Ф. Штейнгеля, розглядаючи внесок кожного з науковців – М. Біляшівського, В. Мошкова, Ф. Вовка, П. Тутковського, Ф. Штейнгеля. У збірнику подано деякі відомості про благодійницьку діяльність останнього, висвітлено його стосунки з місцевим населенням [363]. Під час роботи над книгою були залучені звіти Городоцького музею, журнал «Літопис Волині», очерки П. Тутковського, спогади старожилів, матеріали особистого архіву М. Біляшівського, матеріали особового фонду Ф. Штейнгеля (Держархів Рівненської обл.).

Краєзнавець М. Столярець серед розповідей про рідне село присвятив кілька сторінок життю та благодійній діяльності Ф.Р. Штейнгеля. Інформація стисла, архівні посилання відсутні, проте публікація дає можливість скласти загальне уявлення про життя барона з усних розповідей очевидців [350].

Першим генеалогічним дослідженням родини Штейнгелів є стаття Т. Пономарьової, в якій зроблено спробу поколінного розпису родини [336, с. 49–52]. Треба зазначити, що єдиним джерелом, на якому ґрунтується поданий матеріал, вона називає особовий фонд Ф. Штейнгеля в Держархіві Рівненської обл. Серед

історіографічних праць Т. Пономарьова використовує коротку статтю Р. Михайлової в журналі «Искренне Ваш барон Штейнгель», Л. Марчука «Вишнева гора барона», праці Е. Басманова, А. Дмитрієв-Мамонова, присвячені декабристам. Дані розвідки, на нашу думку, не є ґрунтовною історіографічною основою, на якій повинне базуватися генеалогічне дослідження такого рівня.

У цей період з'являються також окремі відомості про діяльність Максима та Рудольфа Штейнгелів у працях М. Кальницького [391, 392] та в енциклопедичному виданні «Звід пам'яток історії та культури України» [296, 297].

Необхідно назвати також книгу О. Друг та Д. Малакова «Особняки Києва», де подається детальний опис київських будинків родини, а також наводяться деякі узагальнюючі дані стосовно братів Штейнгелів [292, с. 324–338, 545–551].

Р. Михайлова у своїй розвідці «Родина баронів Штейнгелів та їхній фамільний некрополь у Києві» розкриває походження родини, перші кроки на російській службі, зупиняється на біографії декабриста Володимира Івановича Штейнгеля, а потім безпосередньо переходить до остзейської гілки родини, яка нас і цікавить. Біографія Ф. Штейнгеля змальована схематично, не заглиблюючись у кожне з питань його багатогранної діяльності. Родинній усипальниці на Аскольдовій могилі присвячена лише заключна частина статті, в якій можна знайти дані про членів родини, які були тут поховані, та про долю цвинтаря [320, 337–347].

2004 р. Н. Миронець захистила кандидатську дисертацію «Книжково-рукописне зібрання барона Штейнгеля: формування, зміст, доля». Не оминаючи самої постаті фундатора зібрання, вона подала ґрунтовну біографію Ф. Штейнгеля, аналізуючи його політичну, меценатську, наукову та громадську діяльність [371].

У статті «Персоналії в історії створення бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля» Н. Миронець зосредила увагу на біографії Ф. Штейнгеля, зупинилася на створенні Городоцького музею. Детально проаналізований вклад М. Біляшівського й В. Мошкова в діяльність цієї наукової установи [319, с. 320–329].

Варто виділити досить інформативну статтю Н. Миронець «Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис», де дослідниця досить повно

висвітлила біографію барона Ф. Штейнгеля. Починається стаття з стислої інформації про представників родини. Далі розглядаються наукові надбання Штейнгеля-вченого, меценатська діяльність і, нарешті, політична. У статті були використані архівні джерела ІР НБУВ, Центрального державного архіву України м. Київ (далі – ЦДАК України), а також наукові публікації з теми [317, с. 22–32].

19–20 травня 2009 р. у Луцьку відбулася IV Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Її результати опубліковані в науковому збірнику «Волинський музей: історія і сучасність». Наприклад, учасниця конференції О. Кушпетюк розкрила головні моменти, пов’язані з організацією музею в Городку. Автор наголосила, що велике значення має епістолярна спадщина М. Біляшівського, яка зберігається в ІР НБУВ [310, с. 263–266].

Реконструкцією деяких аспектів біографії Ф. Штейнгеля займалася краєзнавець І. Куліш-Лукашевич. Після еміграції барона до Німеччини, вона працювала вчителькою в Городоцькій школі. Її дід, Іван Куліш, та його дружина знали Ф. Штейнгеля, за його особистим запрошенням працювали в заснованому ним двокласному училищі. Спогади дідуся, селян, а також інших людей, які були знайомі зі Штейнгелями, ретельно використані в її статті. І. Куліш-Лукашевич є хранителькою фотоархіву родини Штейнгелів періоду їхнього перебування в Городку [312, с. 52–63].

Восени 2010 р. у Рівному відбулася конференція, присвячена 140-річчю від дня народження Ф. Штейнгеля. Матеріали цього наукового форуму опубліковані в «Наукових записках Рівненського обласного краєзнавчого музею». У випуску вміщено 16 доповідей із заявленої тематики. У деяких з них увага приділяється благодійництву барона Штейнгеля. Переважна частина розвідок присвячена функціонуванню Городоцького музею. У статтях Н. Миронець та А. Українець реконструюються основні віхи життя Ф. Штейнгеля. Як уже зазначалося вище Т. Пономарьова одна з перших здійснила генеалогічні дослідження роду Штейнгелів [324, с. 9–90].

І. Гуржій продовжила наукові пошуки Н. Миронець, спрямовані на розшук та наукове вивчення бібліотечного зібрання Ф. Штейнгеля. Дослідниця звернула увагу на колекцію книжок барона, які збереглися у фондах НБУ ім. В.І. Вернадського [287, с. 316–327].

Ціла низка газетних статей, присвячених Ф. Штейнгелю та його рідним, що з'явилася останніми роками (Б. Дем'янчук «Був у барона Городок» [376, с. 8–9], О. Дем'янчук «Меценат з великою душею» [377, с.11], У. Корсунська «Барон, що творив блага» [382], Л. Марчук «Вишнева гора барона фон Штейнгеля» [384], Н. Гончаренко, В. Томазов «Баронів Штейнгелів країна знає вже третє століття» [375, с.6], Р. Якель «Німецький барон з українською душею») [385, с.11], покликана актуалізувати наукові дослідження, висвітлити значення цієї постаті для української історії. Розвідки носять переважно ознайомчий характер та слугують популяризацією постаті Ф. Штейнгеля серед широкої маси українських громадян.

Серед зарубіжних доробок слід назвати ґрунтовне наукові дослідження П. Головніна «Бароны фон Штейнгель в истории России». Вчений намагаючись знайти відповідь на питання про походження роду Штейнгелів, виводить їх родовід зі Швабії. Ретельно описуючи представників родини, які оселилися в Російській імперії, зокрема долю декабриста Володимира Штейнгеля, дослідник менш детально торкається й української гілки цієї великої родини [285, с. 279–314].

Існує також масив літератури, в якій побіжно згадуються імена представників родини Штейнгелів. Розповідаючи про витoki музею в Рівному, О. Прищепу зазначає, що один із перших музеїв на Волині був створений у Городку Ф. Штейнгелем. Інша згадка торкається відкриття Рівненської жіночої гімназії, з якою теж пов'язана меценатська діяльність барона [338, с. 36, 155].

Загальне уявлення про політичну діяльність Ф. Штейнгеля можна скласти за статтями Н. Миронець [316, 317], Г. Стрельського [351, с. 42–43], Р. Михайлової [320, 321]. В Енциклопедії Державної Думи Російської імперії вміщено статтю про Федора Рудольфовича, яка подає короткі, але ґрунтовні біографічні дані, розкриває головні віхи політичної кар'єри [359, с. 707–708].

Діяльності Ф. Штейнгеля на посаді надзвичайного посланника та уповноваженого міністра присвячена публікація П. Гай-Нижника, в якій той зупиняється на листуванні барона з В. Липинським. Наприкінці статті подано оригінали процитованих документів [284, с. 119–131]. Також коротку характеристику цього періоду життя Федора Рудольфовича вміщено в «Нарисах історії української революції 1917–1921 років» [323, с. 323–324].

Заслужують уваги статті О. Доніка, в яких розкриваються особливості функціонування найбільш відомих благодійних організацій періоду Першої світової війни, не оминаючи увагою і Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст [290, с. 61–86; 291, с. 155–182]. Відомості про його діяльність знаходимо також у статтях Н. Загребельної [295, с. 255–269] і О. Сердюка [343, с. 111–132].

Отже, аналіз наукової літератури показав відсутність в українській історіографії праці, яка б повною мірою висвітлила життя та діяльність української гілки родини Штейнгелів. Вивчення біографії найбільш відомого представника цієї родини в Україні – Федора Рудольфовича Штейнгеля теж довгий час залишалася під забороною радянської влади. Лише з 80-х рр. XX ст. починаються такі дослідження. Спочатку вони носили суто краєзнавчий характер, але вже з 2000-х рр. інтерес до Штейнгеля посилюється, що призводить до всебічного вивчення постаті. І хоча кандидатська дисертація Ніни Миронець деякою мірою заповнила цю прогалину, вона стосується лише одного представника роду – Федора Рудольфовича і не дає повної інформації про діяльність родини Штейнгелів в Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Історико-просопографічне дослідження передбачає максимальне залучення всіх типів джерел для якомога більш повного вивчення родини Штейнгелів з усіх можливих кутів зору. Для виконання поставленої мети були опрацьовані матеріали восьми архівних установ України: Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), Державний архів міста Києва (далі – Держархів м. Києва), Державний архів Рівненської області, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Науковий архів Інституту археології НАН України,

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), Центральний державний архів України, м. Київ. Значна частина з них вводиться до наукового обігу вперше, інші вже використовувалися попередниками, але в контексті запропонованої роботи отримали нове прочитання.

Виходячи зі специфіки дослідження, джерела в роботі були поділені за змістом на наступні групи:

1) Джерела щодо повсякденного життя родини

Це переважно особисте листування Ф. Штейнгеля та його родини, яке зберігається в ІР НБУВ й нараховує 744 одиниці зберігання (разом із записниками).

Родинна кореспонденція займає основну частину фонду, й містить в основному побутову інформацію. Деякі з листів є цінним джерелом для змалювання просопографічного портрета родини Штейнгелів. З листів матері Федора Рудольфовича, Марії Федорівни, дізнаємося про атмосферу в сім’ї, виховання та уподобання сина [169, 170], відносини між Федором і його братами Володимиром, Сергієм та Іваном [148, 171–173, 182]. Стосунки в родині, ставлення Ф. Штейнгеля до дружини та дітей, його погляди на життя – усю цю важливу інформацію знаходимо в його листуванні з дружиною Вірою Миколаївною [108–113].

2) Генеалогічні джерела

Архівних джерел з даного питання обмаль. Серед них найціннішим є документ, який зберігається в Держархіві Київ. обл. Він уміщує важливу інформацію щодо генеалогії Штейнгелів та їхнього соціального статусу, а саме: «Справу про дворянську гідність баронів Штейнгелів» та Родовідну книгу дворян Київської губернії, де в частині V вміщено інформацію про родину [1]. Тут зберігаються метричні свідоцтва про хрещення братів Сергія, Івана, Федора та Володимира Штейнгелів, послужні списки, виписки справ про дворянство. Цей документ надзвичайно важливий ще й тому, оскільки нам не вдалося опрацювати справу про дворянство Штейнгелів, яка зберігається в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), значна частина відомостей дублюється в Держархіві Київської обл.

З метою заповнення лакун щодо генеалогії роду, нами були використано також чорновий варіант родоводу, який зберігається в особистому архіві к.і.н., завідувача сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів В.В. Томозова.

3) Джерела, що стосуються підприємницької діяльності родини Штейнгелів

Документи Держархіву м. Києва допомагають у дослідженні підприємницької діяльності Максима Штейнгеля. Зокрема, фонд 163 «Київська міська управа» надає інформацію про «Метало-ткацьку фабрику Міллер і К⁰», співвласником якої з 1881 по 1885 рр. він був [20]. Цікавим є також документ, датований 1899 р., який повідомляє про утворення Н. Безак, А. Пото та М. Штейнгелем товариства Юзефовсько-Миколаївського буряко-цукрового й рафінадного заводу, а також інформує про умови його створення, перше засідання пайщиків, вміщує і його статут [18]. Документи Держархіву Київ. обл. доповнюють інформацію про підприємницьку діяльність М. Штейнгеля. Фонд 804 «Київський губернський статистичний комітет» представлений щорічними звітами про роботу фабрик і заводів Києва та області. Вони містять цікаві дані про вироблену продукцію, кількість робітників, заробітну плату, умови праці, стан устаткування, збут товарів, прибуток. У фонді виявлені дані про діяльність Юзефовсько-Миколаївського цукрового заводу за 1901, 1903, 1905 рр. [12–14], а також про «Метало-ткацьку фабрику Міллера і К⁰» та «Російську фабрику металевих полотен», яку утворив М. Штейнгель після відділення від Р. Міллера 1885 р. [3–11]

Особливу цінність для нашого дослідження мають листи М. Штейнгеля до Ф. Штейнгеля, датовані 1893–1898 рр., в яких знаходимо відомості про взаємини дядька з племінниками, про бізнес та сімейні справи Федора Рудольфовича. Саме вони є одним з небагатьох першоджерел для вивчення життя й підприємницької діяльності Максима Васильовича [149 – 168].

1960 р. виходять «Спогади» С. Вітте, де можна знайти певні штрихи до біографії батька Ф. Штейнгеля Рудольфа Васильовича. Зокрема, автор змальовує

обставини, за яких той став, за його словами, «маленьким залізничним королем» [225, с. 124–125].

4) Джерела, які розкривають господарську діяльність представників родини Штейнгелів

Матеріали Держархіву Рівненської обл., які стосуються родини Штейнгелів, датовані другою половиною XIX ст. Вони інформують про життя Ф. Штейнгеля до його виходу на широку арену української історії. Спираючись на фамільний архівний фонд, можемо побачити, яким він був у перший період своєї діяльності, яка ще не виходила за межі Волинської губернії.

Особовий фонд Ф. Штейнгеля складається зі 102 одиниць зберігання. У ньому зосереджені документи, які висвітлюють господарську діяльність у маєтку самого Ф. Штейнгеля та його батька Рудольфа. Збереглися описи садиби та власності в с. Городок протягом років [28, 33, 44, 47, 49, 50, 53, 55, 64], документи про здачу в оренду майна та землі [34, 41, 46, 51, 52]. Р. Штейнгель був високоорганізованою людиною, яка все тримала під контролем. Тому у фонді зберігаються не лише дані про прибутки та витрати, але й відомості про робочу силу, характеристики робіт, які виконували наймити, умови контрактів, укладених із різними людьми [28–43, 45, 46, 48]. Маємо також схеми та креслення маєтку, побудованого угорським графом Естергазі згідно із затвердженням 17 серпня 1856 р. генерал-ад'ютантом Чевкіним планом. Саме його в с. Городок пізніше купив Р. Штейнгель у братів Безереді для своєї родини [33]. Також збереглися відомості доходів і витрат по маєтку за різні роки, книги Городоцької економічної каси, дані про кількість і суму податків, що сплачували господарі, і навіть відомості про заробітну плату для найманої робочої сили [31, арк. 1 зв.].

У фонді ІР НБУВ зберігається колекція записних книжок Ф. Штейнгеля, яка нараховує 13 одиниць. У більшості випадків вони носять господарський характер, але присутня інформація про благодійність, політичну та наукову діяльність Ф. Штейнгеля.

Так, записник № 1 присвячений в основному господарським справам. Барон розписував, скільки було зібрано врожаю хмелю за 1899 р., а також гороху, ячменю,

вівса [184]. Усі ці, на перший погляд, малоцікаві речі доповнюють образ сумлінного, ретельного господаря, яким він був. Записник № 6 складається зі статистичних даних Городка за 1900–1902 рр. із сільськогосподарських культур та ін.[189]

Відомості про Київські будинки родини на вулиці Ярославів Вал, 3 [19, 22, 23, 25, 26] та Бульварно-Кудрявській, 25 [21] зберігаються у Держархіві м. Києва. Фонд «Київського міського товариства взаємного кредиту» у «Справі Штейнгеля Максима Васильовича» подає інформацію про закладення будинку на вулиці Ярославів Вал, 3 колишнім господарем лікарем С. Алфер'євим і викуплення його з усіма кредитними зобов'язаннями М. Штейнгелем. Зокрема, тут вміщено детальний опис будинку, що становить важливу інформацію для нашого дослідження [17]. Фонд «Київського міського кредитного товариства» доповнює попередні відомості важливими деталями, а саме: інформацією про страхування будинку в період з 1910 по 1920 рр. Крім цього, дізнаємося, що тут розміщувалася контора Юзефовсько-Миколаївського заводу [16].

5) Джерела щодо наукової та музейної діяльності Федора Штейнгеля

Наукові зацікавлення представлені перш за все листами та чернетками, які зберігаються в особовому фонді Федора Штейнгеля в ІР НБУВ. Серед них найважливішою є чернетка, присвячена створенню Городоцького музею, який став науковим осередком з вивчення історії, культури, флори та фауни Волинського краю. Вона датована 1896 р. У ній барон виклав свої погляди на те, яким бачить музей, з яких відділів він складатиметься, на яких засадах існуватиме [99]. Листи до дружини теж подають інформацію про наукові зацікавлення Федора Рудольфовича, зокрема про метеорологію, ентомологію та музейну справу [108, 109].

Інша кореспонденція присвячена окремим аспектам наукової діяльності. Наприклад, невідомий адресант у листі, датованому 6 серпня 1897 р. з Варшави, ознайомлює барона з різними категоріями фонографів, зазначаючи, який саме підійде для роботи з етнографічним матеріалом. Варто зазначити, що один із перших фонографічних записів в Україні було здійснено саме співробітниками Городоцького музею та самим Ф. Штейнгелем [135]. Експонати цієї установи та наукова діяльність

барона викликали зацікавлення різних фахівців. Прикладом цього є листи О. Дейча [129], А. Ксенопольського [134], О. Германа [120] до Федора Рудольфовича.

Певні штрихи до діяльності музею в Городку знаходимо в записних книжках Ф. Штейнгеля, які нараховують 13 одиниць і нині зберігаються в ІР НБУВ. Так, у записнику № 1 уміщено план екскурсії за маршрутом Городок-Пересопниця-Клевань-Степань-околиці Степаня [184, арк. 4 зв.], а також список осіб, які повинні були брати в ній участь. У записнику № 2 подано список 40 адресатів, до яких були надіслані звіти Городоцького музею [185, арк.111]. Із записника № 3 відомо, що барон займався й археологічними розкопками. Отже, тут наявна інформація про існуючі на Волині кургани, їхній можливий вміст та долю [186, арк.42–42 зв.]. Записник № 4 повністю присвячений дослідженням з метеорології за 1901–1903 рр. [187] Відомо, що Ф. Штейнгель цікавився фотозйомкою місцевості. У записнику № 5 знаходимо цікавий запис: «Проф. Павлуцький відправиться до музею для зняття списків і негативів церков і костелів» [188, арк. 56].

Фонд XXXI «Біляшівський Микола Федотович», який зберігається в ІР НБУВ й містить 49 листів, також є цінним джерелом з цього питання. Останні тією або іншою мірою стосуються музею в Городку чи родини Штейнгелів. Цікавими є листи Євгена Корниловича, який певний час був упорядником Городоцького музею [80–85]. Він описував хід справи з упорядкування експонатів, інформував про заходи, які проводилися, розповідав про нові надходження. З кореспонденції Ф. Штейнгеля до М. Біляшівського дізнаємося про музеї протягом 1898–1911 рр. [88–95] Цікавим є лист Федора Рудольфовича, датований 26 лютого 1922 р. з Німеччини, де він тимчасово залишився після падіння режиму П. Скоропадського. У ньому описане його життя за кордоном, змальована доля музею [95].

У науковому архіві Інституту археології НАН України в особовому фонді Ф. Вовка зберігаються два листи Ф. Штейнгеля, датовані 1909 р. Вони містять інформацію щодо стосунків між ними в галузі археології [193, 194].

У ЦДІАК України зберігаються також короткі листи барона Ф. Штейнгеля до М. Грушевського, датовані 1913 р. [221] і які вперше були опубліковані в статті А. Хведася «Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля і М.С. Грушевський» [356,

65–66]. Вони додають певні штрихи до його благодійної діяльності. Проте автор статті помилково зазначив, що документи зберігаються в ЦДАВО України [356, с. 65].

Серед опублікованих джерел цього типу перш за все варто назвати три звіти Городоцького музею: початковий розкриває перший рік діяльності цього закладу – з 25 листопада 1896 р. по 25 листопада 1897 р. [251]; другий – з 25 листопада 1897 р. по 25 листопада 1898 р. [249]; третій – і найбільший з них – з 25 листопада 1898 р. по 25 листопада 1904 р. [250] Перші два були складені М. Біляшівським, можливо, за участі Ф. Штейнгеля, а третій скоріше за все – Федір Рудольфович, так як Микола Федотович цього часу вже працював у Київському міському художньо-промисловому і науковому музеї (тепер – Національний художній музей України) і допомагав лише дистанційними порадами. Звіти є цінним джерелом з вивчення діяльності Городоцького музею, адже дають уявлення про наповненість останнього, висвітлюють результати археологічних розкопок. Вони поділялися на відділи: природничий, географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний, бібліотеку (рукописи, стародруки, книги, брошури, періодичні видання, географія, історія, суспільствознавство, довідкові книги, програми й інструкції, афіші й оголошення). Доповненням до цих джерел може служити узагальнений Ф. Штейнгелем матеріал про здійснені музеєм археологічні розкопки, що був надрукований у «Археологической летописи Южной России» за 1904 р., а роком пізніше вийшов окремою книгою. В останній Ф. Штейнгель ретельно описав розкопані кургани за період з 1897 по 1900 рр. [273, с. 1–47] Книга є цінним джерелом для вивчення діяльності Городоцького музею в галузі археології, а також всебічного вивчення особи барона як науковця.

М. Біляшівський намагався популяризувати новостворений Городоцький музей та привернути до нього увагу наукової громадськості. Тому повідомлення про його діяльність час від часу з'являлися на сторінках «Археологической летописи Южной России» [236, с.163–165; 237, с.213–214; 238, с.28–29; 254, с.141–145], «Киевской старины» [224, с.52–61; 244, с. 13–17], «Исторического вестника»

[227,с.1072–1073]. Ці статті, а часом і замітки, є своєрідним першоджерелом з вивчення діяльності даної наукової установи.

Музей був настільки відомим, що ще за життя барона 1907 р. А. Шафранський присвятив йому брошуру, щось на зразок сучасного путівника. Вона мала назву «Экскурсия в с. Городок Волынской губернии. Музей барона Ф. Штейнгеля». У ній було ретельно розглянуто по відділах найбільш важливі музейні експонати та надано високу оцінку діяльності наукового закладу [271].

Джерела, які стосуються збиральницької роботи музею та його співробітників, частково збереглися в Державному архіві Рівненської області. До них належать, зокрема, матеріали бібліотеки, заснованої в с. Городок. Саме в цій архівній установі зосереджена невелика кількість уцілілих етнографічних пам'яток музею, який існував у маєтку. Серед них варто назвати фотографії замків, дерев'яних хат, церковного оздоблення Волинської губернії, етнографічні матеріали про народні обряди та ремесла, датовані 1890 р. [65, 66] Збереглися докладні описи бондарного ремесла, єврейського весілля в м. Бережниця, описи с. Великі Цепцевичі [65, 66]. Є також тексти пісень, зібраних по селах Рівненської області особисто Ф. Штейнгелем для цього музею [67], а також записаних В. Мошковим 1891 р. зі слів солдатів Варшавського гарнізону – уродженців Волинської губернії [67, арк.4].

б) Джерела, присвячені меценатській та благодійницькій діяльності Федора Штейнгеля

У фонді 442 ЦДІАК України («Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал губернаторства. Полицейская часть») велике значення для розкриття благодійної діяльності цієї непересічної постаті має «справа про представлення барона Штейнгеля до нагородження званням камер-юнкера», яка була розпочата 30 жовтня 1900 р. Саме в ній найбільш повно перераховані основні пожертви барона [207].

У III фонді («Листування»), що також зберігається в ІР НБУВ, нас цікавлять листи-чернетки дружини Бориса Грінченка Марії до Ф. Штейнгеля. На їхніх сторінках міститься цікава інформація: виявляється, що барон позичав гроші зовсім

незнайомій йому людині на видання книг [70, 71]. Листи цього фонду введено до наукового обігу вперше.

Серед документів Держархіву Рівненської обл. до цієї групи належать звіти про діяльність та утримання лікарні св. Бориса за період з 1894 по 1899 рр.[57–61] Вони містять важливу інформацію про цей медичний заклад, який існував виключно на кошти його засновника – Ф. Штейнгеля. В архіві зберігаються деякі документи, що стосуються участі барона у відкритті жіночої гімназії в м. Рівному [62, 63].

Серед епістолярної спадщини Ф. Штейнгеля в ІР НБУВ, найважливішою є чернетка, написана ним не пізніше 1902 р. і присвячена організації в Городку двокласного училища. Її назва – «Проект двокласного сільського училища в с. Городок Рівненського повіту Волинської губернії». Вона містить 14 пунктів, які допомагають скласти уявлення про цей навчальний заклад, засновником та щедрим меценатом якого Федір Рудольфович був протягом усього життя [100]. До неї прикладалися додатки: таблиць успішності класу, школи, перелік речей гуртожитку. Були також викладені погляди власника щодо організації навчання та оцінювання учнів [100, арк. 2 зв. додаток]. Окрім цього документа, у фонді збереглися листи Івана Куліша до Віри Штейнгель, з яких дізнаємося більш повно про роботу двокласного училища [178, 179]. В окрему справу об'єднана кореспонденція Федора Ріхтера, який працював лікарем у лікарні св. Бориса. Вони датовані 1893–1897 рр. і містять інформацію про амбулаторію, а згодом і медичний заклад [137–146]. Листи були введені нами до наукового обігу вперше й разом із щорічними звітами Ф. Ріхтера, що зберігаються в Державному архіві Рівненської обл., досить широко дають уявлення про цю установу та роль у її заснуванні й діяльності її фундатора.

Федір Рудольфович не був байдужим до проблем жителів Городка. Варто назвати лише декілька листів, які розкривають спектр проблем, з якими зверталися до нього люди. Це лист-прохання Маріянна Коляски, датований 17 березня 1898 р. [131], Єлисея Короля (кінець XIX ст.) [132], лист Косми (12 червня 1896 р. – 26 листопада 1897 р.) [133], Сергія Цуріка (12 грудня 1903 р.) [105], Кирила Савченка (23 листопада 1892 р.) [104], Меркурія Іванова (21 листопада 1896 р.) [130] та ін. Також у фонді зустрічаємо лист із пропозицією до Рудольфа Васильовича взяти участь в організації

Товариства Червоного Хреста в повіті [101], прохання до Федора Рудольфовича про пожертву на іконостас для сільської церкви [106]. Призовники Городка листувалися з Ф. Штейнгелем бурхливого 1905 р. і свої надії покладали лише на його допомогу [136].

Продовжуючи традиції батька, барон турбувався про талановиту, але бідну молодь. Яскравим прикладом цього є листи майбутнього математика, автора десяти патентів Георгія Гродського. Завдяки фінансовій підтримці Ф. Штейнгеля юнак зміг закінчити навчання, а невдовзі видати свої перші наукові праці [121–128]. Навіть цей невеликий список листів допомагає скласти уявлення про меценатську та благодійницьку діяльність барона, яка виходила далеко за межі створення училища та лікарні.

Надіслані Вірі Миколаївні листи дають уявлення про шкільне та господарське життя в Городоцькому двокласному училищі. Наприклад, з кореспонденції Г. Анікіної можна дістати інформацію про шкільний раціон [176], лист Г. Ковальської є своєрідним звітом про стан справ в училищі під час відсутності господарів щодо успішності школярів, нововведень у навчальних предметах [177].

Доповнюють цю групу джерел знову-таки записники. Так, у записнику № 2 Ф. Штейнгель наводить список благодійних та громадських організацій, до яких входив 1898 р. [185, арк. 111 зв.] У записнику № 3 вміщені роздуми про те, чи відривають сільськогосподарські школи селян від землі і як з цим боротися [186, арк. 10], а також чи варто відкривати приватну гімназію [186, арк. 13]. Записник № 6 складається зі статистичних даних Городка за 1900–1902 рр. із сільськогосподарських культур, витрат на маєток, лікарню, училище [189]. Записник № 7 присвячений діяльності Ф. Штейнгеля в І Державній Думі, але поряд з цим на його сторінках вміщено цікаві статистичні відомості щодо лікарні св. Бориса. Барон занотовував також перелік коштовностей родини разом з їхньою вартістю [190, арк. 33 зв.]. Записник № 8 містить інформацію щодо умов праці Ф. Ріхтера у вищевказаній лікарні. Окрім цього, подаються дані про зарплату вчителів Городоцького училища станом на 1909 р. Педантичний в усьому, Ф. Штейнгель розпланував у щоденнику свою діяльність 1908 р. помісячно [191, арк. 7–8, 34 зв., 40]. Утворивши в с. Городок

навчальний заклад, він взяв на себе обов'язки з його утримання. Докази цього знаходимо в записнику № 9, де йдеться про ремонт училища, орієнтовно станом на 1912 р.[192, арк. 7,9].

7) Джерела, які висвітлюють громадсько-політичну діяльність Федора Штейнгеля

Джерела про початковий період громадсько-політичної діяльності знаходимо знову-таки в ІР НБУВ. Так, участь у громадських організаціях представлена деякими документами, зокрема грамотою про нагородження барона орденом св. Станіслава III ступеня [102, арк.1].

Родина Штейнгелів не стояла осторонь ситуації, яка складалася в країні. Свідченням цього є листи К. Адамовича до В. Штейнгель [175]. Заслужують особливої уваги листи та телеграми Федора Рудольфовича до другої дружини – Віри Миколаївни Штейнгель – за період з 19 грудня 1901 р. по 22 квітня 1907 р. Вони були написані бароном під час перебування в Санкт-Петербурзі, а також в Німечці на лікуванні. Окрім інформації особового характеру, вони містять відомості щодо діяльності Ф. Штейнгеля як члена кадетської партії [110–113]. Збереглася також чернетка «Звернення з викладенням прохання виборців від Києва про відміну смертної кари в Росії», датована 18 квітня 1906 р. Разом із 70 виборцями, підписи яких стояли на документі, долучився до цієї справи й барон Ф. Штейнгель [98]. Можна встановити, що родина Ф. та В. Штейнгелів залишалася патріотами й не уявляла свого життя на чужині [181].

Записник № 7 присвячений діяльності Ф. Штейнгеля в І Державній Думі. Зокрема, він містить звернення «народу від народних представників» [190, арк. 13 зв.], яке було проголошено після розпуску Думи 8 липня 1906 р.

У III фонді («Листування»), що також зберігається в ІР НБУВ, кореспонденція Віри Миколаївни та Федора Рудольфовича Штейнгелів і керівника кадетської партії І.В. Луцицького дозволяє скласти уявлення про перипетії політичної кар'єри барона [68, 69, 72–75]. Листи цього фонду введено до наукового обігу вперше.

У ЦДІАК України у фонді 1335 («Волынское губернское жандармское управление») зберігається справа «Щодо проведення дізнання та дізнання про

колишнього члена Державної Думи Штейнгеля Ф.Р., звинувачуваного у промові серед селян с. Городок Ровенського повіту проти царського уряду». Цей процес відбувався з 17 листопада 1906 р. до 18 квітня 1907 р. Справа вміщує такі цікаві документи, як оригінал листівки «Народу від народних представників» зі списком осіб, які підписали це звернення (поряд з іншими стоїть підпис Ф. Штейнгеля), а також відозву «Від влади царя до влади народу» [222].

Як відомо, з осені 1915 р. Ф. Штейнгель очолив Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Фонд 295 ЦДІАК України («Киевский временный комитет по делам печати») містить справу про надання цій організації свідоцтва на видання журналу «Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта», який планувалося видавати в м. Києві раз на два тижні російською мовою на правах рукопису. У документі подано програму, за якою це передбачалося, дані типографії, а також головного редактора [206]. Разом з інформацією фонду «Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст» вони допомагають висвітлити діяльність Ф. Штейнгеля на цій посаді [211, 212, 214, 216–220].

У Державній науковій архівній бібліотеці м. Києва зберігаються номери журналу «Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта» за 1916 та 1917 рр. Вони являють собою звіти структурних підрозділів комітету: медично-санітарного й санітарно-технічного відділів, відділу забезпечення. У журналах подано також звіти деяких передових загонів, таких як 4-й Томський, 10-й та 28-й Сибірські, фінансові звіти, протоколи засідань та багато інших, що стосуються організаційних питань. Наприкінці кожного номера присутня постійна рубрика «Хроника», де в короткому огляді висвітлюються головні події в житті організації [226, 229, 230, 235, 239, 243, 245, 248, 253, 255, 260, 261]. Певна інформація загального характеру про діяльність Комітету Союзу міст міститься також у журналі «Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам», який видавався в Москві [242, 258].

У ЦДАВО України для дослідження політичної діяльності Ф.Р. Штейнгеля як надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Української Держави в

Німеччині велике значення має фонд 3766 «Міністерство закордонних справ Української Держави», а також окремі документи фондів 3696, 3077, 3619. Особливий інтерес становлять листи Ф. Штейнгеля до Д. Дорошенка, в яких він систематично розповідає про стан справ у Німеччині, зустрічі з представниками інших держав, їхнє ставлення до України, дає поради, звітує про здобутки посольства та наболілі проблеми.

Фонд 3766 має особливо велике значення для розкриття політичної діяльності Ф. Штейнгеля 1918 р. Справа № 98 серед інших документів уміщує перелік осіб, які були призначені в німецьке посольство [196, арк.5]. Зберігся лист П. Скоропадського до німецького імператора Вільгельма II, в якому обґрунтовується вибір посланником в Німеччину саме Федора Рудольфовича [196, арк.6].

У справі № 99 знаходимо перші листи Ф. Штейнгеля, написані з Німеччини в якості посланника до Д. Дорошенка, які невдовзі стануть постійним звітом про виконувану роботу. У кореспонденції відтворені зустрічі з іншими представниками держав [197, арк.10], розмови з ними, які мали значення для зовнішньої політики, висловлені прохання щодо поліпшення діяльності представництва [197, арк.8]. Фонд зберігає копії та оригінали записів розмов Ф. Штейнгеля з Києвом по прямому дроту [197, арк. 38–39].

Справа 1 містить згадки щодо кримського питання, розмови посланника з міністром іноземних справ фон Буше [201, арк.85]. Є в ній також листи з особистими проханнями Ф. Штейнгеля до Д. Дорошенка [201, арк.16]. Відносидам України з Грузією відведено місце в справі 20 [200, арк.23], з Німеччиною та Туреччиною – 101 [198].

Цікавий документ знайдено у фонді 3696 «Міністерство закордонних справ УНР». Це – лист Ф. Штейнгеля до міністра закордонних справ про необхідність призначення дипломатичного представника України до скандинавських країн для ведення переговорів з країнами Антанти [195].

Матеріали фонду 3766 «Міністерство закордонних справ Української Держави» та поодинокі документи з фондів 3077 «Посольство Української Держави в Німеччині» і 3619 «Посольство Української народної республіки в Німеччині» були

надруковані у відповідних збірниках [240, с. 177–193, 279; 264, с. 61, 62, 64–68, 72, 73, 84, 87, 95, 151].

Більша їх частина опублікована в збірниках документів [240, с. 177–193, 279; 264, с. 61, 62, 64–68, 72, 73, 84, 87, 95, 151].

Окремо варто виділити книги-спогади безпосередніх учасників подій, які мають важливе значення для реконструкції політичної діяльності Ф. Штейнгеля. Сучасники барона поділялися в своїх поглядах на два табори. Одні підтримували його на посаді надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Української Держави при кайзерівському уряді, високо оцінювали його діяльність, тоді як інші вважали, що він лише шкодить українській справі. Розглянемо їхні переконання більш детально.

Наприклад, П. Скоропадський високо оцінював людські якості барона [259, с. 266]. 1969 р. у Мюнхені були перевидані спогади міністра закордонних справ в уряді Української Держави Д. Дорошенка. Ця книга побачила світ у Львові після Першої світової війни. На її сторінках автор неодноразово згадував Федора Рудольфовича, розкриваючи участь останнього в політичному житті тогочасної України, зокрема, як посланника України в Німеччині [232]. Д. Дорошенко давав йому позитивну характеристику як громадсько-політичному, культурному діячеві, меценату, особливо відзначаючи високі людські якості [231]. В іншій праці він обґрунтовував, чому зупинився саме на кандидатурі Федора Рудольфовича. Д. Дорошенко не приховував того, що Ф. Штейнгель стояв на федералістичних засадах, але після тривалих роздумів, задля інтересів України, погодився проводити політику, спрямовану на визнання Української Держави як цілком незалежної. У спогадах розкрита роль барона в налагодженні дипломатичних зв'язків між Українською Державою та Німеччиною [232]. Політична діяльність Федора Рудольфовича певною мірою відображена й у працях Д. Дорошенка з історії України [233, 234].

Також його роботи розкривають діяльність Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст та роль у цій організації Ф. Штейнгеля [232, 233].

Згадки про барона також містяться у спогадах М. Шкільника. Він характеризує його як політичного діяча, надаючи власну оцінку подіям і участі в них Федора Рудольфовича [272, с.47, 127, 282, 283, 298, 299]. Деякі відомості знаходимо й у мемуарах А. Денікіна [228, 381, 387, 459].

Натомість І. Мазепа в праці «Україна в огні й бурі революції» вважає призначення Ф. Штейнгеля на цю посаду недоречним через його завзяту, на погляд політика, протиукраїнську позицію [246, с.87]. Схожої думки дотримувався Є. Чикаленко, який стверджував, що федеративні погляди посла шкодитимуть українській справі [270, с. 76–77, 138].

Отже, за походженням проаналізовані джерела поділяються на офіційні та неофіційні. До групи офіційних джерел відносять такі, що виникли в результаті роботи органів держапарату. Вони мають досить високий рівень достовірності, натомість інформація, яку можна в них знайти є більш «сухою» та не завжди в повній мірі розкриває всі сфери питань, які цікавлять дослідника. Натомість у нашому дослідженні велику роль відіграють неофіційні джерела, представлені переважно родинним листуванням представників родини Штейнгелів, діловою кореспонденцією та записними книжками Ф. Штейнгеля, а також мемуарами таких суспільно-політичних діячів як П. Скоропадський, Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, М. Шкільника, А. Денікіна. Такий вид джерела відображає безпосереднє сприйняття автором навколишнього світу, історичних подій та явищ, свідком яких він був. Матеріали особового походження часто вміщують відомості, які неможна почепнути з інших джерел. Тому саме цей вид джерел допомагає більш детально відтворити як окремі події, особливості певного історичного періоду так і більш докладно розкрити просопографічний портрет особистостей. Натомість такий вид джерел є більш суб'єктивним і повинен розглядатися в сукупності інших даних, які ми отримали з офіційних джерел. Поєднавши ці два види джерел ми отримали більш повну інформацію про предмет дослідження.

Таким чином, були проаналізовані найважливіші, на нашу думку, джерела з досліджуваної теми. Їхня сукупність дозволяє виконати поставлені в дисертації завдання. Окремі факти, розпорошені в різних архівах, зливаються в цілісну картину,

яка дає всебічне уявлення про українську гілку роду Штейнгелів і про діяльність найвизначнішого його представника – Федора Рудольфовича, яка мала важливе значення для вітчизняної історії.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Обрана для дисертаційного дослідження тема має свою специфіку, яка пояснюється відсутністю узагальнюючої історіографічної праці з історії української гілки родини Штейнгелів. Джерельна база роботи достатня, але розпорошена в різних архівних установах Києва та Рівненської області. Для того, щоб всебічно висвітлити заявлену тему, нами було залучено всю сукупність принципів і методів пізнання, які ґрунтуються на діалектичних засадах і спрямовані на об'єктивне, всеохоплююче вивчення подій, фактів та явищ, які пов'язані з діяльністю визначних представників родини Штейнгелів на українських теренах.

Дане дослідження базується на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, всебічності, плюралізму.

Методологія роботи ґрунтується на системному підході, який передбачає вивчення предмета дослідження як системи з її складною структурою внутрішніх елементів, взаємозв'язків між ними.

У рамках передусім системності за допомогою теоретичного наукового методу було окреслено територію, яку охоплює дане дослідження. У нашому випадку це Київ та Рівненська область, за потребою були залучені інші землі, які входили до складу тодішньої Російської імперії. Крім цього, у розділі, присвяченому генеалогії роду, було розглянуто його видатних представників, які проживали на території Німеччини, Прибалтики, Франції та ін. країн.

Об'єктивність наукової роботи передбачає використання лише достовірної та перевіреної інформації із заявленої проблематики. Керуючись цим принципом, було проведено опрацювання історичної літератури, яка тим чи іншим чином стосується нашої теми. Велике значення для об'єктивного вивчення даного дослідження має джерельна база, тому було проаналізовано як особові фонди представників родини Штейнгелів, так і офіційні документи, що допомагає в поєднанні прийти до

узагальнюючих висновків і розкрити більш повну картину життя та діяльності найбільш визначних членів роду.

Науковий пошук дав велику кількість нагромадженого емпіричного матеріалу, що призвело до проблеми виокремлення найбільш важливого для використання в роботі, тому саме принцип репрезентативності дав змогу не лише визначити основне, але й ефективно використати малозначущу інформацію, яка допомогла більш глибоко розкрити проблематику, особливо в галузі особистого життя представників родини. Використання принципів школи «Анналів» у розумінні джерела, зокрема її основоположника М. Блока, дозволило сприйняти інформацію в ключі антропоцентризму й гуманізму. Отже, за таких умов, у центрі аналізу історичних подій перебуває людина як головна дійова особа історичного процесу, а це має основне значення для дослідження діяльності як найвизначніших представників роду, так і його української гілки в цілому. По-друге, практичне застосування принципу М. Блока щодо джерела, під яке, на його думку, підпадає все, з чим мала справу людина [278, с.39], значно розширює джерельну базу. Для нашого дослідження велике значення має саме епістолярна спадщина: не лише самі листи, а й записники, чернетки тощо.

Керуючись принципом історизму, дисертантка висвітлювала й проаналізувала події в їхній хронологічній послідовності, що дало можливість визначити історичні закономірності й причинно-наслідкові зв'язки. Це дозволило, зокрема, з'ясувати причини появи Штейнгелів на теренах Російської імперії (у Санкт-Петербурзі), а згодом в Україні (Київ, Рівненська область). Допомогло зрозуміти еволюцію національної самосвідомості її представників, починаючи від усвідомлення себе німцями, потім громадянами Російської імперії й нарешті відданими прихильниками всього українського.

Принцип комплексності реалізовано шляхом використання досягнень не лише історії, але й генеалогії, біографістики та інших спеціальних історичних дисциплін.

Теоретико-методологічні засади роботи становлять загальнонаукові та спеціальні методи пізнання.

В основі роботи лежать загальнонаукові методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, порівняння та узагальнення. Їхнє поєднання дозволило здійснити історико-просопографічне дослідження визначних постатей української гілки родини Штейнгелів, а також сформулювати відповідні висновки.

Відповідно до мети і завдань дисертації застосовувалися такі спеціальні методи: історіографічний аналіз і синтез, перспективний аналіз, критичне осмислення, структурний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, просопографічний, генеалогічний, статистичний та біографічний.

Використання методу історіографічного аналізу й синтезу дозволило проаналізувати загальний стан наукової розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, охарактеризувати здобутки та прорахунки дослідників, згрупувати історіографію за проблематикою, а також визначити методологічну цінність авторських підходів у контексті завдань дисертаційного дослідження.

Застосування методу перспективного аналізу дало можливість на основі аналізу сучасної історіографії визначити недостатньо досліджені проблеми, такі як політична, меценатська та наукова діяльність Ф. Штейнгеля. Розкрити наразі невивчені питання щодо участі Ф. Штейнгеля в діяльності Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, життя та діяльність Максима Васильовича Штейнгеля, окреслити українську гілку роду Штейнгелів та зробити її генеалогічне дослідження.

Метод критичного осмислення джерел впроваджувався з метою пошуку, подальшого аналізу, класифікації та відбору інформації за рівнем значущості для майбутньої роботи.

Проблематика, що досліджується, спонукала дисертанку вдатися до використання структурного методу. Це дозволило розбити матеріал на відповідні частини, які були досліджені окремими параграфами.

За допомогою порівняльно-історичного методу здійснено зіставлення ключових форм діяльності окремих представників родини Штейнгелів з метою виявлення їхніх особливостей, загальних ознак та відмінностей.

Проблемно-хронологічний метод дав змогу розставити події та факти життя родини та її окремих представників у часовій послідовності – від найдавніших до нашого часу, виявити еволюцію та якісні зміни в ході досліджувальних процесів.

Ретроспективний метод передбачає вихід за визначені хронологічні рамки. Ретроспективні відступи були необхідні для осмислення невідривності походження української гілки роду Штейнгелів від німецького роду, який бере свій початок у Х ст.

У ході підготовки дисертації був застосований просопографічний метод, який допоміг створити колективну біографію української гілки родини Штейнгелів. Такий підхід допомагає комплексно відтворити портрет як окремої особистості, так і певної родини чи іншої соціальної групи або класу. Просопографічний портрет – це комплексне дослідження, побудоване на підставі всіх доступних досліднику джерел. Використання цього методу для вивчення кількох поколінь родичів, пов'язаних кровними або шлюбними зв'язками, специфікою сімейного виховання, проживанням на одній території, допомогло скласти рельєфну картину реального вкладу роду Штейнгелів у життя українського народу в найбільш критичний період його історії [370, с.3].

Просопографічний метод є винятково ефективним для будь-якого історико-біографічного дослідження. Він дозволяє за рахунок широкого залучення доступних відомостей з генеалогії, демографії, психології, психолографії, епістолології, ономастики, нумізматики, соціології та інших спеціальних історичних дисциплін вивчати життя та діяльність особи (чи певної сукупності осіб) не лише за допомогою «сухих» довідок: народився, навчався, одружився, помер. Людина постає як особистість з усіма індивідуальними якостями та взаємовідносинами з навколишнім світом, а кілька осіб – як спільнота, пов'язана взаємною відповідальністю та взаємовпливом [347, с. 428, 429].

За допомогою просопографічного методу вдалося реконструювати генеалогію родини Штейнгелів, встановити її походження, роль спадковості у формуванні інтелектуальних здібностей, а також – відомості про час і місце народження, віросповідання, підданство, мову, родинне оточення й виховання, атмосферу в сім'ї,

освіту, вибір професії, участь у суспільно-політичному житті, ставлення до людей, риси характеру, внутрішній світ, причини піднесення і спадів у діяльності, доленосні події приватного життя, такі як народження, весілля, смерть, подружні стосунки.

Враховуючи специфіку та міждисциплінарність даної просопографічної роботи, нами були залучені методи інших спеціальних історичних дисциплін. За допомогою генеалогічного методу було досліджено родину Штейнгелів взагалі та українську гілку зокрема, з'ясовано їхні сімейні зв'язки та визначено найвизначніших представників роду. Статистичний метод допоміг при вивченні підприємницької діяльності Максима Васильовича Штейнгеля, зокрема в дослідженні металоткацької фабрики, співвласником, а потім і власником якої він був. Важливим також є біографічний метод, адже будь-яке дослідження особистості не може його оминути. Завдяки йому було вивчено періодизацію основних віх життя й діяльності братів Максима та Рудольфа Штейнгелів і Федора Штейнгеля. Застосування мікроісторичного підходу допомогло розкрити індивідуальне в історіописанні.

Датування подій у дисертації до 31 січня 1918 р. для зручності ведеться за старим стилем (Юліанським календарем).

Таким чином, наукові принципи, підходи та методи, які були покладені в основу даної роботи, дозволили охарактеризувати стан наукової розробки обраної проблематики, опрацювати джерельну базу, виконати поставлені мету та завдання й здійснити історико-просопографічне дослідження української гілки роду Штейнгелів.

РОЗДІЛ II

ГЕНЕАЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ШТЕЙНГЕЛІВ

2.1. Родовід баронів Штейнгелів

Рід Штейнгелів залишив помітний слід в історії низки європейських країн. Серед його представників було чимало видатних особистостей – військових, державних, політичних та громадських діячів, науковців, підприємців, письменників, благодійників і меценатів. Комплексний генеалогічний наратив з історії родини на теренах України на сьогодні відсутній.

Р. Михайлова вважає, що ще в X ст. представники роду Штейнгелів були нобілітовані германським імператором Священної Римської імперії Оттоном I за віддану військову службу [320, с. 337]. Натомість П. Головін у дослідженні «Бароны фон Штейнгель в истории России» твердив, що родоначальником роду Штейнгелів був Альбертус де Штейнхелен (Albertusa de Steinhillen), який 1250 р. проживав у Швабії. Його онук Генріх Штейнхоел-Штейнховел-Штейнхель (Heinrich Steinhoel-Stienhowel-Steinheil) служив наприкінці XIV ст. в Еслінгені. Лише в XVII ст. Ганс Штейнховель (Hans Steinhowel) почав писати своє прізвище як Штейнховель-Штейнгель (Stienhowel-Steinheil) [285, с.279]. Згідно з інформацією, яку подає С. Васильєвич у своїй праці «Титуловані роди Російської імперії», рід баронів фон Штейнгелів походить із Саксонії, де був відомий із XVII ст. [280, с.261] Однак офіційна інформація з «Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften» називає першим представником цієї родини придворного радника в Еслінгені Якоба Штейнгьовеля, предки якого вказані як судді у колись вільному німецькому місті Еслінген за 1383, 1427 рр. [367, s.237]

Яскравою постаттю був Карл Август Штейнгель (1801–1870). Він отримав освіту в Геттінгенському та Кенігсберзькому університетах. Упродовж 1832–1846 рр. працював професором фізики й математики в Мюнхені. Увійшов в історію як організатор телеграфного сполучення, винахідник системи електричного годинника, а також засновник оптичної майстерні в Мюнхені [366, С. 437].

Син Карла Августа – Гуго Адольф (1832–1893) – виготовляв оптичне скло для фотографічних об'єктивів [366, С. 437]. Також він був відомий як автор мемуарів і наукових розробок за темою вдосконалення оптичних інструментів, фотографічної оптики, об'єктивів і окулярів [336, с. 52].

За генеалогічними розвідками Т. Пономарьової, рід Штейнгелів з'явився на території Російської імперії в часи Петра I та Катерини I [336, с. 49]. Натомість Р. Михайлова зазначає, що перші представники цієї родини облаштувалися на російських теренах у другій половині XVIII ст. – за доби Катерини II [320, с. 337].

Історія переселення німців на територію Російської імперії має свою давню історію. Відомо, що в часи правління Єлизавети I (1709–1761) були розроблені перші законодавчі норми стосовно іноземної колонізації. 22 липня 1763 р. Єкатерина II видала маніфест «О дозволеніи всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселятся в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах». Таким чином, цей документ надав широкі можливості усім, хто бажав оселитися на території Російської імперії. 1765 р. біля м. Санкт-Петербург з'явилися перші німецькі колоністи, а вже на початку XX ст. їхня кількість в усій імперії досягла 2,5 млн. осіб [358, С. 7, 10, 12].

На території Російської імперії оселилося три гілки родини Штейнгелів. Перша представлена Іоаном Готфрідом фон Штейнгелем (1750–1804), який перебрався до Санкт-Петербурга з Баварії. Він був сином міністра Ансбах-Байретського маркграфства Філіпа Фрідріха фон Штейнгеля, випускником Лейпцизького університету. З 1772 р. проходив військову службу в м. Обва Пермського намісництва [320, с. 337].

Його сином був відомий декабрист Володимир Іванович Штейнгель (1783–1862), який народився 13 квітня 1783 р. у м. Обва. Мати – Варвара Марківна Штейнгель (у дівоцтві – Розумова) – дочка купця. 1792 р. він вступив до Московського кадетського корпусу, 1795 р. – гардемарин, 1798 р. – старший унтер-офіцер, 1799 р. – мічман на Балтійському флоті. Протягом 1799–1800 рр. служив в ескадрі контр-адмірала П. Чічагова біля берегів Англії та Голландії, 1803–1806 рр. – командував транспортами в Охотському морі, 1807 р. – призначений командиром Іркутської морської команди, 1809 р. – переведений до Балтійського флоту. 1810 р.

був призначений чиновником з особливих доручень при сибірському генерал-губернаторі І. Пестеле в Іркутську. 14 грудня 1810 р. «за хворобою» звільнений від служби капітан-лейтенантом [288, с.203]. У складі четвертої дружини петербурзького ополчення брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. Нагороджений орденами св. Анни II ступеня, двічі – св. Володимира IV ступеня з бантом. 1816 р. – отримав звання підполковника, 1819 р. – звільнений зі служби для визначення до статських справ. 1921 р. В. Штейнгель планував відкрити в Москві пансіон для юнаків. З осені цього ж року служив у постачальника армії В. Варгіна [288, с.203].

Під час членства в Північному товаристві декабристів був активним учасником підготовки повстання, одним із авторів «Маніфесту до російського народу» та «Наказу військам». 2 січня 1826 р. був заарештований у Москві та ув'язнений у Петропавлівській фортеці. 10 липня 1826 р. засуджений за третім розрядом до 20 років каторжних робіт. Пізніше термін був скорочений спочатку до 15, а невдовзі до 10 років. Покарання відбував у Сибіру, Читі, Іркутській та Тобольській губерніях тощо [288, с.203].

26 серпня 1856 р. згідно з маніфестом про амністію був поновлений у попередніх правах. За заступництва принца П. Ольденбурзького В. Штейнгелю було дозволено проживання в Санкт-Петербурзі в родині сина В'ячеслава. Помер 20 вересня 1862 р. у Санкт-Петербурзі та похований на Охтинському цвинтарі. Залишив мемуари [288, с.204].

З 1810 р. був одружений на Пелагеї Петрівні Штейнгель (у дівочтві – Воніфатьєва). Їхні діти: Юлія (1810–1897) – дружина сенатора Михайла Івановича Топільського; Ростислав (1813– ?); Всеволод (1814– ?) – морський офіцер; Віра (1815– ?); Марія (1816–1817); Микола (1817–1845) – артилерист; Надія (1819–1898); В'ячеслав (1823–1897) – інспектор Олександрівського ліцею (1853–1858), редактор «Російської військової хроніки» (1858–1868), генерал від інфантерії (1891 р.), з 1855 р. одружений на Людмилі Петрівні Анжу; Людмила (1824–1898); Володимир (1825 – ?) – штабс-капітан Гатчинського полку [288, с.204]. Крім народжених у шлюбі, мав двох позашлюбних дітей, які з'явилися на світ під час відбування покарання в Сибіру: Марію (1841–?) та Андрія (1842 – ?). Андрій навчався в Тобольській гімназії під

прізвищем Петров, потім – у Петербурзькому технологічному інституті; 1857 р., за визначенням Урядового Сенату, Марії та Андрію було надане прізвище Баронові й права особистого почесного громадянства [288, с.204].

Друга гілка була представлена братами Фабіаном та Іоанном Штейнгелями і їхніми нащадками.

Фабіан (Фадей Федорович) Штейнгель (1762–1831) – син Фрідріха Якова. На російську службу вступив 1776 р., 1782 р. – офіцер, з 1792 р. знаходився при О. Суворові [336, с.50]. У 1788–1790 та 1808–1809 рр. брав участь у російсько-шведських війнах. 1808–1809 рр. служив генерал-квартирмейстером генерала Л. Беннігсене в Пруссії. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. Керував воєнними діями в Прейсиш-Ейлау, Фрідланді, Ризі, Екау, Бауску, Полоцьку, Кублучах, Чашниках, Смолянах, на Березині. За успішну службу був нагороджений орденами св. Олександра Невського з алмазами, св. Володимира II ступеня, св. Анни I ступеня з алмазами, св. Георгія III ступеня; пруським орденом Червоного Орла I ступеня; золотою шпагою «За хоробрість» з алмазами [336, с.50]. Помер 7 березня 1831 р. у Гельсінгфорсі. Його портрет вміщено у Військовій галереї Зимового палацу [282, с.769]. Синів не мав, лише доньку.

Іоанн (Іван Федорович) – брат Фабіана Штейнгеля. З 1784 р. служив капітан-лейтенантом, з 1790 р. – капітаном другого рангу, 1796 р. – капітаном першого рангу [282, с.768]. З 1801 р. перебував на посаді іркутського віце-губернатора та капітана-командора [336, с.50].

Брав участь у російсько-турецькій (1768–1774 рр.), російсько-шведській (1788–1790 рр.) війнах і кампанії 1798–1800 рр. Починаючи з 1783 р., командував кораблями «Унгария», «Миславец», «Беллона», «Св. Елена», «Венус», «Прохор», «Св. Петр», «София-Магдалина», «Зачатие Св. Анны», «Благодать». 1790 р. отримав Орден св. Георгія IV ступеня. З 1803 р. – у відставці [282, с. 768].

Третя гілка родини Штейнгелів мешкала в Ревелі (нинішній Таллінн). У Естляндії вони були внесені до дворянського матрикулу 4 березня 1818 р. [340, с.293]. Їхнім предком був Іоанн Вільгельм фон Штейнгель – міністр курфюрста Саксонського. Згідно з грамотою австрійського імператора Йосипа II йому разом із

родиною було надано 29 жовтня 1777 р. баронський титул Римської імперії [1, арк. 19]. Представник цієї гілки – Фрідріх-Вільгельм-Карл Штейнгель (1801–1878) – навчався в Дерптській гімназії. На службу вступив до дворянського полку 1816 р., де отримав чин унтер-офіцера 1818 р. 1819 р. – прапорщик та переведений до лейб-гвардії Волинського полку. За особистим проханням був звільнений підпоручиком 31 грудня 1820 р. [285, с. 305]. Він був відомий тим, що побудував у Владикавказі водогін¹. Був одружений з баронесою Пауліною Амалією Софією фон Шиллінг, з якою мав дочок – Юлію, Матільду, Марію, Єлизавету, Пауліну, Шарлоту, а також синів – Вільгельма, Миколу, Магнуса, Рудольфа та Леонгарда [285, с. 305].

Разом із входженням Естляндії до складу Російської імперії, родина Штейнгелів опинилися в її складі. Проблема виживання нашттовхнула їх на необхідність збереження свого статусу в суспільстві, а також майна, яке їм належало. 1863 р. Державна рада Російської імперії дозволила Фрідріху-Вільгельму-Карлу фон Штейнгелю з синами Вільгельмом, Миколою (Микола Васильович), Магнусом-Карлом-Олександром (Максим Васильович), Германом-Рудольфом-Олександром (Рудольф Васильович) та Олександром-Павлом-Іоаном (Леонгард Васильович) титулуватися баронами Римської імперії з правом внесення в п'яту частину дворянської родовідної книги [1, арк. 19].

Урядовим сенатом було затверджено родовий герб Штейнгелів: «На червоному полі щита – два схрещені срібні молоти із золотими рукоятями, на зразок Андріївського хреста, з чотирьох боків оточені золотими зірками. Щит увінчаний баронською короною, з п'ятьма великими перлинами, прикрашеною дорогоцінним камінням. На ній – два шоломи, повернуті всередину, відкриті, синюваті, всередині червоні, із золотими прикрасами, вкриті червоним наметом із золотим підбиттям справа та срібним – зліва. З одного боку корони знаходиться пара срібних орлиних крил, повернутих усередину, а з іншого – золотий лев з червоним висунутим язиком і загнутим догори хвостом, який стоїть на задніх лапах і повернутий усередину. Щит тримають два козероги із золотими рогами» [285, с. 280].

¹ Інформація надана завідувачем сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України В. В. Томозовим.

На основі копії наказу Департаменту герольдії урядового сенату Естляндського депутатського зібрання від 4 листопада 1863 р. Київське депутатське зібрання 6 вересня 1879 р. прийняло рішення за № 6331 «про затвердження роду фон Штейнгель у баронській гідності, з внесенням у п'яту частину родовідної книги». До числа дворян Київської губернії затверджувався інженер, статський радник Фрідріх-Вільгельм-Карл фон Штейнгель, а також його дружина Марія та сини: Сергій, Іоанн, Федір і Володимир фон Штейнгель [2, арк. 73–73 зв.].

Микола Васильович Штейнгель (1832–1908) був поручиком, акцизним чиновником, членом ради міністра фінансів, дійсним таємним радником [361, с. 354]. Також він входив до Ради у справах казенного продажу горілчаних напоїв [275, с. 436]. 1862 р. у Санкт-Петербурзі він одружився з баронесою Софією-Юлією фон Врангель, дочкою Карла Врангеля, доктора медицини, дійсного статського радника, та Вільгельміни Шамот². У цьому шлюбі народилася Віра Миколаївна Штейнгель, яка стала другою дружиною Федора Рудольфовича Штейнгеля та матір'ю його синів – Миколи й Володимира.

Олександр-Павло-Іоанн (Леонгард Васильович) Штейнгель (1843–1918) служив заступником головного інженера інспекції з будівництва Новоросійської гілки Владикавказької залізниці [299, с.21], завідував її матеріальною частиною. Йому належали маслоробний і черепичний завод у Катеринодарі. Маслобійний завод був одним з найбільших з переробки соняшникового насіння, виробляв до 200 тис. пудів олії на рік [285, с.306]. Леонгард Васильович був почесним опікуном Катериноградської Катерининської гімназії [334, с. 256].

Першою дружиною Л. Штейнгеля була Катерина Павлівна Камінська, дочка титулярного радника Павла Петровича Камінського та Марії Федорівни, народженої графині Толстої. Другою – Віра. Мав 7 дітей. Один з його синів від першого шлюбу Павло Леонгардович Штейнгель (1880–1965) – був інженером і нафтопромисловцем. Саме йому протягом 1911–1914 рр. належав широко відомий будинок «Ластівчине

² Інформація надана завідувачем сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України В. В. Томозовим.

гніздо» на скелі мису Ай-Тодор у Криму [336, с.52]. 1920 р. він емігрував у Францію, де й помер 27 серпня 1965 р. та був похований на цвинтарі м. Шавіль [327, с. 477].

Брати Максим та Рудольф Васильовичі Штейнгелі 1877 р. оселилися в Києві. Магнус Карл Олександр (Максим Васильович) Штейнгель (1837–1921) – відомий київський підприємець, цукрозаводчик, власник крамниці з продажу кавказьких вин власного виробництва (див. 2.2.1).

Штейнгель Іван Максимович (1893–1937) – прийомний син Максима Штейнгеля та Софії Каблукової. Народився у м. Києві. Навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира у Києві (не закінчив). Був безпартійним. 1914 р. отримав титул барона по прийомному батькові. Давав приватні уроки німецької мови. Напередодні арешту працював адміністратором мандрівної групи артистів, які гастролювали по районах [202, т.1., арк.282].

Заарештований 11 липня 1937 р. у Києві. Обвинувачувався у тому, що є «резидентом німецької розвідки» й «провадив активну шпигунську діяльність» [202, арк. 15, 16]. Утримання під вартою в Лук'янівській в'язниці невдовзі було продовжено через те, що матеріалами слідства була розкрита «шпигунсько-диверсійна агентура німецької розвідки» і до справи було долучено 10 заарештованих осіб [202, арк.16]. 14 жовтня 1937 р. рішенням наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР (протокол № 2) засуджений до ВМП. Розстріляний 19 жовтня 1937 р. [203, арк. 162]

Реабілітований посмертно на підставі ч. 1 ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце у період 30–40-х й початку 50-х років» [204, арк. 541 зв.].

Брат Максима Штейнгеля – Герман Рудольф Олександр (Рудольф Васильович) (1841–1892) – відомий інженер шляхів сполучення, побудував Московсько-Рязанську, Московсько-Курську, Орлово-Вітебську, Грязе-Царицинську та Балтійську залізницю (див. 2.2.2).

Старший син Рудольфа Васильовича Штейнгеля – Сергій (1864–1905), навчався в Московській академії, але про її закінчення немає даних. З 1887 р. перебував у

шлюбі з Людмилою Олександрівною Орловою. З 1893 р. вони проживали у власному маєтку «Черкаське» Керенського повіту Пензенської губернії [171, арк.1], яке він невдовзі продав, а гроші, вірогідно, програв, бо зловживав азартними іграми, а також горілчаними напоями [1, арк.27]. З приватного листування родини Штейнгелів відомо, що стосунки в родині з кожним роком погіршувалися. Сергій зраджував дружину, а коли Людмила вирішила піти від нього, почав морально тиснути, залякувати самогубством, намагався ледве не силою повернути її. З цього приводу Ф. Штейнгель писав братові: «Розлучення, повторюю, єдиний вихід для Вас. Примирення після всього, що було між Вами неможливе...» [117, арк.1 зв.–2]. Вони таки розлучилися, а 1898 р. Сергій одружився з Катериною Дурасовою [173, арк. 1]. Людмила Орлова вдруге вийшла заміж за Миколу Миколайовича Штейнгеля, двоюрідного брата свого першого чоловіка, рідного брата Віри Миколаївни Штейнгель, дружини Федора Рудольфовича Штейнгеля.

Відомо, що деякий час С. Штейнгель головував у Керенських земських зборах [172, арк.2]. Родинними справами не займався, до сільського господарства був байдужий, свій час проводив в основному на полюванні. Помер 1905 р. і похований у Києві на Аскольдовій могилі у родинному склепі.

Іоанн (Іван) Рудольфович Штейнгель (1868–1908) жив у Владикавказі. Був, як і більшість з родини, членом правління Владикавказької залізниці, але підприємництвом не цікавився. Відомий як композитор і музикант (у музичному фонді НБУ ім. В.І.Вернадського збереглося вісім його композицій: «О, пусть умолкнут скорби звуки», «Диалог «Сумасшедший»», «Не говори», «Воротись», «Есть много звуков в сердца глубине», «Ни отзыва, ни слова, ни привета», «Она была твоя», «Стансы»). Першою дружиною І. Штейнгеля 1889 р. стала Лідія Павлівна Самойлова. Подружжя мало трьох дітей – Юрія, Ніну та Ольгу [148, арк.2 зв.]. Через рік після розлучення, 1904 р., Іван взяв другий шлюб із Анфісою Михайлівною Мельниковою. У них народилася донька Валентина й син Георгій. Помер барон 1908 р. і похований у Києві на Аскольдовій могилі.

Володимир Рудольфович Штейнгель народився 1 грудня 1871 р. у Санкт-Петербурзі [1, арк.20]. Освіту здобув у Київській колегії Павла Галагана, яку закінчив

у травні 1891 р. і вступив до Університету св. Володимира на фізико-математичний факультет, але 24 березня 1892 р. за особистим проханням був відрахований. З 16 лютого до 23 листопада 1893 р. служив позаштатним молодшим чиновником з особливих доручень при начальнику Терської області й наказному отамані Терського козачого війська [1, арк.46]. 1892 р. взяв шлюб із княжною Варварою Петрівною Трубецькою. У них народилися дочки Марія та Олена [1, арк. 48–48 зв.]. 1910 р. він одружився вдруге з Марією Крейдль³. Успадкував від батька маєток «Хуторок» на Кубані (9 тис. дес.). Володимир Рудольфовичу належали також 200 дес. у Бахмутському повіті Катеринославської губернії [1, арк.46], цегляні заводи й будинки у Владикавказі.

На жаль, доля власника маєтку, В. Штейнгеля, склалася трагічно. 1918 р. «Хуторок» було націоналізовано, а сам господар уник страти лише за клопотанням колишніх робітників. Переказували, що певний час він змушений був жити в Армавірі та заробляти собі на прожиття жебракуванням. У 1920-ті рр. Володимир Рудольфович емігрував до Франції, де служив швейцаром. Помер 23 листопада 1926 р. у санаторії Хаутевіле (Hauteville). Похований у Парижі [327, с. 476].

Людмила Петрівна Штейнгель (Рагозіна) (1923-2004) – онука В.Р. Штейнгеля. 1953 р. у Парижі вийшла заміж за Сергія Сергійовича Рагозіна (1921–2005) [285, с. 310].

Федір Рудольфович Штейнгель (1870–1946) – видатний суспільно-політичний діяч, меценат, археолог-аматор та зоолог (див. розділ III).

Борис Федорович Штейнгель (1892–1919) – старший син Ф.Р. Штейнгеля та Марії Шандивіної*, яка померла при пологах. Матір хлопчику замінила друга дружина Федора Рудольфовича – Віра Миколаївна. Навчався Борис в одній із гімназій Києва (І. Куліш зазначає, що Борис отримав домашню освіту), після чого

³ Інформація надана завідувачем сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України В. В. Томозовим.

* Дослідниця І. Куліш-Лукашевич пише прізвище як: «Шандибіна» і зазначає, що точно не відомо чи справді саме вона була першою дружиною Ф. Штейнгеля. Див.: Лукашевич-Куліш І. Три долі: спогади про великого мецената з Рівненщини Федора Штейнгеля. [Електронний ресурс] /І. Лукашевич-Куліш // Режим доступу: <http://golosno.com.ua/cikavo/1451304455-tri-doli-spogadi-pro-nashchadkiv-velikogo-mecenata-z-rivnenshchini-fedora>

продовжив освіту у Київському кадетському училищі [394]. У молоді роки був членом Української громади Київського політехнічного інституту [205, арк.3].

Приблизно 1911 р. одружився з Зінаїдою Миколаївною Бутович, з якою познайомився в с. Городок, де вона викладала українську мову в двокласному училищі Федора Рудольфовича Штейнгеля [394]. У шлюбі народилося двоє дітей: син Микола та дочка Наталя. Деякий час подружжя мешкала у Сумах (І. Куліш-Лукашевич припускає, що Зінаїда Миколаївна була родом з Сумщини).

Короткий період, з серпня до вересня 1919 р. Б. Штейнгель був градоначальником м. Одеси⁴ і в цьому ж році вступив в ряди білого ополчення. 1919 р. під час червоного терору в Одесі барона Штейнгеля було розстріляно. Про цю подію повідомила газета «Киевская жизнь»: «Панахида за закатованим більшовиками в Одесі бароном Борисом Федоровичем Штейнгелем буде відслужена після літургії у неділю (13 жовтня, в Макар'ївській церкві у Митрополичому подвір'ї), про що повідомляє його дружина рідних і знайомих» [381].

За однією інформацією Бориса Федоровича зарубали шашками, за іншою – розстріляли. Існувала навіть версія побудована на свідченнях свідків про те, що він потрапив у полон. Ф. Штейнгель намагався розшукати сина через Червоний хрест, але безрезультатно [394].

Після загибелі чоловіка, З. Штейнгель деякий час проживала в с. Максимівка, біля Умані, де працювала наймичкою. Пізніше вона була зарахована на курси медичних сестер. 1925 р. разом з дітьми остаточно оселилася в Києві [394].

Наталя Борисівна Штейнгель (1917 – ?) – молодша дитина Б.Ф. Штейнгеля та З.М. Штейнгель. Закінчила Київський медичний інститут. 1953–1954 рр. за розподілом працювала у рівненській поліклініці лікарем-терапевтом. Її чоловік – Федір Нінаткевич, інженер за фахом. Шлюб був бездітним [394].

Микола Борисович Штейнгель (1913–?) – старший син Б.Ф. Штейнгеля та З.М. Штейнгель. Отримав освіту інженера в одному з київських вузів. Деякий час працював у бригаді, яка керувала будівництвом мосту ім. Патона у Києві. 1945 р.

⁴ Інформація надана завідувачем сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України В. В. Томозовим.

одружився з Аллою Василівною Журід. За родинною легендою, її рід походив від француза де Журі, який після війни 1812 р. залишився на постійне проживання у Російській імперії [394]. Саме його нащадок нині проживає у Києві.

Тетяна Миколаївна Штейнгель (нар. 1948) – дочка М.Б. Штейнгеля (1913–1996)⁵, правнука Ф.Р. Штейнгеля. Архітектор за освітою. Голова комісії Дворянського зібрання з питань благодійницької діяльності. У вільний час доглядає хворих та самотніх людей, влаштовує для дітей свята та недільні школи [375, с.6].

Микола Федорович Штейнгель (1896–1911) – син Ф.Р. Штейнгеля і В.М. Штейнгель. У дитинстві батьки ласкаво називали його Котиком. Хлопчик разом із братом Володимиром навчався в одній із Київських гімназій. Микола ріс хворобливою дитиною, про що зустрічаємо багато свідчень у листуванні його батьків. Помер юнаком.

Володимир Федорович Штейнгель (1898–1935) – другий син Ф.Р. Штейнгеля та В.М. Штейнгель. У родині його називали Воліком. Закінчив короткотривалі курси Київського артилерійного училища, після якого вступив в армію. Під час громадянської війни воював на боці армії Денікіна. 1920 р. був інтернований у Польщі разом із загоном генерала М. Бредова [327, с. 477].

Після цих подій деякий час проживав у Берліні, де закінчив курс Комерційної академії та Сільськогосподарський інститут. 1924 р. повернувся в Україну, в маєток Городок Рівненської області, який на той час входив до складу Польської держави.

Займався політичною діяльністю, зокрема був одним із головних організаторів першого з'їзду представників російських меншин, що відбувся у Варшаві 1931 р. [327, с.477] 1933 –1935 р. – голова Верховної ради Руського народного об'єднання в Польщі [336, с. 52].

Деякий час був віце-президентом Рівненського православного благодійного товариства (РПБО), утвореного 1923 р. [309, с. 7].

Був одружений із Маріанною Миколаївною, вчителем за фахом, з якою проживав у маєтку Городок, де займався сільським господарством. Подружжя

⁵ Інформація надана завідувачем сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України В. В. Томозовим.

нащадків не залишило. Помер після операції через рак шлунку 16 серпня 1935 р. у с. Городок^{*}, де й похований [327, с. 477]. Після його смерті дружина емігрувала в Америку, де померла у 1960-х рр.

І. Куліш-Лукашевич стверджує, що Володимир Штейнгель мав позашлюбного сина, який народився 1929 р. від покоївки. Маріанна Миколаївна погоджувалася всиновити хлопчика. Перешкодила цьому вчинку мачуха В. Штейнгеля, Олександра Вільгельмівна, яка дбала про долю власного сина Федора – молодшого брата Володимира. Незважаючи на відсутність офіційної інформації, І. Куліш-Лукашевич стверджує, що ціла лінія нащадків барона Штейнгеля нині проживає в с. Городок [394].

Федір Федорович Штейнгель (1912–1972) – четвертий син Ф.Р. Штейнгеля від третьої дружини, гувернантки його старших дітей Олександри Вільгельмівни Ландау (1862–1945). Федір Федорович мав двох дочок: Ольгу та Олександру [336, с.52]. 1939 р. він разом з батьками емігрував до Німеччини.

Ольга Федорівна Штейнгель (1930–1936) – старша донька Ф.Ф. Штейнгеля від першої дружини Ольги Німсадієвої – дочки полковника царської армії [309, с.103]. Померла в дитинстві від дифтерії, яка на той час була невиліковною. Похована в с. Городок.

Олександра Федорівна Штейнгель (у заміжжі – Рау)(1942–2004) [279, с.16] – молодша дочка Ф.Ф. Штейнгеля від російської емігрантки Варвари (Барбари) (1912–1987) Народилася й померла в Німеччині [336, с.52].

Отже, витоки роду Штейнгелів, вірогідно, сягають Х ст. Одна з гілок роду у XVIII ст. оселилася в Ревелі (Таллінн). 1777 р. була возведена у баронський титул Римської імперії. 1863 р. родина Фрідріха-Вільгельма-Карла фон Штейнгеля отримала право на носіння баронського титулу, а 1879 р. їхнє ім'я було внесено до п'ятої частини дворянської родовідної книги Київської губернії. 1877 р. брати Рудольф та Максим Штейнгелі оселилися в Києві, де придбали неподалік один від

* І.Лукашевич у статті «Людина великої душі (спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.)» //Рівненський обласний краєзнавчий музей. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля. Наукові записки.– Рівне, 2010. Вип. VIII. – С. 62 повідомляє, що Володимир Федорович Штейнгель помер у Варшаві, а потім був похований у Городку.

одного будинки. Звідси й починається відлік долі родини, яка пов'язала своє життя та долю з українською землею. Найвідомішими представниками української гілки родини Штейнгелів були брати Рудольф та Максим Штейнгелі, але найбільшої слави зажив син Рудольфа Васильовича – Федір Рудольфович Штейнгель. Його нащадки по лінії старшого сина Бориса й досі мешкають в українській столиці.

2.2. Засновники української гілки роду

Основоположним поняттям генеалогії є рід – сукупність осіб, які пов'язані між собою родинними відносинами, шлюбом та єдністю походження. Таким чином, він може об'єднувати декілька сотен і навіть тисяч людей. Тому рід поділяється на гілки – частини роду, які виділяються за певними ознаками. До таких ознак відносять: 1) соціальний статус (наприклад, дворянська, купецька, міщанська, селянська гілки); 2) місце проживання чи знаходження рухомого майна (тверська гілка, московська гілка); 3) генеалогічне старшинство (старша, середня, молодша гілки); 4) походження від певної особи; 5) професійна чи інша діяльність (військова гілка) [325, с. 22, 23].

Наше дослідження присвячене частині роду Штейнгелів, а саме українській гілці. Як видно з назви, гілка була виділена за місцем проживання. Родоначальниками цієї гілки були рідні брати Магнус-Карл-Олександр та Герман-Рудольф-Олександр Штейнгелі, які перебралися на територію сучасної України 1877 р. (див. додаток А, табл. І.).

За законами генеалогії повноцінна самостійна гілка роду повинна нараховувати не менше чотирьох поколінь, тобто бути більшою за традиційну сім'ю, яка складається з трьох поколінь (баби з дідом, батьків та дітей). Бувають з цього правила й виключення. Так в особливих випадках достатньо меншої кількості [325, с.23]. Українські Штейнгелі нараховують п'ять поколінь родичів і їх з впевненістю можна віднести до окремої гілки. В дисертаційній роботі ми звернули увагу на її визначних представників, а саме: братах Магнусі-Карлі-Олександрі та Германі-Рудольфі-Олександрі та його сині Федорі Рудольфовичі. Саме вони зробили помітний внесок в розвиток української промисловості, сільського господарства, меценатства,

благодійництва, суспільно-політичного життя країни у складний та переламний період її історії.

2.2.1. Барон Максим Васильович (Магнус-Карл-Олександр) Штейнгель та його діяльність

Максим Васильович Штейнгель (Магнус-Карл-Олександр) народився, імовірно у м. Ревель (Таллінн, Естонія) 1837 р. у родині підпоручика Фрідріха-Вільгельма Карла Штейнгеля та Пауліни Амалії Софії, народженої фон Шиллінг (детально див. розділ 2, п. 2.1.). У Києві брати Максим та Рудольф Васильовичі з родинами оселилися з 1877 р. М. Штейнгель жив за адресою Ярославів Вал, 3 (тоді – Велика Підвальна, 5). У цьому будинку він прожив з родиною сорок років (1877–1917 рр.) [17, арк.6; 19, арк. 19зв.; 25, арк. 12].

Будинок був побудований 1858 р. за проектом архітектора Федора Голованова для Сергія Петровича Альфер'єва – доктора медицини, ординарного професора-терапевта в Університеті св. Володимира [208, арк. 1 зв.; 277, с. 17–19; 292, с. 545].

Восени 1873 р. Сергій Алфер'єв заставив свою садибу в товаристві взаємного кредиту [292, с. 545], а в серпні 1877 р. продав її М. Штейнгелю. На останнього був переведений борг за будинок, що складав 25200 руб. [17, арк.6] Барон зобов'язався в присутності Київської палати карного та цивільного суду «не обтяжувати будинку мого з землею, що знаходиться в Старокиївській міста Києва ділянці по вулиці Ярославів Вал, ніякими боргами, поки такий буде забезпечувати мій кредит в Київському міському товаристві взаємного кредиту» [17, арк.8].

У фонді 143 Держархіву м. Києва («Киевское городское общество взаимного кредита») зберігся опис будинку С. Алфер'єва. Завдяки цьому можна скласти уявлення про те, яким був маєток станом на 23 серпня 1877 р., коли було узгоджено його купівлю бароном Штейнгелем (купчу було укладено трохи пізніше: 5 вересня 1877 р.) [25, арк.1]. Отже, садиба складалася з кам'яного двоповерхового будинку з підвалом, вкритого залізом, який мав довжину 9 сажнів і ширину 22 аршин. Нижній поверх мав вхід з вулиці і таким чином був поділений на дві половини по 3 кімнати в кожній та по 2 передні. На верхньому поверсі розташовувалися дубові сходи, 6 кімнат та дві передні. В усіх кімнатах, окрім передніх, підлога була вкрита паркетом.

У мезоніні розташовувалися 3 кімнати й комірка. Одна з кімнат була обклеєна шпалерами, інші – пофарбовані. У будинку було 35 вікон та 31 двері, з яких 27 були дубовими, 4 соснових розташовувалися в мезоніні. Підлога й вікна також дубові, виключення становив знову таки мезонін. Будинок обігрівався за допомогою 10 печей та каміну, викладеного білими кахлями. У кімнатах обох поверхів були наклеєні шпалери, вікна та двері пофарбовані, виключення становили лише соснові двері. Будинок був пофарбований масляною фарбою. Також був присутній тамбур на колонах, зроблений з чавуну [17, арк. 1–1 зв.].

Кам'яна двоповерхова садиба була побудована вглибині двору й мала довжину 14 сажнів 2 аршини і ширину 5 сажнів 1 аршин. У ній розташовувалося 2 стайні на 12 стійл, сіновал, 2 каретні повітки, льодовні, комора. З середини приміщення був вхід на другий поверх, де в 4-х приміщеннях розташовувалися дві кухні та дві кімнати для прислуги. У будинку та службових приміщеннях було прокладено водогін, за користування яким була визначена плата в сумі 98 руб. на рік [17, арк. 1 зв.]. Натомість до газопостачання він не був приєднаний. Щорічні витрати з утримання садиби становили 740 руб. [26, арк.2]

Інша земля в мастку була відведена під сад, що мав павільйони та фонтан. Двір було обнесено парканом, ворота виходили на вулицю Велику Підвальну. Усього землі масток мав 788 кв. сажнів. Описане нерухоме майно було застраховано на суму 31350 руб. [17, арк. 1, 2]

Купівля будинку була добрим вкладенням капіталу, адже ціна на землю в Києві невпинно зростала. 1877 р. барон купував земельну ділянку за ціною 15 руб. за квадратний сажень, а в лютому 1898 р. земля на вулиці Великій Підвальній виросла в ціні й становила 100–120 руб. за кв. сажень [162, арк. 3 зв.].

Новий господар прагнув зробити будинок зручним і вдосконалити його за своїми потребами. З цією метою влітку 1878 р. Київська міська управа затвердила проект, згідно з яким планувалося влаштувати в будинку балкони й кам'яні прибудови. Будівельні роботи проводилися під керівництвом архітектора Олександра Шиле [22, арк.1]. У травні 1879 р. О. Шиле подав прохання на ім'я головного архітектора І. Ніколаєва з метою отримати дозвіл на будівництво прибудов за

утвердженням рік тому проектом. Такий дозвіл було отримано. Отже, в маєтку планувалося побудувати кам'яну оранжерею для південних рослин [23, арк.1].

10 січня 1883 р. барон М. Штейнгель, який на той час був членом Київського міського товариства взаємного кредиту, прагнучи позбутися членства, звернувся до товариства з проханням повністю розрахуватися з ним, звільнити будинок з-під застави й повернути надані в заставу відсоткові папери на суму 36900 руб. за номінальною вартістю, а також оборотний капітал на суму 5600 руб. [17, арк.16] Таким чином, станом на 1883 р. Максим Васильович повністю розрахувався з боргом попереднього власника.

Як дбайливий господар, барон прагнув убезпечити своє життя та майно, тому будинок був застрахований. Спочатку М. Штейнгель користувався послугами Московського страхового від вогню товариства, а з червня 1910 р. – страхового товариства «Саламандра» [16, арк. 24], яке було засноване в Санкт-Петербурзі 1846 р. (мало представництво в Києві). Станом на 1910 р. воно розпоряджалося основним капіталом на суму 2 млн. руб., а вже у 1918 р. ця сума становить 5 млн. руб. [16, арк. 3, 52].

З 1 липня 1913 по 1 липня 1914 р. будинок був застрахований на суму 48 600 руб., а вже з 1 липня 1917 по 1 липня 1918 рр. сума виросла до 72 900 руб. [16, арк. 1, 2] До, речі, барон М. Штейнгель 1909 р. заснував власне страхове товариство «Дніпро», а також був членом правління Київського товариства взаємострахування від нещасного випадку [292, с. 549].

У будинку Максим Васильович проживав разом із дружиною Софією Володимирівною, народженою Каблуковою, з якою одружився ще 1861 р.⁶ Власних дітей у них не було. Є згадки, що вже в поважному віці до їхньої родини потрапив зовсім маленький Іван Піжунов. Походження хлопчика невідоме, але подружжя дуже прив'язалося до нього. Пізніше батьківство приносило барону надзвичайну радість. Вітаючи своїх племінників Федора Рудольфовича та Віру Миколаївну з народженням сина, він наголошував: «Ми разом з тіткою (дружина Максима Штейнгеля. – *І.К.*) за

⁶ Інформація надана завідувачем сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України В. Томозовим.

Вас радіємо. Хоча у Вас вже був хлопчик, котрий наповнював Ваше життя, але з того часу як у нас завівся маленький Іван, я розумію, яку в молоді роки дає радість, коли з'явиться інший» [156, арк.1].

У листі від 26 листопада 1893 р. знаходимо: «Ваня наш зростає і стає для нас все милішим. Тітка до нього так прив'язалася, що тепер боїться, чи не може мати прийти і відібрати його у нас» [153, арк. 7 зв.]. Про серйозність намірів родини щодо долі хлопчика свідчить лист від 17 березня 1897 р.: «Ваня славний хлопчисько, він тепер кожний ранок водить тітку на прогулянку... Не знаю чи повідомив я тобі, що я його всиновив, але поки він Піжунів і правом дворянства не користується. Для досягнення цього можна через рік подати прохання на Височайше ім'я. Дуже важко отримати на це дозвіл» [157, арк. 5 зв.]. Певно, цей дозвіл М. Штейнгель отримав, адже в одній зі справ Держархіву м. Києва зустрічаємо довіреність барона на ім'я Івана Максимовича Штейнгеля [16, арк. 62].

Незважаючи на те, що Максим Рудольфович був досить відомою в Києві людиною, він не любив бувати у «вищому товаристві»: «Ти знаєш, як я дивлюся на Київське Товариство і чому я в ньому не буваю. Немає там товариства, а якийсь вертел, зачароване коло, в якому все заплуталося і переплуталося... [152, арк.2] Я ніде не буваю, окрім ділових виїздів і візитів і тому ніяких пліток і дійсних подій не знаю» [153, арк. 7 зв.]. Найбільшою цінністю для нього була родина і час, проведений з нею. На підтвердження цього наведемо знову-таки уривок з його численного листування з Ф. Штейнгелем: «... про нас можу сказати, що ми здорові, милуємося нашим Іваном, живемо ще більш усамітненим життям ніж раніше, і цілком цим задоволені» [156, арк. 7 зв.].

При цьому Максим Васильович був енергійною та працьовитою людиною. Це вигідно вирізняло його серед тих, хто проводив життя, витрачаючи батьківські статки. Родинне листування – найкраще тому підтвердження: «За мою, можливо, помилковою думкою, будь-яка людина, які б статки вона не мала, повинна займатися справою. Це – моральний її обов'язок і праця дає людині здоров'я, енергію і бадьорість духу. При цьому на справу не можна дивитися як на проведення часу, а як на обов'язок» [153, 5–5 зв.].

1874 р. барон придбав під Туапсе, в 6 верстах від півдня, на схилах гори Туїшко землю, де заснував маєток з однойменною назвою. Тут на 7, а пізніше 12 десятинах розташовувався виноградник, на 16 десятинах – фруктові сади, консервний завод та пасіка [292, с. 546]. Помічник управляючого навіть запровадив в маєтку свою систему вуликів з вищим гостроверхим дахом з метою надання бджолиній сім'ї більше повітря й уміщення в одному вулику двох роїв [388]. До речі, певний час (до 1882 р.) М. Штейнгель навіть очолював комітет бджільництва в Київському товаристві дослідників природи при Університеті св. Володимира [76]. Маєток був обладнаний фруктосушарками новітнього зразка [292, с. 546].

Не обходилося без нововведень і в господарстві. Наприклад, у будинок вода потрапляла за допомогою керамічного водогону з гірського джерела, проходивши на своєму шляху очистку за допомогою фільтрів. Біля будинку розташовувався чудовий парк [388].

Але найбільше уславилося його господарство вирощуванням винограду. Відомо, що М. Штейнгель розводив вісім його сортів: *pineau blanc*, рислінг, сотерн, трамінер, мцване, *gamnais*, *franc pineas*, чорний мускат [393]. Він також привчив своїх сусідів до вирощування цієї культури, а виноград вони продавали безпосередньо барону.

Описуючи виноградники М. Штейнгеля, І. Клінген зазначав: «Прибирання відбувається після настання повної зрілості. Бурхливе бродіння продовжується 6–9 днів. До освітлення вдаються в листопаді і на початку грудня, коли вино спускається в чани ємністю 100–300 відер. Переливання в перший рік робиться не менше чотирьох разів. Для очищення застосовується желатин для білих вин, а для червоних – желатин та яєчний білок. Сусла всього виходить до 2000 відер, за яке плантатори отримують по 2 руб. Київський склад барона Штейнгеля продає трирічні вина від 45 коп. до 85 коп. за пляшку» [393]. Робітники, які працювали на виноградниках, отримували взимку щоденну зарплатню в розмірі 55 коп., а влітку – 1 руб. Насадження виноградників коштувало 1859 руб. з десятини, щорічні витрати складали близько 150 руб. на десятину [393].

1886 р. у маєток Туїшхо, мандруючи Чорноморським узбережжям, завітала графиня П. Уварова. У своїх «Дорожніх нотатках» вона згадувала про 5 десятин доброго винограднику барона, зазначаючи, що ним займався управляючий, чех за національністю, ім'я якого вона не запам'ятала, та його помічник Тіхачек [395].

10 серпня 1893 р. у маєтку сталася пожежа: згорів будинок, комора з усіма запасами та речами. Станом на вересень наново було вибудовано виноробню, почалося будівництво нового будинку, яке планувалося завершити до 15 липня 1894 р. [151, арк.2; 152, арк. 1 зв.]. У листі до Федора Рудольфовича Максим Васильович так описував майбутнє помешкання: «Будинок буде кам'яний, вкритий марсельською черепицею, частина будинку двоповерхова. В ньому будуть й дві кімнати для гостей і взагалі будинок з великою верандою буде зручніше, так що я зможу запросити гостей, що раніше я зробити не міг, так як не мав можливості у старому будинку своїм гостям надати потрібні зручності» [152, арк. 1 зв.–2].

Для реалізації продукції з Кавказького господарства барон придбав кілька фірмових крамниць з продажу вин і шампанського [336, с.51], одна з яких розташовувалася в його власному будинку в Києві на вулиці Ярославів Вал, 3. Окрім вина, тут продавався кавказький мед та сухофрукти. Виноробна продукція М. Штейнгеля була добре відомою в Російській імперії. У газеті «Києвлянин» від 30 липня 1892 р. було вміщено наступне оголошення: «Погріб кавказьких вин з садів барона М.В. Штейнгеля, в Києві, В. Підвальна № 5. Прейскуранти висилаються безкоштовно. Торгівцям поступки» [379, с.4]. Крім Києва, уповноважені дилери продавали вино в двох десятках міст України – від Луцька до Конотопа, а також в Армавірі, Єкатеринодарі, Ставрополі, Ростові-на-Дону, Ризі, Москві, Санкт-Петербурзі. За свідченням М. Кузнєцова, який відвідав Туїшхо, його «виноградник і весь маєток ведеться на широку ногу, з витратою великого капіталу і з введенням усіх вдосконалень» [388].

На початку 1900-х рр. для чорноморських вин наступила криза. Через відсутність ринків збуту М. Штейнгель змушений був припинити скуповування винограду в сусідів, і дехто з них почав знищувати свої плантації [395]. Та незважаючи на незалежні від нього обставини, барон багато зробив у цій галузі

господарства. О. Друг та Д. Малаков зазначають, що він був «“піонером” освоєння Чорноморського узбережжя Кавказу з метою промислу» [292, с. 546].

Племінник М. Штейнгеля Володимир Рудольфович Штейнгель також займався виноробством у власному маєтку «Хуторок» на Кубані, який успадкував після смерті батька Рудольфа Васильовича. Через лихварів він відкрив у Києві крамницю з метою збуту свого вина. Спритні ділки знали, що вино М. Штейнгеля добре відоме і користується великою популярністю, а тому пішли на хитрість: підробили прейскуранти фірмового вина «Туїшхо», виставили там ті ж номери й ціни й надали дрібним торговцям великий кредит та поступки в його продажі. Маючи такі вигідні умови, ті зацікавилися в збуті вина «Хуторок». Коли покупці, які не знали таких тонкощів, приходили в крамницю купувати вино барона М. Штейнгеля, то їм давали вино «Хуторок», видаючи його за «Туїшхо». Лише ті, хто розбирався в напої, після наполегливих вимог чи відмови купувати отримували те, що замовляли. Траплялися випадки, коли іноземні покупці скаржилися, що отримали інше вино, ніж те, до якого звикли, і воно їм не подобається. Барон М. Штейнгель не був навіть впевнений, що покупцям продавали замість його вина вино Володимира, адже визначити походження останнього в таких умовах було неможливо [156, арк. 4 зв.–5 зв.]. Це завдавало шкоди як його бізнесу, так і бізнесу племінника. Він підозрював, що аферисти назвали свою фірму також «Барон Штейнгель» і дали на пошті свою адресу, щоб жителі замість справжньої адреси «в винний погріб барона Штейнгеля» доставляли їм клієнтів або з цією з метою підкупали поштарів. Передбачаючи наслідки цього вчинку, він писав іншому племіннику, Федору Рудольфовичу, з яким мав тісні стосунки, у грудні 1896 р.: «Цією справою Володя сильно шкодить своїй фірмі. ...дрібним торговцям відпускають вино у бочках і вони самі розливають, причому і ярлички на пляшці під фірмою «Хуторок». Яке вони торговцям дають вино, один Аллах тільки знає, можливо й взагалі не «Хуторок», а яку-небудь бурду чи зіпсоване бессарабське вино, яке тут у Києві можна мати по 75 копійок відро. Якщо і в інших місцях так діють, то невдовзі можна свою фірму зіпсувати» 156, арк. 5 зв.–6].

Варто зазначити, що під Туапсе виноградники зараз не саджають. А за часів барона виноробство в регіоні було галуззю, на яку покладалися великі сподівання.

Недаремно 1897 р. департамент землеробства заснував Варваринське нижче училище плодівництва, виноробства й виноградарства [388].

Після ліквідації кріпосного права в лютому 1861 р. відбулися зміни в суспільно-економічному становищі не лише селянства, а й усіх інших соціальних станів, у тому числі й дворянства. Останнє, незважаючи на те, що в більшості випадків воно зберегло свої земельні наділи, позбавлялося праці залежних селян, тому змушене було шукати інші види діяльності. Отже, у цей період дворянство починає брати активну участь у торговельно-підприємницькій діяльності [314, с. 83].

Відомо, що в цей час на території України займалися винокурництвом, володіли млинами представники таких іменитих родин, як принцеса Є. Саксен-Альтенбурзька, герцоги Н. і Г. Мекленбург-Стрелецькі, князівський рід Вітгенштейнів, князі Гедройци, представники князівської родини Кантакузенів, князі Демидови-Сан-Донато [314, с.84]. Активно провадили підприємницьку діяльність представники численних графських родин, наприклад, М. Скурнівенк, графи Броель-Пляттер, родина Гуттен-Чапських, Милорадовичі, Ніроди – винокурінням, Клейнміхелі – олійництвом, Ламздорфи – гуральництвом [314, с. 84, 85, 86].

Представники найнижчої, четвертої категорії дворянства – барони, були активно задіяні в розвитку промисловості України. За спостереженнями О. Машкіна, вони поряд із графами віддавали перевагу винокурінню та борошномельній галузі. У деяких випадках займалися хімічною промисловістю, зокрема розробкою бурого та кам'яного вугілля, залізорудною справою, гончарством, виробництвом цвяхів та дроту. Ця категорія була представлена родинами Местмахерів, Енгельгардтів, Медемів, Корфів, Мейделів [314, с. 87].

Деякі баронські родини займалися фабрично-заводським виробництвом. Серед них варто назвати Массів, Врангелів, Бергенгеймів, Гервертів, Унгерн-Штернбергів, Меків. Саме до цієї категорії належить і М. Штейнгель [314, с. 87, 88]. Хоча він також займався продажем вина й у містах України, але безпосереднє винокурне виробництво знаходилося, як вже було зазначено вище, біля Туапсе.

Поряд із цим, Максим Васильович був успішним підприємцем, співвласником декількох підприємств в Україні. 1 червня 1878 р. прусський підданий Еміль Рудольф

Юлійович Міллер заснував у Києві фабрику під назвою «Міллера метало-ткацька фабрика» на Жилянській вулиці, безпосереднє управління якою взяв на себе. Станом на 1880 р. підприємство заробило 25 тис. руб. [3, арк. 32, 33] 12 січня 1881 р. Р. Міллер та М. Штейнгель уклали в київського нотаріуса П. Скорделі договір про утворення спільної справи з виробництва металоткацьких апаратів для фабрик та переважно металічних машинних ременів [20, арк.2]. Товариство прийняло фірму «Металоткацька фабрика Рудольф Міллер і К^о» з основним капіталом у 33800 руб. [20, арк.5] Грошові нагромадження утворювалися наступним чином: Р. Міллер вкладав у справу свою фабрику з усім її майном – машинами, верстатами, інструментами, приладами, товарами, матеріалами й запасами, а також десятирічним привілеєм, наданим Міністерством фінансів 19 листопада 1880 р. на виробництво в Росії металевих машинних ременів. Усе це, згідно з описом, складало 8800 руб. М. Штейнгель вкладав свій капітал у сумі 25 тис. руб. Загальне керівництво здійснювали обидва власники, але безпосередньо відав справами Р. Міллер, який отримував за це гонорар у розмірі 1500 руб. Обидва співзасновники мали право укладати договори та підписуватися від імені фірми [20, арк. 2 зв., 6, 10].

Договір укладався на десять років, починаючи з 1 січня 1881 р. по 1 січня 1891 р., пізніше він міг бути продовжений на наступні п'ять років за згодою сторін. Якщо хтось із власників бажав вийти зі справи, то потрібно було подати письмову заяву до спливання терміну існування фірми, а той, хто залишався в товаристві, мав прийняти на себе ведення справ і сплатити іншому необхідні кошти [20, арк. 6 зв.]. Жоден не мав права без спільної згоди робити позики чи зобов'язання від імені товариства. На випадок збитків у справі чи зменшення на 25% від початкового розміру кожен з них мав право вимагати ліквідувати справу до спливу терміну, зазначеного вище [20, арк.7].

Статистичні дані на 1883 р. свідчать, що фабрика складалася з 20 ткацьких верстатів, 7 – сучильних, 2 – мотовильних, 4 – плетених, 2 – токарних, 2 – пресів і ножиць, 1 – вальця, 1 – пили круглої, 2 – верстатів свердлувальних [4, арк. 50 зв.]. Було оброблено 460 пудів мідного дроту та 1120 – залізного, які переважно закуповувалися в Німеччині, Ризі та Варшаві. З них були вироблені тканини та

металічні полотна, а також елеваторні ремені для підливу вугілля й буряків на цукрових заводах. Збувалися вироби на паперові, цукрові, порохові, винокурні, крохмальні та інші заводи по всій імперії [4, арк. 49 зв., 50].

Роботи проводилися 279 днів на рік. Працювало на фабриці 50 осіб. З них 40 чоловіків, 6 жінок і 4 хлопчики до 15 років. Як зазначено в статистичних даних, «низький курс кредитного рубля і низьке мито на ввіз цього товару з-за кордону цілком сприятливо на виробництві». Вартість виробів разом з акцизом становила 50 тис. руб., удвічі більше в порівнянні з 1880 р., тобто до утворення товариства «Металоткацька фабрика Рудольф Міллер і К⁰» [4, арк. 50, 50 зв.; 3, арк. 33].

Нам невідома причина, за якої це товариство припинило існування. Воно функціонувало з 1881 до червня 1884 рр. Скоріше за все, співвласники поділили капітал, адже після цього терміну продовжували існувати обидві фірми: Р. Міллера на Жилянській, 24 під назвою «Металоткацька фабрика» та «Російська фабрика металевих полотен» М. Штейнгеля на вул. Кузнечній, 38. Остання почала свою роботу з квітня 1885 р. Десятимісячну перерву у виробництві барон пояснював тим, що незважаючи на те, що він як головний вкладник залишив будівлі й машини за собою, фабрика була збитковою. Був запрошений спеціаліст з-за кордону, за допомогою якого процес виробництва було вдосконалено [5, арк. 67, 69]. Вартість виробленої продукції за вісім місяців 1885 р. становила 25600 руб. [5, арк. 68] проти 35 тис. руб. сріблом продукції, виробленої фабрикою Р. Міллера за 12 місяців цього ж року [5, арк. 70].

На новоствореному підприємстві «Російська фабрика металевих полотен» М. Штейнгель призначив відповідальним за господарську й торговельну частину Станіслава Васильовича Ромішовського, який здобув освіту в Російській імперії. Технічною частиною завідував прусський підданий Даніель Шоллер, який здобув технічну освіту за кордоном. Сам барон припускався до тимчасового купецтва 2-ї гільдії. 1887 р. на фабриці працювало 48 робітників, які виконували роботи протягом 275 днів. З 1 січня 1888 р. планувалося заснування ощадної каси, в яку з рубля, заробленого робітником, повинно було вираховуватися 5 копійок. Училища й лікарні не було [6, арк. 359, 360 зв.].

Станом на 1887 р. фабрика отримала прибуток на суму 49250 руб. [6, 359, 360.] Звітуючи про її роботу за цей рік, у статистичних даних зазначалося: «Несприятливо через ту обставину, що курс нашого рубля впав вельми низько, між тим тонкі сорти дроту за необхідністю доводиться брати закордоном. При цьому мито на дріт порівняно з митом на ввіз готових товарів невідповідно високе; ця остання обставина не дозволяє нам підняти ціни на тканини через велику конкуренцію з закордонним фабрикантом і положительно вбиває місцеве виробництво» [6, арк. 360 зв.].

1889 р. через відсутність у Російській імперії якісного дроту, необхідного для вироблення металевих рушників, М. Штейнгелю довелося купувати в Німеччині й Ризі мідний дріт вартістю 30 руб. пуд, залізний дріт – у Ризі та Варшаві, по 5 руб. пуд. Дріт особливих сплавів і якнайтонших сортів у готовому вигляді був лише у Франції, де й купувався власником. І лише грубі сорти були куплені в Києві в середньому по 3 руб. за пуд [7, арк. 96 зв.; 9, арк. 329 зв.]. Цей товар був основним у виробництві, тому лише в 1889 р. тут було перероблено близько 1000 пудів мідного дроту та близько 2800 пудів залізного [7, арк. 96 зв.]. З нього були вироблені наступні товари: нескінченних металевих полотен і сит різних номерів – 18 тис. кв. арш.; сит залізних різних номерів – приблизно 22 тис. арш.; елеваторів для буранів і вугілля – близько 900 погонних арш.; решіток на забори й різних плетінок – близько 500 кв. арш.; полових настилів – приблизно 300 кв. арш., ліжок і матраців – 220 штук.

Відповідаючи на запитання статистичного комітету про те, куди збувалися всі ці товари, управляючий фабрикою С. Ромішовський зазначає: «Нескінченні рушники йдуть виключно на писально-паперові фабрики по всій Росії і частиною Царство польське. Тканини для тих же фабрик, цукрових, порохових, винокурних і інших заводів, мукомельних млинів і сільськогосподарських потреб. Елеваторні ремені для цукрових заводів і решітки для заборів на місці і в різні інші губернії» [7, арк. 97]. Незважаючи на вищеперераховані обставини, підприємство заробило помітно більше в порівнянні з минулими роками – 75600 руб. [7, арк.97].

Щодо оплати праці ситуація складалася наступним чином: у звіті за 1891 р. зарплата робітників зазначена поденно. Цього року тут працювало 42 робітники (28 чоловіків та 14 жінок). Робочий день тривав 10 годин. Чоловіки отримували від 50

коп. до 1,75 руб., жінки – 50 коп. [8, арк. 46 зв.] Натомість 1894 р. розмір заробітної плати подається вже за місяць. Отже майстер отримував від 25 до 60 руб., майстриня – від 12 до 25 руб., дорослий робітник – від 8 до 18 руб., малолітній – від 3 до 8 руб. і доросла робітниця – від 8 до 12 руб. Станом на цей рік у виробництві було задіяно 52 робітники: 28 майстрів, 14 майстринь, 9 робітників обох статей та 3 малолітні хлопчики віком до 15 років [10, арк. 30 зв.].

Незважаючи на певні успіхи у виробництві, існували й перепони: велике мито на дріт при меншому миті на готові товари, що супроводжувалося постійним застоєм у писально-паперовій промисловості, постійна боротьба із закордонним постачальником нескінченних полотен не давали можливості розвивати більші потужності виробництва. Можливо, саме ці причини слугували приводом до приєднання фабрики М. Штейнгеля 1896 р. до новоствореного Акціонерного товариства Південноросійського машинобудівного заводу (у радянські часи відомого під назвою «Ленінська кузня»). Про це М. Штейнгель так писав у листі до Федора Рудольфовича (14 серпня 1896 р.): «Короткі свята, які був у Києві, я був сильно зайнятий і Грушковською справою і влаштуванням Акціонерного товариства Південноросійського машинобудівного заводу, де я голова правління і тепер будуємо на Жилянській великий завод...на мільйон рублів маємо замовлень» [154, 1 зв.–2]. М. Кальницький пише, що в Києві цей завод тривалий час називали «заводом Штейнгеля» [391].

25 квітня 1899 р. на вулиці Кузнечній, 50 на основі фабрики металоткацьких виробів, власником якої був М. Штейнгель, було створено Акціонерне товариство дротово-цвяхового механічного заводу, де він став директором-розпорядником [314, с. 87]. Завідував виробництвом на ньому австрійський підданий Йосип Матвійович Купка. Тут працювало вже 85 робітників, які отримували поденну зарплату: чоловіки – 1 руб., а жінки – 50 коп. Роботи тривала 180 днів на рік. Було вироблено продукції на суму 105 тис. руб. Будівля під фабрикою належала М. Штейнгелю. Відомо, що барон подавав клопотання про «будівництво відділу для витягування дроту і вироблення цвяхів з механічним відділенням для влаштування різних вестатів при фабриці металевих полотен». Дозвіл він отримав, і за роботу по влаштуванню

означених установ взявся технік Андрій Кіндратович Краус [24, арк.2, 3а]. Цього ж року «Російська фабрика металевих полотен» також розташовується на вулиці Кузнечній, 50 замість 38 номера на цій вулиці, де вона знаходилася з моменту її заснування. При фабриці в цей період діє відділ перетяжки мідного дроту для власних потреб, який не був зазначений у минулих статистичних звітах [11, арк. 305].

За свою сумлінну діяльність Максим Рудольфович отримував визнання та нагороди. Наприклад, у листі, датованому 14 серпня 1896 р., знаходимо таку інформацію: «Я отримав приватне свідчення, що експерти присудили мені: за фабричні вироби велику золоту медаль, – а за вино чи золоту медаль, – чи срібну і за виробництво на Кавказі орден Володимира на шию. Государ імператор дуже цікавився моєю фабрикою... Детально розпитував уповноважених, котрих Вітте йому представив як Київське виробництво барона Штейнгеля» [154, арк.4].

Крім виноробства та металургійної галузі, ця талановита людина випробувала себе в сільському господарстві та цукровому виробництві. Скоріше за все, саме ним, виходячи з назви, 1893 р. було засноване Максимівське товариство. Станом на 30 січня 1898 р. воно складалося з 1129 паїв [161, арк. 3]. Свідчень про цей бізнес вкрай мало, але вони все ж таки збереглися в листуванні М. Штейнгеля. З нього дізнаємося, що це була переважно родинна справа. Паї були поділені між дядьком та племінниками: Сергієм, Іваном, Федором та Володимиром, а також іншими акціонерами, які не входили до родини Штейнгелів. Кожний пайщик вносив у справу кошти в сумі 56 тис. руб. Стартовий капітал складав 390 тис. руб. [157, арк.2]. У теперешній Одеській області товариству належав маєток «Грушкі», що складався з 5 тис. дес. посівів, де вирощувалися такі сільськогосподарські культури, як: буряк, пшениця, ярові, рапс, конюшина, овес, ячмінь, кукурудза, просо. Пшеницю та ярові вирощували на продаж, інші – на прогодування худоби. Товариству належав також цукровий завод, який, за словами М. Штейнгеля, для обороту потребував 800 тис. руб., а можливо, і 1 млн. Отже, вкладеної в справу суми було недостатньо, і він покривав її недостачу за рахунок власних коштів, а також кредитів у банках [157, арк.2].

Максим Васильович особисто займався цукровим заводом у Грушках і протягом багатьох років постійно звітував Федору Рудольфовичу про результати роботи (31 липня 1893 р.): «В Грушках врожай на ярові та на буряк величезний, але прибирання дуже обтяжливе і дороге, так як хліб лежить, частину, тобто біля 60 десятин ячменю і вівса мали надію прибрати снопов'язалками, але в четвер силова злива остаточно поклала хліб так що доведеться прибирати й це руками. Працювали щоденно до 3000 чоловік і на початку наступного тижня прибирання хліба буде завершено. Рапс [...] знову родить. Ціни на хліб тепер через війну до того низькі, що поспішати нема куди – треба вичікувати коли закінчиться ця жахлива погибельна війна» [150, арк. 2 зв.– 3]. Отже, дивлячись на кількість робітників, які працювали на зборі хліба, можна прийти до висновку, що виробництво хліба було досить великим. Але незважаючи на непоганий врожай, були проблеми з робочими, які не виконували своїх зобов'язань. Восени 1893 р. М. Штейнгель отримав такий врожай: 300 тис. пудів різного зерна, біля 80 тис. пудів цукру. Щоденно до нього додавалося ще до 3000 пудів [153, арк. 7]. Але перетворити все це на гроші він не міг через зазначене вище становище в країні.

Описуючи ситуацію з майбутнім врожаєм, у серпні 1896 р. М. Штейнгель писав племіннику, що пшениці планується зібрати 100 пудів з дес., натомість ярові хліби не вродили, і додавав, що через відсутність рясного дощу буряк не вродився, а тому невідомо, чи буде прибуток. Проте цукор, скоріше за все, минулорічний, вдалося продати по «гарній ціні» [154, арк.2]. Наприкінці жовтня, підбиваючи підсумки, барон пише про отриманий врожай та його реалізацію: «На пшеницю врожай середній 96 пуд. з дес. Біля половини врожаю, 36 тис. пуд. я продав в Одесі по 1 руб. за пуд. Друга половина ще лежить в Одесі. Ціну нам дають 95 коп., але я маю надію, що ціна знову підніметься і іншу кількість продаж не дешевше» [155, арк.3]. Однак на буряк та ярові хліби був неврожай через посуху та засилля жуків і бліх. Станом на грудень вдалося продати в загальній кількості 50 тис. пудів пшениці по 1 руб. в Одесі, залишок у 20 пудів планувалося продати в Херсонську губернію [156, арк. 7, 7 зв.]. Усі ці, здавалося б, малоцікаві дані говорять про те, що Максим Васильович був

відповідальною особою, яка щорічно звітувала перед акціонерами про стан справ у господарстві.

Незважаючи на свою дбайливість, М. Штейнгель змушений був навесні 1897 р. заявити про збитки на суму 38 тис. рублів. Окрім вже перерахованих причин, на які не можна було вплинути, існувала ще одна. Управляючий Корсак, який входив у члени правління товариства, несерйозно поставився до своєї роботи: мало часу приділяв сільському господарству, адже звик хазяйнувати в місцевості з більш вологим кліматом та на іншому ґрунті [157, арк. 3, 3зв.]. Тривалі переговори між ним і М. Штейнгелем не дали жодних результатів. Корсак у листопаді 1897 р. вийшов зі складу членів правління, а розпоряджання господарством взяв на себе Максим Васильович, який і до цього часу приділяв цій справі велику увагу [159, арк. 1 зв.]. Він вніс багато змін у ведення господарства, замінив деякі непридатні для південного клімату культури на інші (наприклад, конюшину). До Грушок була проведена вузькоколійна залізниця. Остання розташовувалася на відстані 150 сажнів від заводу, що надало додаткові зручності при транспортуванні цукру та хліба [159, арк. 3 зв.].

Незважаючи на все це, врожай 1897 р. мав бути невдалим: «Пшеничні поля, які навесні були чудові і росли навесні ще дуже порядочно, зараз абсолютно зіпсувалися. В минулому році при середньому врожаї ми мали до продажу 70.000 пуд., а в нинішньому році буде хіба що четверта частина. Рапс і конюшина вимерзли ще взимку. На буряківницьких плантаціях страшенна маса жуків і мошки – отже гарного врожаю очікувати не можна» [158, арк.2]. Невтішні прогнози збулися. 1895 р. вдалося продати 130 тис. пудів пшениці, 1896 р. – 76 тис. пудів, а 1897 р. – лише 7 тис. пудів [159, арк.3].

Іншою неприємністю було те, що племінники Іван та Сергій свою частину спадку після смерті батька пустили на вітер. Отже, вони вирішили продати свою частку паїв Максимівського товариства. Максим Васильович вважав таке вкрай небажаним і прагнув зберегти акції в руках родини: «Тому я не можу допустити, щоб сторонні особи придбали частину паїв, можливо навіть будуть мати більшість. Тоді я не зможу дати в справу такі великі суми з власних коштів чи дати такий кредит своїм

підписом в банках. Якщо брати вже підуть продавати свої акції, і я не зможу звільнити навіть в справу мої гроші для купівлі цих паїв, то немає що робити, доведеться вже продати все» [157, арк.2–2 зв.].

Натомість Федір Рудольфович, який теж входив до Максимівського товариства, у листі до Максима Васильовича нарікав на те, що їхня справа не дає прибутків. Проте М. Штейнгель у листі до племінника намагався довести протилежне: «Ти говориш, що Максимівська справа за минулий час не дала дивідендів. На свій лад отриманий гарний дивіденд, але він не потрапив до рук, а прийшов у вигляді малого капіталу, внесеного у справу, покласти в справу ж. Цим то і утворився при переході в Акціонерне товариство контролю в 600 тис. руб. на місце внесеного 390 тис. руб. Тобто у кожного з нас на місце 65 тисяч, внесених на початку у справу, утворилося 100 тис. руб. Отже, в 4 роки прибуло на кожного по 35 тис. руб. і видано було один раз дивіденд 6500 руб. Отже за 4 роки отримано прибутку 41.500 руб. на кожній 65 тис. руб. тобто майже 16% на рік. При цьому тільки один рік був порядний врожай при низьких цінах на хліб і при дорожнечі збирання» [157, арк. 2 зв.].

Є дані, що в червні 1898 р. планувалася закладка в Козятині нового цукрового заводу [165, арк.1]. Невідомо, чи цей завод входив до Максимівського товариства, чи це була нова справа барона.

Опрацьовані нами джерела не дають можливості з'ясувати, як склалася подальша доля Максимівського товариства. Останній лист Максима Васильовича, що зберігся в ІР НБУВ, датований 11 грудня 1898 р. Іван та Сергій Штейнгелі таки виставили свої паї на продаж, і барон побоювався, що вони потраплять до чужих рук. Водночас Корсак, який остаточно розорився, також виставив свою частку на біржі. М. Штейнгель не мав можливості викупити всі акції й тому навіть запропонував маклеру знайти покупців на свої та Федора Рудольфовича паї за ціною 1000 руб. за пай [161, арк. 3 зв.]. Але зазначив, що їх буде важко продати, адже надія на те, що збиток від його сільськогосподарської діяльності перекриє прибуток заводу, не виправдалася: «Також завод дасть прибутку менше, ніж передбачається, оскільки внаслідок урядового заходу, що цукор вільного надлишку не може прираховуватися до виробництва наступного року, а майже обов'язково повинен бути вивезений за

кордон, тому цим цукор в балансі не може бути прийнятий по ціні собівартості, а за вартістю виручки закордоном, ніж продаж, що робить різницю біля 62 тис. руб.» [161, арк. 3 зв.–4] Узагалі, за думкою Максима Васильовича, від цього закону в майбутньому їхня плантація не постраждає, адже вони мають вільну землю й можуть розширити виробництво, хоча це потребує часу.

Поряд із цим, зміни, внесені М. Штейнгелем у його сільськогосподарські справи після виходу Корсака з товариства, дали свої результати, і врожай пшениці 1898 р. був вдалим і становив у середньому по всіх фермах 120 пудів з дес. Були навіть дес., з яких вдалося отримати 215 пудів [166, арк. 2 зв.].

Можливо, паї Максимівського товариства такі були продані Максимом Васильовичем, а гроші вкладені в іншу справу. Адже вже 1899 р. документи Київської міської управи фіксують його участь у створенні нового цукрового заводу. 8 січня 1899 р. у Царському Селі було розглянуто й затверджено статут, згідно з яким дозволено камер-юнкеру Миколі Миколайовичу Безаку, землевласнику Олександровичу Пото й барону Максиму Васильовичу Штейнгелю заснувати «Товариство Юзефовсько-Миколаївського цукрово-бурякового і рафінадного заводу». Підприємство розташовувалося в маєтку вдови генерал-лейтенанта Марії Федорівни Безак та її нащадків у Юзефівці Бердичевського повіту Київської губернії (нині Йосипівка Вінницької області). Згодом планувалося влаштування подібних заводів в інших містах [18, арк. 2, 2 зв.].

Основний капітал товариства складав 550 тис. руб., поділених на 550 іменних паїв, по 1 тис. руб. кожний. Цю суму, за виключенням паїв, виданих за набуто товариством майно, можна було вносити таким чином: 600 руб. за пай протягом 6 місяців, інші 400 руб. не пізніше двох років з дня відкриття товариства. Кількість паїв ділилася між співзасновниками та особами, яких вони запрошували до участі за спільною згодою всіх інших власників [18, арк. 2 зв.].

Перше загальне засідання пайовиків відбулося в Києві на вулиці Великій Володимирській, 46 у будинку О. Пото 4 квітня 1899 р. У ньому взяли участь особисто та за дорученням 550 пайовиків товариства. Найбільша кількість паїв належала родині Безак: Микола Миколайович мав 96, а Федор Миколайович – 192

паї, натомість О. Пото розпоряджався 40 паями. М. Штейнгель мав 50 паїв: 25 власних і 25 за дорученням від баронеси Софії Володимирівни Штейнгель. На засіданні присутні одноголосно обрали його головою зборів [18, арк.20]. Зібрання було важливим, адже вирішувалися питання організації господарства та будівництво заводу, від яких залежала подальша доля виробництва. Уповноважений засновник барон М. Штейнгель виступив з доповіддю про стан справ товариства. Зокрема, він повідомив:

- 1) укладено контракт з буряковими плантаторами на 1068 дес. за ціною від 1 руб. 30 коп. до 1 руб. 40 коп. за берковець з доставкою на завод. На цю справу було видано авансом 1913 руб.;
- 2) укладено договори з різними особами щодо поставки машин і апаратів, необхідних для зведення будівель і для здійснення інших робіт;
- 3) закінчено роботи по влаштуванню греблі, дамби з мостом через пруд;
- 4) закінчено будівництво головного корпусу й розпочато влаштування там машин і апаратів, а також парових котлів;
- 5) розпочато будівництво бурякового й цукрового магазинів, а також закінчено будівництво майстерні заводу;
- 6) житлові будівлі й казарми для службовців частково закінчені й уже зайняті за призначенням [18, арк. 20 зв.].

Відкриття заводу планувалося на вересень 1899 р. Потужність була розрахована на 1500 берковців 12 пудових добового виробництва з тим, щоб пізніше при незначному додаванні машин можна було довести його до 2000 берковців на добу. Барон Штейнгель повідомив, що при заводі поки не було здійснено будівництво рафінадного відділу, пояснюючи це тим, що треба спочатку виявити, чи буде вигідним таке виробництво [18, арк. 20 зв.].

Окрім вирішення господарських та фінансових питань, було обрано й правління товариства. У директори правління, що проводилося за закритими записками, були обрані: Г. Соравскій (82 голоси), О. Пото (76 голосів) та М. Штейнгель (74 голоси). Останній став Головою правління і директором-розпорядником одноголосно. За свою роботу він отримував 10% від чистого прибутку, до цього йому відраховувалося 5% з

того ж прибутку, а також надавалося 100 руб. на місяць чи 1 тис. руб. на рік для покриття пов'язаних з посадою витрат [18, арк. 21зв.]. Товариство засновувалося на невизначений термін і підлягало закриттю в разі згоди пайовиків на загальних зборах. В статуті було зазначено, що якщо за балансом товариства виявиться втрата двох п'ятих основного капіталу, а пайовики не поповнять його протягом року з дня затвердження загальними зборами звіту, то в такому разі товариство припиняє свою діяльність [18, арк. 16 зв.].

У статуті зазначалося, що правління товариства збиратиметься за потребою, але не рідше одного разу на місяць. Для того, щоб його рішення вступили в законну силу, необхідна була присутність усіх трьох членів правління. Під час засідання протоколи повинні були вестися російською мовою, а рішення виноситися більшістю голосів. Якщо більшість не набиралася, спірні питання виносилися на розгляд спільних зборів [18, арк. 12].

У Держархіві Київської обл. є звіти Товариства Юзефовсько-Миколаївського цукрово-рафінадного заводу за 1901, 1902 та 1905 рр. За цими відомостями, директором підприємства всі ці роки був призначений Фелікс Констянтинівич Богатко – російський підданий, який отримав технічну освіту у Віденському політехнічному інституті. Завод знаходився в кам'яній будівлі, яка була застрахована в товаристві «Саламандра» на суму 515470 руб. Існувало також страхування робітників. Завод мав у своєму розпорядженні 8 парових машин та 5 парових котлів. При ньому була розташована й лікарня [13, арк. 157, 158 зв.].

Розглянемо на прикладі таблиці розвиток продуктивних сил на підприємстві [12–14]:

рік	Кількість перероблених буряків	Кількість виробленого білого цукру	Кількість виробленого жовтого цукру
1901 р.	1371 тис. пудів на суму 157 тис. руб.	138 тис. пудів на суму 324 тис.руб.	11 тис. пудів на суму 17 тис. руб.

1903 р.	1242 тис. пудів на суму 173 тис. руб.	204 тис. пудів на суму 331 тис. руб.	8 тис. пудів на суму 13 тис. руб.
1905 р.	1786 тис. пудів на суму 218 тис. руб.	167 тис. пудів на суму 392 тис. руб.	13 тис. пудів на суму 23 тис. руб.

На жаль, ми не володіємо більш широкою статистикою по роках, але з таблиці видно, що фабрика працювала доволі прибутково: виробництво цукру в порівнянні з 1901 р. виросло в рази, хоча ця динаміка була нестала. Натомість виробництво жовтого цукру зростало з року в рік повільно. Збувався цукор в основному на внутрішньому ринку, а відходи використовувалися переважно місцевим населенням на прогодування худоби.

Оскільки виробництво цукру все-таки показувало тенденцію до збільшення, збільшувалася й кількість робітників, зайнятих у ньому. Якщо 1901 р. було задіяно 210 робітників, з них 180 чоловіків та 30 жінок, то 1905 р. працювало 308 робітників – 270 чоловіків та 38 жінок. Робочий день на заводі тривав 12 год. Зарплатня становила 15 руб. на місяць. 1901 р. роботи на заводі виконувалися 77 днів на рік, 1905 р. – 83 дні [12, арк. 442 зв.; 14, арк. 416 зв.].

Станом на 1913 р. цукровий завод виробляв 400 тис. пудів цукру на рік, що дорівнювало середнім показникам для подібних підприємств. На підприємстві були створені всі необхідні умови праці для робітників: побудовані казенні будинки та лікарня [391]. Правління товариства розміщувалося в трьох кімнатах нижнього поверху будинку самого барона на вулиці Ярославів Вал, 3, за що останній отримував щорічно 500 руб. прибутку [16, арк. 21].

Максим Васильович, як деякі інші представники роду Штейнгелів, зокрема його старший брат Рудольф Васильович та племінник Федір Рудольфович, займався благодійництвом. Відомо, що він був прихильником музичного мистецтва, допомагав субсидіями Київському відділенню Імператорського музичного товариства, деякий час навіть входив до числа його директорів. З 1883 р. барон був членом дирекції Київського політехнічного інституту й пожертвував на його будівництво 3 тис. руб.

[306, с. 219, 222] Відомо також, що М. Штейнгель був віце-головою доброчинного товариства піклування імператриці Марії Олександрівни про сліпих [335, с. 51–52; 297, с. 1090].

Займався він також і громадською діяльністю. Так, з 1887 до 1898 рр. він обіймав посаду гласного міської думи, а також був членом правління Київської контори Земельного банку разом із М. Гессе та М. Філіпповим [292, с. 549]. Був почесним мировим суддею в Чорноморській губернії [302, с. 223]. Його прізвище значилося серед членів Київського біржового комітету, авторитет якого, за словами М. Кальницького, «вражав навіть високопосадовців». Київські біржовики подавали урядові записки, в яких викладали свої погляди на розпорядження, що стосувалися місцевої торгівлі, розмірів акцизу на цукор, впорядкування тарифів на перевезення, розмірів кредиту тощо [303, с. 27].

М. Штейнгель був небайдужий до нововведень, які змогли б поліпшити життя Києва. Він був головою каналізаційної комісії й, на думку дослідників С. Карамаша та В. Кобзаря, багато зробив щодо цієї справи в Києві. Зокрема він наполягав, що сплату за каналізацію треба ввести не 1896 р., як передбачалося Міською думою, а двома роками раніше [304, с. 12]. Якщо б до цього рішення не прислухалися, готовий був навіть до судового процесу. М. Штейнгель пропонував практичні заходи для вирішення проблеми з проведенням каналізації та вніс певні уточнення до правил користування нею [389].

Подальшу долю родини можна встановити за документами Держархіву м. Києва. У справі Київської міської управи збереглися відомості домовласників про прибутки на вулиці Великій Підвальній, 3 за період з 9 січня по 1 листопада 1918 р. Пояснюючи причини своєчасної неподачі заяви у фінансовий відділ міської управи, М. Штейнгель писав, що 30 червня 1917 р. разом із родиною змушений був виїхати на Кавказ, тому займав будинок означеного року лише шість місяців. Далі він зазначав, що не зміг повернутися до Києва через воєнні дії, а також відсутність поштового та телеграфного сполучення [19, арк. 19–19 зв.].

1917 р. кімнати будинку здавалися в найми. З 1 січня по 15 вересня 1917 р. дві кімнати були відведені Квартирно-військовим відділом Київської міської управи

військовим. Вони мали комфортні умови проживання, адже в будинку був водогін, каналізація, ванна, власне електричне освітлення. Натомість дім здавався без опалення, але був повністю умебльований власником [19, арк. 18, 19 зв.].

З 9 липня по 20 грудня 1917 р. шість кімнат займала бухгалтерія будівничих загонів Всеросійського союзу міст. Кімнати цієї частини будинку здавалися також без опалення, каналізації, освітлення та умеблювання. Власник отримав за них 425 руб. [19, арк. 18, 19 зв.] Підвал і магазин були здані Якубу Керболою та Абдул Алі-огли умебльованими з освітленням та водогоном за усним договором з платнею 1500 руб. [19, арк. 18]

З жовтня по 20 грудня вже чотири кімнати були знову зайняті військовими. А 20 грудня 1917 р. будинок був реквізований військовою владою внаслідок чотирнадцятимісячної відсутності власника, і процес цей тривав до 9 липня 1918 р. [19, арк. 20] Незважаючи на це, певний час будинок ще належав барону. Про це свідчить і останній страховий поліс, що був оформлений у Київському товаристві «Саламандра» на суму 291 600 руб., який датується 1/14 липня 1919 – 1 липня 1920 р. * [16, арк. 46].

Подальшу долю родини можна відслідкувати на основі російських архівів, які нам наразі недоступні. Помер М.В. Штейнгель ймовірно далеко від України 21 лютого 1921 р.

2.2.2. Барон Рудольф Васильович (Герман-Рудольф-Олександр) Штейнгель – поміщик та підприємець

Рудольф Васильович Штейнгель (Герман-Рудольф-Олександр) народився 1841 р. у м. Ревелі (зараз м. Таллінн, Естонія). 1861 р. він за першим розрядом закінчив Інститут інженерів шляхів сполучення в Санкт-Петербурзі й був призначений на службу в Московський округ шляхів сполучення з будівництва шосейних доріг [342, с. 411]. Невдовзі змінив рід своєї діяльності, адже почалося будівництво Московсько-Рязанської залізниці. Барон був залучений спочатку до

* Досліджуючи долю маєтку барона Максима Штейнгеля, О. Друг та Д. Малаков у своїй праці «Особняки Києва» зазначають, що з 1921 по 1923 рр. у будинку розміщувався кабінет голови Особливої повітової Опродкомісії і заготівельний відділ. З 1923 по 1938 рр. тут розташовувалося консульство Німеччини, з 1938 р. – будинок письменників та редакція «Літературної газети», пізніше – «Літературної України», 1974 р. – добровільне товариство любителів книги УРСР. Зараз у будинку знаходиться резиденція посла Індії.

складання проектів і розрахунків з будівництва дороги, а незабаром його призначили завідувачем залізниці. Потім Р. Штейнгель працював на будівництві Московсько-Курської залізниці, йому було доручено завідувати одним із найважчих відділень – Тульським. Незважаючи на недосвідченість робітників і десятників, йому вдалося здати вчасно та в зразковому порядку свою ділянку. Коли були закінчені ці роботи, він отримав нове призначення: інженер та начальник робіт Орловсько-Вітебської залізниці, а потім – Грязе-Царицинської й Балтійської [342, с. 411].

2 липня 1872 р. барону Р. Штейнгелю була надана концесія на будівництво приватної залізниці від Ростова-на-Дону до Владикавказа, а також на будівництво й утримання за власний рахунок шосейного шляху та екіпажного сполучення від залізничної станції Кумська до Кисловодська терміном на 81 рік на таких умовах: вартість споруди – 20 млн 552,5 тис. руб., акції отримували урядові гарантії на 15 років, облігації уряд залишав у своїй власності. Після відкриття залізничного сполучення акціонери ставали власниками дороги й залишалися ними протягом всього терміну дії концесії. Р. Штейнгеля було призначено інженером і керівником робіт [386]. Для будівництва цієї залізниці він утворив акціонерне товариство, яке 1883 р. обрало його довічним головою.

Граф С. Вітте згадував історію казкового піднесення барона. Того часу Р. Штейнгель служив інженером на Царскосельській залізниці, а міністром шляхів сполучення був граф Олексій Бобринський. Світлійша княгиня К.М. Юр'євська, дружина імператора Олександра II, через власні корисні міркування лобіювала претендентів на отримання згаданої концесії, противником чого був О. Бобринський. Незадоволений цим протистоянням імператор вимагав негайно обрати необхідну людину, яка до того ж відрізнялася б чесністю та порядністю. Після цієї розмови граф О. Бобринський випадково зустрів на Царскосельському вокзалі Р. Штейнгеля, якому дуже симпатизували в Міністерстві шляхів сполучення. Через декілька годин барон був призначений концесіонером Ростово-Владикавказької залізниці [225, с. 124–125].

Будівництво йшло швидкими темпами, і вже 19 квітня 1875 р. першими пасажирами залізниці Ростов – Владикавказ стали 1500 солдат-новобранців. Таким чином, Р. Штейнгель отримав небачене підвищення, на якому заробив непогані

статки. Спеціаліст-сучасник зазначав: «серед російських залізниць Ростово-Владикавказька за економною і розумною експлуатацією посідає одне з перших місць» [386]. За свою успішну роботу барон був нагороджений орденами св. Станіслава та св. Анни [336, с.51].

Акціонерному товариству було доручено й створення Новоросійської гілки Ростово-Владикавказької залізниці, а також влаштування комерційного порту в Новоросійську. Дуже швидко був побудований за останнім словом техніки комерційний порт з елеваторами, естакадами та іншими пристосуваннями [342, с.411].

Крім основного роду занять, Р. Штейнгель служив у Кавказькому учбовому окрузі й був почесним опікуном Владикавказької чоловічої прогімназії [301, с.223]. У Кавказькому календарі на 1890 р. Р. Штейнгель значився як почесний суддя в Армавірському судовому окрузі [300, с.68].

У листопаді 1863 р. Рудольф Васильович поблизу Донського монастиря в Московській Різположенській церкві одружився з дочкою майора російської армії Федора Павлова Камінського – Марією Федорівною Камінською (1843–1890 рр.) [1, арк. 12, 16]. За релігійним віросповіданням барон був лютеранином, а його дружина – православною [1, арк. 16]. Від цього шлюбу народилося чотири сини.

Рудольф Васильович був щирим благодійником, що було доволі звичним явищем для того часу. Зокрема, відомо, що він разом з Ніколою та Федором Терещенками в м. Києві відкрили три їдальні дешевих обідів. Вони щорічно відпускали до 500 тис. обідів за ціною 8 копійок [306, с.92]. За гроші Рудольфа Васильовича було обладнано окреме відділення в університетській лікарні м. Києва, а на пожертви баронеси Марії Федорівни було заново споруджено парафіяльну Стрітенську церкву, неподалік Львівської площі [305, с.94].

Р. Штейнгель вирішив оселити родину в Києві. Маючи тут нерухомість, він розпочав процес внесення до п'ятої частини родовідної книги Київської губернії, в якій зазначено: «Постановою Київського дворянського депутатського зібрання від 6 вересня 1879 р., на підставі копії наказу Урядового Сенату по Департаменту Герольдії, на підставі височайшого повеління в Естляндське дворянське депутатське

зібрання від 4-го листопада 1863 р. за № 6313, про затвердження роду фон Штейнгейль в баронській гідності, з внесенням в п'яту частину родовідної книги, перерахований в число дворян Київської губернії затверджений тим же наказом інженер, статський радник 3-іменний Герман-Рудольф-Олександр, син 3-х іменного Фрідріха Вільгельма Карла фон Штейнгейль, тим же визначенням зараховані до роду цього імені його дружина Марія і сини: Сергій, Іоанн, Федір і Володимир фон-Штейнгейль» [2, арк. 73–73 зв.] (детально див. пункт 2.1.).

У 1877 р. Р. Штейнгель придбав маєток на вулиці Бульварно-Кудрявській, 25 (зараз 27) Старокиївської ділянки. Садина з 1872 р. належала княгині Софії Іванівні Кудашевій, яка, у свою чергу, придбала її в Олени Львівни Сетгофер [292, с. 324]. За часів губернаторства І. Фундукля будинок спорудив керуючий губернською канцелярією Попов, який побудував його двоповерховим, використовуючи в декоруванні стиль англійської готики [313, с.15]. Він межував з маєтками дворян Шкуратовських, удови унтер-офіцера Мазуревської, дружини писаря Галецького, київського міщанина Миколи Сініцина, удови-селянки Наталії Білецької та вдови майора Любові Таранової [21, арк.3].

На момент купівлі маєток складався з кам'яного двоповерхового будинку та кам'яної стайні, дерев'яного сараю, приміщення для садівника, двох павільйонів, великого саду, льодовні, криниці, двору, газону в 12 сажнів. Він розміщувався вздовж лінії вулиці і був зарахований до 11 розряду, а знаходився на території в 3280 кв. сажнів (1,5 га) [21, арк.3].

О. Друг та Д. Малаков у книзі «Особняки Києва» так описують цей будинок: «На першому поверсі було 9 кімнат, коридор, розділений скляними дверима на дві половини, великий парадний передпокій, звідки на другий поверх вели дубові сходи, а також два малі передпокої – в одному з них були другі дерев'яні сходи на верхній і у підвальний поверхи. Підлога в семи кімнатах та парадному передпокої – з дубового паркету. На другому поверсі вісім кімнат, в одній з них влаштовані сходи в кімнатку в мезоніні. У підвальному поверсі – дві кухні, пральна кімната, дві комори і льох. У всьому будинку – 52 вікна, при великих вікнах на першому і другому поверхах є внутрішні полаковані дубові віконниці. Дверей всього – 43, з них – 4 дубові

полаковані. Обігрівали великий особняк 16 груб та три каміни» Сад у маєтку займав досить значну площу – 2900 кв. сажнів (1,3 га), де росло 220 фруктових дерев, а також інші кущі та дерева [292, с.324]. Позаду маєтку розташовувалися службові приміщення для прислуги, стайня, каретник, льодовня, дров'яник. Міг бути й корівник, адже пізніше в 1910-х рр. вони існували в особняках Липок і будинку В. Городецького на Банківській [313, с.16].

Придбавши маєток для родини, Р. Штейнгель побажав зробити до будинку прибудову. Але він був дуже зайнятий на залізниці, тому довірив цю справу своєму брату Максиму, про що збереглася нотаріально завірена довіреність від 7 червня 1877 р. [21, арк.1]. 9 липня 1877 р. архітектор Володимир Ніколаєв надав, як тоді було заведено, підписку в тому, що він має право на спорудження будівель, а також прийняв на себе нагляд та керівництво при перебудові кам'яного будинку барона Р. Штейнгеля [21, арк. 2]. Але з невідомої нам причини 23 липня він написав заяву, в якій відмовився від вищезазначених зобов'язань і прохав надану підписку вважати недійсною [21, арк.5]. Уже 28 липня нова підписка була отримана від архітектора Віктора Сичугова, який працював над переоблаштуванням маєтку до 16 лютого 1879 р. [21, арк. 9, 10].

Будинок був побудований у псевдоготичному стилі з наріжними вежами. На розі була побудована вежа, де за давнім звичаєм вивішувався прапор, якщо господар садиби був удома. Замість карнизів фасади були прикрашені зубцями, як у замку, а вікна й двері – сандриками, що були характерні для англійської готики. Металева огорожа лоджії була прикрашена готичними візерунками з ініціалів подружжя Марії та Рудольфа Штейнгелів [292, с. 329–330].

Серед кращих зразків особняків періоду історизму (еклектики) 1870–1890-х рр. автори книги «Забудова Києва доби класичного капіталізму» серед інших називають саме будинок барона Р. Штейнгеля на Бульварно-Кудрявській. На думку авторів, він «повністю відповідав типологічним вимогам, перш за все, з огляду розташування та розпланування території». У декоруванні таких будівель використовувалася переважно неоренесансно-барокова стилістика, яка личила образу багатой вілли або палацу [294, с. 379, 380].

У згаданій нами праці «Особняки Києва» знаходимо такий опис: «Біля підніжжя особняка розкинувся мальовничий краєвидний «англійський» парк-сад — з доріжками, алеями, клумбами, рабатками, фонтаном, альтанками, містками, перголою і ставком з чорними лебедями. Позаду особняка, на господарському дворі височів триповерховий корпус служб, з'єднаний з основним об'ємом переходом. У службах на першому поверсі були стайні, екіпажні, вище мешкала численна прислуга цього розкішного маєтку, радше схожого, повторимо, на замиську резиденцію, ніж на садибу в місті. Інтер'єри особняка було декоровано в стилі неоренесанс, який щойно входив у моду. Художнє ліплення стін і стель відзначалося ретельністю опрацювання. Окрасою помешкань були також каміни, обличковані поліхромними кахлями та різьбленим білим мармуром. Парадні сходи мали огорожу з кованого металу й чавунного литва...

Старі світлини дають уявлення про біле умеблювання салону-вітальні, до речі, тотожне з інтер'єрами особняка Н. Терещенка на бульварі Т. Шевченка, 12» [292, с. 330–331].

На деякий час він став родинним маєтком Штейнгелів, хоча голова родини у зв'язку з родом своєї діяльності мешкав переважно в Санкт-Петербурзі й у Києві бував наїздами.

Цікаві деталі про життя мешканців цього будинку були знайдені М. Кальницьким у мемуарах відомої письменниці й перекладачки Тетяни Щепкіної-Куперник, дочки відомого київського адвоката й актора-аматора Льва Куперника. Розповідаючи про життя Києва наприкінці 1880-х рр., вона писала: «У батька були друзі, якийсь Ш. Люди виключної культури...

В них був великий маєток, що стояв у розкішному саду і названий нами «казковим замком». Там бувала уся верхівка київської інтелігенції, а для молоді (у Ш. було чотири сини, племінники, рідні, і нас збиралася велика компанія) кожен суботу і неділю влаштовувалися спектаклі. Писалися декорації, шилися костюми, ставили п'єси Островського, Мольєра, старовинні водевілі» [392]. Крім концертів, тодішня публіка влаштовувала й інші дійства. Далі Т. Щепкіна-Куперник пише: «...Іноді влаштовувалися там постановки судових процесів... Згадую процес Хлестакова. В

наших забавах приймали участь й старші. Тут батько мій зображував голову суду і був загримований тодішнім головою київського суду, що знаходився серед публіки. Молодий Сергій Ш. був Хлестаковим, його красуня дружина – Марією Антонівною. Я була захистом, в спеціально зшитому для мене адвокатському фракту, з батьковим значком. Я перечитала багато законів, готуючись до захисту, але, на жаль! Не вдалося мені виграти справи: вирок був безпринципно завчасно передбачений: «Одружити Хлестакова на Марії Антонівні і зіслати на проживання... до Петербургу», куди наступного дня молоді справді від'їздили» [392].

Р. Штейнгелю також належав сад, що знаходився поруч на Бульварно-Кудрявській, 22. Після його смерті він перейшов у спадок до синів. 1909 р. за цю ділянку було заплачено податок на суму 761 руб. 10 коп., який складався з: державного податку в 301 руб., губернського земського збору – 451 руб. 50 коп., збору на витрати розкладочних комісій – 8 руб. 60 коп. Коли ця земля була продана братами, невідомо, але з книги обрахунку податків дізнаємося, що вони справно вносилися протягом 1909–1916 рр. [27, арк. 156]

Після 1892 р. будинок перейшов у загальне, спільне володіння синів барона – Сергія, Івана, Федора та Володимира, які повинні були сплачувати за його утримання кошти рівною мірою. Та невдовзі Іван і Сергій влізли в борги й виявилися неплатоспроможними. Федір Рудольфович та Максим Васильович допомагали їм фінансово, але грошей братам завжди не вистачало. З цього приводу М. Штейнгель писав Ф. Штейнгелю: «У випадку продажу Київського будинку Сергію та Івану майже нічого отримувати не доведеться, адже вони свою частку майже всю отримали наперед» [160, арк. 2–2 зв.]. В іншому листі до племінника від 27 липня 1898 р. він говорить, що якщо брати не дадуть згоду на перехід будинку у володіння Федора Рудольфовича, є вірогідність його продажу банком з публічних торгів, адже вони не мали коштів на утримання будівлі, а Федір Рудольфович не міг платити за них усіх [167, арк. 1зв.–2]. Тому в рахунок виплати боргів брати погодилися продати будинок Ф. Штейнгелю за 160 тис. руб. [166, арк.1] Ці гроші більшою мірою майже не дісталися братам, а пішли на погашення боргів, які ті наробили. Паралельно з цим вирішувалося питання продажу родинного будинку третій особі, про що було

повідомлено 18 жовтня 1897 р. у газеті «Киевлянин». Там, зокрема, зазначалося: «маєток 2 барські квартири по 10 кімнат, великий сад, усі служби в оренду» [380, с.5]. Сума, за яку бажали його продати, коливалася в межах 180 тис. руб. Різного часу будинок оглядали Н. Терещенко, з наміром купити для своєї заміжньої дочки; графиня Мусіна-Пушкіна, яка прагнула влаштувати в садибі музей [163, арк.1]. Двома роками раніше маєток побажав купити міністр народної освіти для влаштування гімназії, але він вимагав зробити знижку на 50 тис., адже для розміщення тут навчальної установи потрібно було дещо переробити. Ця пропозиція була відхилена власниками [155, арк. 1 зв., 2]. Свого часу М. Штейнгель пропонував Федору Рудольфовичу викупити його в братів і віддати в найми [162, арк. 1 зв.]. Наприклад, місто пропонувало здати будинок під полковий штаб терміном на шість років з щорічною платнею 8 тис. руб. [164, арк.1] але цей варіант також не здійснився. 15 серпня 1898 р. було, нарешті, здійснено роздільний акт на будинок, [168, арк.1] і він перейшов у володіння єдиного господаря – Федора Рудольфовича.

А 1901 р. дім придбав професор медицини Університету св. Володимира Михайло Микитович Лапінський (1862–1925) – завідувач кафедри неврології та психотерапії з 1903 по 1918 рр., учень І. Сікорського. Він влаштував тут фізіотерапевтичний санаторій з водо-та світолікуванням, електротерапією – новітніми на той час впровадженнями в медицині. Санаторій діяв у будинку до 1919 р. Відомо, що тут лікувався М. Коцюбинський [296, с.300].

На початку 1920-х рр. у маєтку проживав один із організаторів Київського науково-дослідного психоневрологічного інституту, професор В. Гаккебуш. З 1920-х рр. тут знаходилися різні медичні установи, під час Другої світової війни – шпиталь та санаторій. З 1952 р. у частині маєтку, що вціліла, та прибудованому до нього корпусі функціонує Державна установа Інститут травматології та ортопедії НАМН України [296, с.300].

Р. Штейнгелю належав також маєток у селі Городок Рівненської області, де він з родиною мешкав у літню пору року, а взимку, як це було прийнято в більшості заможних родин, переїжджав до зазначеної вище Київської садиби. Барон купив садибу, у першу чергу, заради свого третього сина Федора, якому на той час

виповнилося вісім років. Хлопчик був хворий на епілепсію, і клімат Санкт-Петербурга, де він народився, не підходив для здоров'я.

Достеменно не відомо, чому саме на колишній Волинській губернії зупинив свій вибір Р. Штейнгель. Можливо, причиною послужила досить велика німецька колонізація цього регіону, адже німці-меноніти почали селитися на цих прикордонних землях ще починаючи з 80–90-х рр. XVIII ст. Пізніше поселенцями стають не лише з релігійних міркувань, а й з економічної вигоди. Подальше переселення відбувається після польських повстань 30-х та 60-х рр. XX ст., що було пов'язано з політикою уряду Російської імперії, яка виступала за необхідність зменшення польського населення в Південно-Західному краї [398]. Царським указом від 18 грудня 1861 р. німці звільнялися від військової служби, а указами від 5 і 23 березня 1867 р. їм, як і росіянам, дозволялося не сплачувати податки при купівлі нерухомості в західних губерніях імперії [398].

Г. Бухало так описував Городоцький маєток родини Штейнгелів: «Маєток цей розташовувався на мальовничому островку, утвореному водами річки Горині. До островка вела неширока гребля та міцний місток. На островку – дуже красивий сад, парк, який заклав ще на початку XIX століття англієць Діонісій Міклер. До речі, до наших днів деякі з дерев збереглися. Над затишним парком шумлять і досі височенні тополі. У самому центрі островка – мурована старовинна Святомиколаївська церква, до якої кожної неділі разом з родиною вчашав Федір (Теодор) – родина барона була православною і дуже набожною» [279, с.11]. Розташовувався він у місцевості з давньою історією. Поселення Городок, за архівними даними, було відоме з XV ст., як власність князів Збараських. На початку XVI ст. воно належало Києво-Печерському монастирю, а з 1730 р. Городок потрапив у володіння греко-католицького митрополита Афанасія Шептицького, який збудував тут 1740 р. кам'яну церкву. З 1764 р., під час нищення землевласництва уніатського духівництва, це поселення було подароване імператрицею Катериною II графу Валентину Естергазі [223, с. 249].

Інформація про маєток часів Штейнгелів дійшла до нас завдяки особовому фонду Федора Рудольфовича, який нині зберігається в Держархіві Рівненської обл. Р. Штейнгель був високоорганізованою людиною, яка все тримала під контролем.

Тому зберіглися не лише дані про прибутки та витрати маєтку, але й відомості про робочу силу, характеристики робіт, які виконували наймити, умови контрактів, укладених із різними людьми [28–43, 45, 46, 48].

Маємо також схеми та креслення маєтку, побудованого угорським графом Естергазі згідно із затвердженням 17 серпня 1856 р. генерал-ад'ютантом Чевкіним планом. Загальне присутствіє правління округу розглянуло план фасаду 5 травня 1860 р. і дозволило будівництво, але без права продажу. Також зазначалося, що правління «не приймає на себе відповідальність за точну належність власнику тієї землі, на якій бажає возвести будівлю означеного дому» [64, арк.4]. Серед документів цієї групи особливо цікавий опис маєтку за 1878 р., на який саме тоді між інженером Р. Штейнгелем та землевласниками Павлом і Антоном Безереді було укладено купчу [33, арк.1].

Волинська губернія увійшла в Російську імперію внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією. Тут, як і на всьому Правобережжі України, зберігався польський тип фільваркового господарства. На відміну від російських поміщиків, які займалися господарюванням у невеликих масштабах, волинські (частіше за все – поляки, рідше – українці, росіяни й німці) надавали перевагу фільварковій системі, яка теж трималася на дармовій праці кріпаків. Після скасування кріпацтва поміщицькі господарства підприємницького типу почали зникати, але історична назва фільварку закріпилася за маєтком. Навіть спосіб господарювання не змінювався, якщо поміщик був здатний оплачувати працю наймитів.

В описі, складеному в червні 1878 р., зазначено: «Маєток, що знаходиться на відстані 1 ½ верст від полустанку Обори Києво-Брестської залізниці, оточений проточними ставками, поєднаними з річкою Горинь, має вигляд острова на просторі 4 десятин землі, на яких розташований парк, що має дороги для їзди і багато красивих різних старих дерев, поєднання маєтку з селом і залізницею здійснюється через міцно влаштований дерев'яний міст на палях, через який і в'їзд в оний. В парку ближче до правої сторони оного знаходиться панський будинок – кам'яний двоповерховий, що виходить переднім фасадом на ставок і газон з довгою перед будинком куртиною,

прикрашеною квітами; будинок цей з 2-ма кам'яними в один поверх флігелями, розташованими уздовж бічних його фасадів, які впираючись в кам'яну церкву (що існує більше 140 років) утворюють невелике внутрішнє подвір'я» [28, арк.1].

1878 р. будинок разом із флігелями мав 22 кімнати [33, арк.2]. На нижньому поверсі були розташовані парадні сіни, кімнати старшого сина, виховательки, дитяча, що виходила в кімнату покоївки, та кімната прислужника. У лівому флігелі були три кімнати для гостей, у правому – кімната прикажчика, повара, гостей, а також парадні сходи з передпокоєм. На другому поверсі – вітальня, кабінети баронеси та барона, їдальня, буфетна кімната, кабінет, спальня, вбиральня, кімната покоївки [28, арк.3, 4 зв.].

1878 р. фільварок складався з таких приміщень: будинок для прикажчика, два магазини для зберігання збіжжя, клуня, скотний двір, вівчарня, сарай для коней з усіма до нього надбудовами, постійний двір «Баварка» з окремим будинком, де розміщувалася харчевня, та плетеним сараєм [33, арк. 3 зв.]. На рухоме майно було заведено окремий опис. Загальна кількість зручної й незручної землі в маєтку складала 722 дес. [33, арк.2] У документі вказувалися орендарі млинів, рибної ловлі, городів, які укладали договори з попередніми господарями маєтку, визначалися їхні права на орендокористування.

Збереглися відомості доходів і витрат по маєтку за різні роки, книги Городоцької економічної каси, дані про кількість і суму податків, що сплачували господарі, і навіть відомості про заробітну плату для найманих робітників. 1878 р., тобто на час купівлі маєтку, у ньому працювало 20 осіб. Серед них були робітники, які отримували платню в сумі 22 руб., пастухи великої рогатої худоби – від 20 до 24 руб., столяр та кучер – по 30 руб., садівник – 80 руб. Найбільшу суму (240 руб.) мав прикажчик Альберт Борковський [31, арк. 1 зв.]. За період з 1 жовтня 1877 по 1 січня 1878 рр. тут працювало 8 робітників, які отримували за свою роботу 5 руб. 50 коп. сріблом, 2 пастухи (один мав 5 руб., інший – 5 руб. 50 коп.), сажотрус – 4 руб., три сторожі (від 5 руб. 50 коп. до 6 руб.), повар – 10 руб., столяр – 7 руб. 50 коп., два кучери (5 руб. та 7 руб. 50 коп.) та ін. [30, арк. 27] Окрім вищеназваного люду, працювали також польові робітники.

Загальна сума витрат по маєтку 1878 р. становила 8,3 тис. руб. Доходи були наступними: з сінокошу – 996 руб., млина – 825 руб., рибної ловлі – 200 руб., саду – 232 руб., панського будинку – 750 руб. тощо. Увесь прибуток складав 9,9 тис. руб. [32, арк. 2–2 зв.] У відомості містилися також дані про посів таких ярових сільськогосподарських культур, як овес – швидкозрілий та простий, горох, ячмінь, просо, гречиха, ріпак [32, арк. 14]. Нові власники серйозно поставилися до свого господарства й намагалися всьому дати лад. Придбали й землі. Якщо при купівлі маєтку 1878 р. загальна кількість земельної площі становила 722 дес., то на початок 1890 р. вона збільшилася до 548 дес. зручної землі та 188 дес. лісу, а всього – 736 десятин. За користування нею барон Р. Штейнгель платив у Волинську казенну палату щорічно податки на суму 233 руб. Сюди ж входив державний поземельний податок, губернський земський збір, збір на причтові будови, приватний збір із дворянських маєтків і навіть збір на утримання духовенства [54, арк. 160].

Зберігся опис рухомого та нерухомого майна за 1881 р. [44], з якого бачимо, що сім'я жила досить-таки заможнo. У листопаді 1885 р. Р. Штейнгель мав у своєму господарстві 3 коней та 18 голів великої рогатої худоби, які разом були оцінені в 1627 руб. Також тут знаходилися різноманітні екіпажі, такі як ландо, дорожні візки, брички, лінійки, сани тощо [44, арк. 2 зв.]. У маєтку були англійський парк площею понад 4 дес., левади – 4 дес., городи та фруктовий сад – 4 дес. [44, арк. 3] У особовому фонді знаходимо навіть перелік спиртних напоїв, які зберігалися у винному льосі. Наприклад, 1883 р. він складався з 222 найменувань і включав: червоні вина, мадеру, херес, портвейн, рейнвейн, шато-лафіт, шампанське, горілку, різноманітні наливки, такі як слив'янка, вишнівка, малинівка, тернівка, смородинівка тощо [47, арк. 1 а]. Наливки, скоріше за все, були місцевого виробництва, бо з великого саду отримували безліч фруктів і ягід, та й робочих рук не бракувало. Червоне вино могло постачатися з маєтку на Кубані, власник якого, брат Рудольфа Васильовича – Максим, котрий проживав у Києві на вулиці Великій Підвальній, 3 (тепер Ярославів Вал, 3), займався виробництвом і продажем вин.

Станом на 1890 р. маєток складався з наступних приміщень: двоповерхового панського будинку, флігеля з комірною кухнею й льодовнею, кам'яного погребу,

окремої льодовні, погреб для молока, пральні з банею, винного погреба, плетеного сараю в парку, будинку для садівника та сараю у фруктовому саду, дерев'яної купальні, дерев'яного мосту через ставок довжиною в 70 сажнів, ще одного пішохідного мосту, навісу для дров, навісу з піччю й котлом для нагрівання води, туалету [53, арк. 21].

Флігель мав п'ять кімнат, двокімнатну кухню з льодовнею та комору з льохом, стайню на 32 коней, пекарню з коморою, дві кімнати для служби, два каретні дровники й корівник. На час укладення договору купівлі–продажу в маєтку розташовувалися ще два дровники й два окремих льохи, оранжерея без квітів, пральня з лазнею, льодовня, кузня, три дерев'яні млини, зруйнована сукновальня, п'ять будинків для економічної прислуги, постійний двір, сараї. Окрім цього, у лісі, в урочищах «Цепковщина» та «Тлереско», розміщувалося по будинку [33, арк. 2 зв.].

Між 1862 і 1914 рр. площа дворянського землеволодіння у Волинській губернії скоротилася з 2675 до 1760 дес., тобто на 34%. Тут, як і в інших губерніях Правобережжя, поміщики втратили менше землі, ніж загалом по Україні (52,9%) [341, с.16]. Вони воліли господарювати самостійно, коли ж не могли оплачувати працю селян на своїй землі, то здавали її в оренду. За даними «Статистики землевладення 1905 года», у губернії налічувалося 803 дворянські маєтки земельною площею 1799 дес., що становило 2241 дес. у розрахунку на один маєток [341, с.11]. Отже, фільварок Штейнгелів можна назвати досить невеликим.

Варті уваги договори та контракти щодо орендування землі, млинів та іншої власності родини в с. Городку. Документи такого характеру є цінні не тільки тим, що відтворюють загальну картину господарювання. У них, як правило, подається опис наданого в оренду майна. Таким чином, дослідник може скласти повну картину того, що являв собою маєток.

В холодну пору року маєток залишався без хазяїна, тому було прийнято рішення здавати його в користування. У фонді зберігається договір на оренду, укладений із австрійським підданим Здіславом Висоцьким у липні 1880 р. строком на 12 років [41, арк.3]. Здавався весь городоцький фільварок з економічними, орними, сінокісними, садибними землями, городами, садами, пасовиськами й вигонами,

господарськими жилими та нежилими будівлями, молотильними машинами, з правом водопою у прудах та ріках. Усього було здано 456 дес. [41, арк.5–5 зв.] За 12 років оренди З. Висоцький мав заплатити 35 тис. руб. [41, арк.6] Барон Р. Штейнгель зобов'язувався безкоштовно надавати орендару необхідні матеріали на підтримку в робочому стані економічних і жилих будівель, лагодження доріг та гребель на орендних землях, відпускати безкоштовно очерет і потрібну кількість дров на опалення приміщень [41, арк. 7–7 зв.]. Орендару заборонялося самостійно, без дозволу власника, будувати шинки, заводи, фабрики чи продавати вино. Навіть у випадку продажу маєтку, якщо орендний термін не вичерпався, контракт зберігав свою силу. Р. Штейнгель дозволив городоцьким робітникам безкоштовно користуватися млином, зданим в оренду З. Висоцькому, для власних потреб [41, арк. 8–8 зв.].

Поряд із цим маємо контракт, укладений між бароном Р. Штейнгелем і міщанином М. Рещинським про здачу в оренду ферми в урочищі Торськ строком на 6 років, починаючи з 20 серпня 1878 р. [34, арк.1] В описі землі, яка разом з іншим була надана в орендне користування З. Висоцькому з 1881 р., згадується город, орна, лугова земля та болота в урочищі Торськ [41, арк. 19 зв., 20]. Документів, які могли б прояснити цю справу, немає в нашому розпорядженні. Можливо, Рещинський орендував частину земель в урочищі, у той час як в орендне користування З. Висоцького теж входила певна частка цієї землі. Можна припустити також, що договір з М. Рещинським з невідомої нам причини був розірваний через декілька років, і тому земля разом із маєтком у с. Городку була пізніше орендована З. Висоцьким.

Окрім маєтку, останній взяв в оренду три водяні млини на строк з 1884 по 1889 рр. [46, арк.1] У користування З. Висоцького переходила також корчма в с. Городку, право рибної ловлі у ставку та прилеглих річках. Встановлювалася орендна плата в розмірі 2 тис. руб. щорічно. Орендар повинен був також щорічно виплачувати половину страхової премії за млини й корчму [46, арк. 1–2]. Після самого тексту контракту в документі присутні записи про внесення орендної плати, щоразу особисто підписані З. Висоцьким, в одному з яких занотовано, що оренда

корчми за згодою сторін припинилася з 1 січня 1886 р. Надалі З. Висоцький вносив орендну плату лише за користування млинами [46, арк.4].

Натомість корчму з прилеглими до неї городами й землею цього ж 1886 р. було передано в оренду селянам с. Городок строком на три роки, починаючи з 1 січня 1887 р. по 1 січня 1890 р., із щорічною платою 200 руб. Ремонт корчми, за згодою сторін, лягав на плечі орендарів, але необхідний матеріал для робіт повинен був надавати Р. Штейнгель [51, арк.1]. 6 серпня 1889 р. між городоцькими селянами та бароном було заключено новий договір про подальше орендування корчми, починаючи з 1 січня 1890 р. по 1 січня 1893 р., за таку ж саму плату [52, арк.1].

Зберігся документ з детальним описом водяних млинів маєтку баронів Штейнгелів, переданих в оренду острозькому купцю А. Глибі, датований 1894 р. [56, арк.1] Цей договір, як і наступний, імовірно, був укладений вже Ф.Р. Штейнгелем.

26 березня 1899 р. барон уклав другий договір з А. Глибою щодо оренди двох водяних мукомельних млинів строком на 6 років і 5 місяців. Їхній ремонт покладався на орендаря. Він також зобов'язувався підтримувати нормальний рівень води у ставку, своєчасно відкривати під час дощів та весняного розливу шлюзи з тим, щоб вода не завдала шкоди греблі й не затопила угіддя та луки, розташовані біля млинів [64, арк.13]. Таким чином, після смерті батька син продовжив господарювання в маєтку, який й надалі закріпився за родиною Штейнгелів, тепер вже за Федором Рудольфовичем, його дружиною Вірою Миколаївною та їхніми синами.

Рудольфу Васильовичу належав також маєток «Хуторок» на Кубані, який веде свій початок від 1881 р. Р. Штейнгель поставив собі за мету створити велике зразкове господарство. Для здійснення своїх задумів 12 вересня 1881 р. він придбав у генерал-ад'ютанта Миколи Івановича Святополк-Мирського 6041 дес., 1149, 2 кв. саженив землі, до якої 13 червня 1882 р. додав ще 3002 дес. 705 кв. саженив, куплених у надвірного радника Івана Гавриловича Тулаєва-Зеленчука. На цій території було побудовано винокурний завод, засноване польове господарство та скотарство, пізніше закладено виноградники. Купівлею в попереднього орендаря, Довжика, табуна місцевої гірської кабардинської породи було покладено початок конярству. З 1885 р. у маєтку функціонувала метрологічна станція II розряду [390].

За актом про розподіл майна, здійсненим 7 листопада 1897 р., спадкоємцями барона Р.В. Штейнгеля були визнані його сини: Сергій, Іван, Федір та Володимир. Після його смерті маєток перейшов у спадок до молодшого – Володимира Рудольфовича Штейнгеля (див. 2.1). Із цього часу головною справою життя В. Штейнгеля став «Хуторок», що з часом перетворився на зразкове промислово-сільськогосподарське виробництво, якому не було рівних у Російській імперії.

1900 р. маєток був учасником Всесвітньої Паризької виставки, на якій отримав різноманітні медалі, у тому числі й Велику золоту медаль Всесвітньої виставки за загальне ведення господарства [396]. Розглянемо більш детально специфіку господарства й подивимося, чому воно здобуло таку популярність.

У власності Штейнгелів на Кубані знаходилося 9040 дес. землі. Земельна площа маєтку була поділена на 5 хуторів: 1) «Хуторок»; 2) «Федорівський»; 3) «Маріїнський»; 4) «Сергіївський»; 5) «Іванівський». Окрім цього, для потреб вівчарства необхідні були нові землі для випасу худоби. Із цією метою була орендована гірська ділянка в Кубанського війська на Кавказькому хребті, ще три великі маєтки перебували в довготривалій оренді [247, с.37].

У маєтку можна було орендувати невелику кількість землі, що утворювала три селища: 1) німецьку колонію Фріденталь; 2) російську колонію; 3) Ковальов хутір. Населення цих селищ знаходилося в земельній залежності від Штейнгелів, виконуючи переважно відрядну роботу. Також частина землі здавалася під городи болгарам для культивування капусти [247, с. 41, 42].

Розташовувався маєток у трьох верстах від станції Кубанської, з якої сюди було прокладено шосейну дорогу. В інших частинах маєтку функціонувала ґрунтова дорога. Винокурний завод та бойня були з'єднані залізничним сполученням, а головна контора мала телефон, що слугував також і для передачі телеграм [247, с.38].

У господарському відношенні «Хуторок» поділявся на такі відділи: 1) сільського господарства; 2) виноробства і виноградарства; 3) винокурний завод; 4) ректифікаційний завод; 5) скотопромисловість; 6) кінний завод. Потурбувалися господарі й про допоміжні установи, що складали окремі адміністративні одиниці: 1) головну контору; 2) вівчарство; 3) механічну майстерню; 4) орендовані земельні

маєтки; 5) лісництво; 6) конярство; 7) очисне відділення заводу; 8) комори на заводі; 9) цегляний завод; 10) підвали винокурного заводу; 11) оранжерею, сад та городи; 12) лікарню; 13) школу; 14) охорону і поліцію; 15) мисливство; 16) магазин у Москві; 17) представництво в Ростові-на-Дону; 18) електричне освітлення й телефон; 19) бондарню; 20) птахівник [247, с.40]. Загалом окремих споруд нараховувалося більше 600.

Відділи очолювали завідувачі, в обов'язки яких входила технічна частина справи; управління всім іншим у маєтку зосереджувалося в головній конторі на чолі з головноуповноваженим. Кожен службовець, окрім зарплати та щорічної премії, отримував для проживання безкоштовне мебльоване приміщення з опаленням та освітленням [247, с.40].

На початковому етапі в «Хуторку» головною галуззю було вівчарство, пізніше естафету перехопило землеробство. Культивувалися такі культури, як льон, просо, пшениця, кукурудза, соняшник, овес, жито, гірчиця. Найбільш прибутковим був продаж хліба – озимої пшениці та кукурудзи, під яку 1900 р. відводилося $\frac{2}{3}$ усієї площі посівів [247, с.68]. Вирощували цукровий буряк, 2 сорти льону – звичайний та неаполітанський великосім'яний, з 1885 р. почалося вирощування соняшника, а ось ячмінь саджали для потреб господарства: для солоду, на винокурний завод, у вигляді дерті для годування худоби [247, с.76].

Широкого розвитку отримало скотарство. У першу чергу розводили овець камвольного напрямку для отримання вовни, а тоді вже м'яса та сала [247, с.89]. Стадо овець-мериносів нараховувало 40 тис. голів. Основу конярства в «Хуторку» було закладено ще Рудольфом Васильовичем: як зазначено вище, 1882 р. у попереднього орендатора Довжика було куплено табун місцевої гірської породи. Але вона була низькорослою й тому непридатною для сільського господарства. Було здійснене схрещування цієї породи з першеронською, а потім із англійськими та орловськими рисаками. Так у маєтку було отримано худобу, придатну для польових робіт [247, с.110].

На жовтень 1898 р. у господарстві, крім овець, нараховувалося 450 голів свиней з метисів англійських порід – беркширської та йоркширської, а також 1 тис. голів

великої рогатої худоби. Функціонувала власна пасіка, яка на жовтень 1898 р. мала 124 вуликів. За сезон 1897–98 рр. було зібрано 85 пуд. меду, 10 ½ фунтів відцентровим способом на загальну суму 511 руб. 57 коп. [247, с.109]

Окрім орної землі, у «Хуторку» було 200 дес. природного й 140 дес. штучно вирощеного лісу. Охорона й догляд за цими насадженнями покладалися на лісника та його помічника. Щорічно з листопада до березня проводилася вирубка лісу господарським способом.

Коли купувався маєток, його землі були позбавлені деревини. Тому Рудольф Васильович планував насадити дерева довкола житлових будинків і розбити парк. Станом на 1900 р., уже за його сина Володимира, існував парк площею в 20 дес. Одночасно з кожним роком господарі почали збільшувати площу лісорозведення на 10 дес., заклавши власний розсадник. Таким чином, з 1883 до 1891 рр. вдалося насадити 60 дес. лісу. За ініціативи управителя А. Кравцова нові насадження почали закладати у вигляді смужок для захисту від вітру. Таким способом було утворено багато буферних ділянок. Для кубанського клімату підходили лише певні сорти дерев, тому розводили переважно дуб, берест, ясен, деякі клени, акацію, гледичію, а з кущів – лох і глід [247, с.118, 119].

У часи заснування «Хуторка» під виноградарство було відведено лише 8 дес. землі. З 1885 р. почалося розширення виноградників, а 1887 р. запроваджено будівництво виноробні. На 1900 р. ця площа збільшилася до 85 дес. Лози закуповували частково в Криму, у Чорноморській губернії, частково – у М. Штейнгеля, кахетинські сорти привозили із Закавказзя. Біля 4 дес. землі було відведено під дослідні плантації винних і столових європейських сортів з метою визначення їхньої придатності для кубанської землі [247, арк.123]. На утримання однієї десятини винограднику протягом року витрачалося 75 руб. 95 коп. Середня врожайність дес. дорівнювала 500 відер, а весь врожай за рік – від 20 до 25 тис. відер. У спеціально влаштованих приміщеннях, що склалися з виноробні, бродильного відділення й великого триповерхового підвалу, було організовано процес виробництва вина. Вина сортували на легкі, столові й закордонні [247, с.134].

Переважали сорти Рислінг, Ркацителі, Сапераві. Щорічний прибуток від продажу вина складав 60 тис. руб. [400]

Окремо працював винокурний завод, побудований 1882 р. У холодну пору року він переробляв 2644 пудів сировини. 1895 р. було побудовано ректифікаційний завод з електричним освітленням, що переробляв 5 млн. градусів спирту на рік. У 1894–1895 рр. на заводі опалення вугіллям було замінено на нафтове, що допомогло зберегти 7775 руб. на рік. Для винокуріння використовувалося лише цільне зерно, переважно кукурудза та іноді суржа (пшениця з житом). На цьому ж підприємстві діяла бондарня, де виготовляли діжки з кавказького гірського дуба для винокуріння та виноробства [247, с. 138, 142, 143, 148].

Штейнгелі дбали не лише про власні статки, але й про людей, які працювали в «Хуторку». Із цією метою 1893 р. у маєтку було побудовано лікарню, що складалася з 4 палат та вміщувала 18 ліжок. Вона була оснащена необхідними медичними та хірургічними інструментами, приладами для аналізів, мікроскопом. На її території розміщувалися аптека, квартири для робітників лікарні, кухня, пральня, морг та господарські приміщення [247, с.172]. За свою працю лікар повинен був отримувати через 4 роки служби 1800 руб. на рік та двомісячну відпустку. У його розпорядження надавалася мебльована квартира на 5 кімнат з льодовнею, водогоном та городом. Він був повним господарем лікарні і підпорядковувався лише господарю маєтку [183, арк.1–1 зв.]. Побудова комплексу цієї будівлі обійшлася господарям у 27 тис. 275 руб. Щорічно послугами лікарні користувалося до 8 тис. амбулаторних хворих та 400 стаціонарних [247, с.173].

1887 р. було відкрито початкове училище III розряду, яке відвідували діти робітників маєтку, а також з ближніх селищ. У школі діяла вчительська бібліотека, що складалася з 459 томів, та учнівська, яка вміщувала 550 томів. Навчання коштувало 3 руб. на рік [247, с. 173, 174].

Була побудована лазня та готель на 8 кімнат для людей, які приїздили у справах. У маєтку існував телефонний зв'язок, була здійснена часткова електрифікація. Не забули господарі також про влаштування млина, власної хлібопекарні та майстерень із пожежним обозом.

Таким чином, все в маєтку «Хуторок» було детально продуманим. Це засвідчували 34 нагороди, які систематично отримували власники на різноманітних виставках. Прибутки маєтку складали 3 млн руб. щорічно [400]. Це був ніби окремий світ зі своїми законами та правилами, які при ретельному виконанні слугували на блага як господарям, так і працівникам.

Отже, Р. Штейнгель першим на Кубані запровадив раціональне виноробство подібного типу. Свої знання з цього питання він намагався викласти в наукових працях. Так ним була опублікована брошура «По поводу ввозных пошлин на хлеб», яка була присвячена імпорту зерна. Щороку з маєтку до Санкт-Петербурга поставляли 10 тис. голів великої рогатої худоби [386].

Прославився барон не лише як добрий керівник таким великим господарством, але й як винахідник. Ним було сконструйовано для потреб маєтку вітряні двигуни, нові види насосів. Свої погляди як талановитий математик він виклав у працях «Теория ветряных двигателей» (Київ, 1889 р.) та «Исследование по центробежным машинам» [342, с. 411; 387].

Рудольф Васильович помер від «розриву серця» о 5 годині ранку 20 листопада 1892 р. та був похований у Києві на четвертій терасі Аскольдової могили, про що було повідомлено його синами в газеті «Киевлянин» [379, с.1]. Л. Проценко, посилаючись на рукопис Летяєва 1906 р., так описує родинний склеп Штейнгелів: «Склеп займає найбільший простір на цвинтарі – у довжину має 6 сажнів і шириною 3 сажні. У східному боці стоїть розкішної роботи іконостас з білого мармуру з іонійськими колонами і карнизом з узорчатим орнаментом. У кіот вставлений образ Спасителя. Усередині могила вкрита паркетом з білого і чорного піщаника хрестоподібної форми. Уздовж боків хреста – гарні віньєтки (візерунки) з різноманітної зелені й квітів. З західного боку склепу виступає балкончик квадратної форми, з якого відкривається чудовий краєвид на Дніпро та його околиці. Вона огорожена залізною огорожею, укріпленою 16 колонами на фундаменті з дикого граніту. Могила прикрашена металевими вінками, квітами і зеленню» [339, с. 503]. Будівництво родинного склепу саме в Києві є ще одним свідченням того, що родина Штейнгелів надовго планувала пов'язати своє життя саме з Україною.

В ІР НБУВ зберігається надгробна промова, датована 22 листопада 1892 р., де, зокрема, є такі слова: «Проводжаючи в життя загробне раба Божого Рудольфа, маємо боргом своїм напучувати його, як християнина, словом на пам'ять його в приході храму, при якому полягає його родина – як прихожани. Перше, за що будемо пам'ятати його в молитвах, це те, що найсвятіше ім'я Християнина Рудольф Васильович ставив вище за земні титули, переваги і відзнаки. Друге – його пріснопам'ятна гідність, що ім'я Християнина виправдовував він вірою і добрими справами – любові до ближніх» [107, арк.1]. Автора промови встановити не вдалося.

Згідно із заповітом, маєток переходив у спадок до його третього сина Ф.Р. Штейнгеля, який гідно продовжував справу батька з упорядкування та господарювання на власній землі.

РОЗДІЛ III

БАРОН ФЕДІР (ТЕОДОР) РУДОЛЬФОВИЧ ШТЕЙНГЕЛЬ – КУЛЬТУРНИЙ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

3.1. Становлення Федора Штейнгеля як особистості

Найбільш відомим із чотирьох братів був Федір Рудольфович Штейнгель (1870–1946) – третя дитина в родині барона Рудольфа Васильовича та Марії Федорівни. Хлопчик народився 26 листопада (ст. ст.) 1870 р. у Санкт-Петербурзі й був охрещений за православним віросповіданням 6 грудня цього року в церкві Вознесіння Господня при Адмілартейських слободах [1, арк. 17].

Великий вплив на маленького Федора мала мати – Марія Федорівна Штейнгель (народжена Камінська, дочка майора російської армії). Початкову освіту Федір разом із братами, імовірно, здобув удома, потім навчався в II Київській чоловічій гімназії [174, арк.1]. Доказом цього може служити справа «Канцелярії Київської другої гімназії з бухгалтерської частини», де серед списку учнів, які сплатили кошти за навчання 1883 р., зазначений Федір та його брат Володимир [15, арк. 14, 28]. Згідно з цими списками, річна плата за навчання становила 42 руб. 50 коп. [15, арк. 14 зв., 28 зв.]

З усіх братів Федір з дитинства вирізнявся неабияким розумом і потягом до знань і був улюбленцем у родині [182, арк. 2 зв.–3]. Захоплення хлопчика були різнопланові: полювання, риболовля, читання пізнавальної літератури. Він цікавився театром, грав з братом у «гігантські кроки» [114, арк. 1 зв.]. Незважаючи на опіку старших, зростав турботливою, доброю дитиною. Коли 12-річний Федір, під час навчання в гімназії, дізнався від брата Володимира, що батько хвилюється за нього, адже той довго не писав, то відразу сів за лист, в якому були такі рядки: «Милий мій батько, я почав цей лист 8 вересня, але так як я пишу спочатку чернетку, то не встиг переписати, весь час не мав часу закінчити його. Сьогодні Воля отримав твого листа, в якому ти пишеш, чому я тобі не пишу, а тому я відразу сів тобі писати. Будь ласка, пробач мені, що не відповідав на твій милий лист і не думай, що я не думаю про тебе» [115, арк. 1–1 зв.]. Звідси ж дізнаємося, що від'їхала гувернантка мадам Маурер, яка

пропрацювала в них п'ять років. Федір разом з іншими брав участь у прощальному обіді з цього приводу, а потім вирішив, що людина, яку вони знали п'ять років, не може залишитися без згадки про них. І тому вони купили їй подарунки: «Ці подарунки були срібні кільця для серветки, срібна ложка і срібна склянка і на кожному подарунку було вирізано її ім'я, звичайно. Ці подарунки не по нашій кишені і особливо не по моїй, тому що в мене всього 2 руб. 42 коп., а я купив кільце, яке коштує 4 руб. Ми маємо надію, майже впевнені, що ти візьмеш цю витрату на свій рахунок» [115, арк. 1 зв.–2]. Перебуваючи в гімназії, Федір і далі постійно писав батькові про своє навчання, оцінки, самопочуття. Останній лист датується 3 жовтня 1882 р.

Уже в 11-річному віці батьки бачили в хлопчику потенціал стати продовжувачем родинних справ. У листі Марії Федорівни до сина знаходимо цікаву характеристику останнього та погляди родини на виховання: «Вчора перед обідом мені привезли твій милий, безцінний лист, як він мене порадував, ти й уявити собі не можеш, нехай благословить тебе Господь за твою любов до своєї матері. Бог любить таких добрих гарних дітей, як ти, мій рідний хлопчику, він дасть тобі здоров'я, якого тільки одного не вистачає тобі, розумник мій дорогий, Штейнгель мій справжній. Да, Федя, моєї найкращої похвали я тобі сказати не можу, будь тільки схожим на свого батька, він кращий з людей, та й усі Штейнгелі гарні чесні люди, і я хочу щоб ти, мій хлопчику, був таким же гарним як вони – ти тепер в перший раз побачиш свого батька близько до тієї справи, якою він завжди займався, ти в мене вже великий тепер, спостерігай, і ти сам зрозумієш як багато треба було батькові працювати, якою гарною людиною бути, щоб заслужити від інших людей, таку повагу і любов якими він користується, ось і ти таким повинен бути, зрозумій, це мрія моя, моя надія на майбутнє. Для цієї мрії я готова на багато що, вона була однією з найважливіших причин що я наважилася на розлуку з тобою, ти повинен навчитися розуміти свого батька тоді тільки ти зумієш бути достойним його сином, а це тільки можливо зробити коли між вами не буде стояти нікого навіть мене, ти люби мене міцно люби, я не можу жити без твоєї любові, але прикладом в житті, авторитетом, ідеалом твоїм повинен бути батько, і тоді я скажу, що марно жила на світі. Іншому хлопчику

твоїх років я б не написала цього листа, але ти мене зрозумієш, ми так близькі один для одного, що неможливо не зрозуміти тобі мене...» [169, арк. 1–2 зв.]. Отже, ідеалом у родині був батько, і щиро в нього закохана мати прагнула, щоб її улюблений син був в усьому на нього схожий. Та й потенціал у хлопчика був, адже мав неабиякий розум, кмітливість, обов'язковість.

Федір надзвичайно активно цікавився історією та навколишнім світом. Після відвідин книжкового магазину в одному з листів Марії Федорівни до 13-річного сина читаємо: «Я у свою чергу завітала до Оглобліних^{*} і купила в подарунок іменинику Кобзаря Шевченка, а моєму майбутньому імениннику Феді, третій том “Життя Європейських народів”...» [170, арк.2 зв.].

Невідомо, чи продовжив він після Київської гімназії навчання, як його брат Володимир, у гімназії Павла Галагана, що радив лікар родини, з яким хлопчик приятелював [147, арк.1]. Вищу освіту здобував у Київському та Варшавському університетах на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Через хворобу та сімейні обставини залишав навчання, потім поновлювався, як свідчать його листи й записники, що зберігаються в ІР НБУВ. Але документа, що б окремо засвідчував закінчення вищої освіти, досі не знайдено. Натомість болгарський дипломат І. Шишманов, який був особисто знайомий з Ф. Штейнгелем у своєму щоденнику занотував: «університет не закінчив – був приватним учнем якогось російського ентомолога» [399].

Уперше Федір Рудольфович одружився ще в студентські роки. Його дружиною 1891 р. стала Марія Іванівна Шандивіна. Але через рік молода жінка помирає під час пологів, залишаючи сина Бориса. Перебуваючи у Варшаві, Ф. Штейнгель писав батькові 9 жовтня 1892 р.: «Весь час відчуваю себе доволі такі погано, особливо не дає мені спокою невиразний сум, який переслідує мене усюди і доводить до відчаю. Тепер все важче боротися з ним, оскільки у Києві вигляд Борі спонукає мене іноді до енергії, а немає його, і я цілком піддаюся своєму горю» [116, арк.1 зв.]. Тому й просив

^{*} Оглобліни – родина київських купців. Один із відомих представників Олександр Петрович Оглоблін (1899–1992 рр.) – український історик, архівіст та громадський діяч. Його відомий учень – Орест Субтельний (1941–2016), канадський історик українського походження, професор кафедри історії та політичних наук Йоркського університету, Торонто, Онтаріо.

Рудольфа Васильовича сфотографувати сина й вислати фотокартку, напевно, щоб не так сумувати на відстані. Мандрівка Варшавою, Парижем, Берліном не принесла полегшення, здоров'я молодого барона погіршувалося. За кордоном почалися напади епілепсії, після яких охоплювало душу почуття пригніченості й розбитості. Федір Рудольфович у ці роки навіть користувався палицею, бо без неї відчував невпевненість у ході. Родина Штейнгелів завжди вирізнялася релігійністю, і за кордоном барон теж відвідував православну церкву, а потім писав у листі до батька, що після цього йому стало краще, немов відчув себе в Росії. Але метою цих поїздок було не лише відволіктися й змінити обстановку. Рудольф Васильович не втрачав надії покращити стан здоров'я сина, а тому першочерговим завданням все-таки було відвідування лікарів. З листа відомо, що Федора гостинно прийняло подружжя І. Мечнікова, яке дало рекомендації до місцевих професорів, зокрема до Ж.-М. Шарко. Але молодий барон не плекав надії на видужання. Вулиці Парижа, палаци, пам'ятники, музеї – усе це не вражало. Улюблене заняття – читання – уже не давало розради. Єдина радість в цей період життя – це син, якого він з теплотою згадує в листах до батька.

Але Федора Рудольфовича чекали подальші випробування. 1892 р. помирає й батько (мати померла раніше – 1890 р.). Розподіляючи між синами спадщину, Рудольф Штейнгель залишив у володіння Федору маєток у Городку Волинської губернії. Про це зберігся нотаріально завірений оригінал від 30 липня 1892 р. Він доручав синові управління й завідування маєтком із усіма правами повноправного господаря: наймати та звільняти робітників, купувати для ведення господарства реманент, продавати ліс, укладати договори, здавати землю в оренду тощо [103].

За короткий час Федір втратив трьох дорогих йому людей: молоду дружину, батька, матір і залишився один із маленьким сином. У цей час він зблизився зі своєю двоюрідною сестрою – Вірою Миколаївною, з якою невдовзі й одружився. Але в Російській імперії шлюби між близькими родичами були заборонені, і Чернігівська духовна консисторія порушила проти них справу. Тоді барон написав листа імператору Миколі II з проханням узаконити їхній шлюб: «Здоров'я моє прийшло у повний розлад від перенесеного горя і ще більше погіршувалося, тому що я не

визнавав, незважаючи на погрози докторів, за своїми релігійними і моральними переконаннями, іншого способу життя, як шлюбний. В особі двоюрідної сестри моєї Віри Миколаївни, я знайшов людину, яка поставилася з глибоким співчуттям до мого становища. В ній я побачив мого рятівника і улюблену мати для малого мого сина, майбутнє якого мене непокоїло. Мені загрожувала смерть і страждання за думкою лікарів – в ній я побачив порятунок і щастя. І, незважаючи на все, зважився, і ми повінчалися. Дружина моя своїм доглядом за мною цілком поставила мене тепер на ноги, виховує сина мого як рідного. Життя нарешті посміхнулося мені, і раптом такий страшний удар очікує нас. Ваша Величносте, помилуйте нас» [97, арк. 1 зв.]. Більше це питання не порушувалося.

Залишившись повноправним господарем маєтку в Городку, Федір успішно продовжив справу батька – створювати вірцеве господарство. За характером Ф. Штейнгель був людиною педантичною. Особливо яскраво про це свідчать записники барона, які допомагали в усьому мати порядок. Справ у його житті було надзвичайно багато, хоча пам'ятають барона в основному за три: створення двокласного училища, впорядкування лікарні та побудову в селі млина.

Будучи людиною віруючою, Федір Рудольфович відвідував церкву, вивчав Біблію, намагався покращити людське життя. Продовжуючи традиції батька, допомагав хворим, виплачував грошові допомоги на навчання, лікування, жертвував кошти на будівництво й влаштування церков, опікувався селянами свого маєтку. Безліч таких фактів міститься в листуванні.

Від другої дружини він мав двох синів (третя дитина – дівчинка – народилася мертвою): Володимира, якого в листуванні батьки постійно називають Воліком, та Миколу (Котика). У родині були дуже теплі відносини. Федір любив свою другу дружину, яка була йому другом, порадицею, першим помічником в усіх його починаннях. Відразу привертають увагу листи, які їй писав барон під час перебування поза Городком. Майже всі вони датовані його рукою, тож можемо прослідкувати, що переписувалися вони майже щодня (цікаво, як тоді працювала пошта, що встигала щодня доставляти листування до адресата!?). В основному листи до дружини складалися з роздумів Федора Рудольфовича, опису душевних хвилювань, а також

розповіді про події, учасником яких він був. Звертаючись до Віри Миколаївни, він називає її рідною, коханою, ясочкою, сонечком, незрівнянною, дорогоцінною, чудовою... В одному з листів, «розмовляючи» з дружиною про сімейне щастя, він пише: «відвертість в усьому, незважаючи на те, що іноді буває болісно, на мою думку є [нерозбірл. – *І.К.*]... нашого, і всякого родинного щастя!» [109, арк. 4, 11].

Кожен лист пронизаний турботою про дітей, їхнє здоров'я, адже вони постійно хворіли. В одному з таких листів читаємо: «Цілую і обіймаю тебе і діточок з усією любов'ю. Хай береже Вас Господь» [110, арк. 2.]. У листі від 9 січня 1906 р., жалкуючи, що не зможе бути з родиною у день народження Воліка, Ф. Штейнгель пише: «Не буду я в цей день з ним. Як мені прикро. Поцілуй нашого дорогоцінного... рожденника. Вітаю тебе з такою дорогоцінністю, такою радістю нашою і дякую за нього» [112, арк.7.].

Більшість листів до дружини Федір Рудольфович підписував однаково: «Твій, твій Москітка» [110, арк. 2.]. Схоже, Віра Миколаївна ласкаво називала свого чоловіка саме так. Можливо, це пов'язане із захопленням і вивченням комах, чим Федір Рудольфович захоплювався ще замолоду.

Ставлення барона до дружини розкривається в листі до брата Сергія, який того часу мав серйозні подружні проблеми. Федір Рудольфович, висловлюючи свою думку до цих подій, писав, що ніколи в їхній родині ще не було такого скандалу, адже можна розійтися спокійно, мирно: «Я не можу допустити, щоб ти, мій брат, почав користуватися правом сильного проти жінки. Для мене це недостойно і я допустити цього не можу!» [117, арк. 1 зв.–2].

Але Вірі Миколаївні, незважаючи на взаємні почуття до чоловіка, бувало інколи надзвичайно важко. Вона змушена була час від часу брати на себе тягар турбот за доглядом і вихованням дітей, управління господарством та маєтком. Хоча після одруження у Федора Штейнгеля спостерігалася десятирічна ремісія, з віком хвороба загострювалася, і все частішими ставали епілептичні напади, а після них – стан повної апатії та бездіяльності. В одному з листів барон так характеризує стан свого здоров'я: «... я страждав, за визначенням професора Шарко, нападами істеро-епілептичними і взагалі загальним нервовим розладом» [118, арк.2 зв.–3]. Віра

Миколаївна кожного разу дуже хвилювалася за чоловіка, намагалася лікувати всіма можливими способами. Федір Рудольфович консультувався в кращих лікарів того часу, за проханням дружини їздив на лікування в Німечку, але це не давало результатів. На чужині лише посилювалася його туга за коханою та дітьми. У листі Федора Пилиповича Ріхтера, який працював лікарем у лікарні св. Бориса в Городку, до Віри Миколаївни читаємо: «Поставте для себе тимчасово наступне положення: « чоловік мій хворий і ні до якої справи не здатний » і радійте, що це не туберкульоз і не рак і що відносний початок, а потім і більш стійке зцілення цілком можливе і настане, але це лише питання часу...» [180, арк.2].

У часи полегшення Федір Рудольфович провадив активне громадсько-політичне життя, займався господарством та благодійництвом. Не кожна повністю здорова фізично людина змогла б зробити за своє життя стільки, скільки зробив він.

Віра Миколаївна померла 1910 р. у Парижі, згодом була похована на Аскольдовій могилі в Києві. Третньою дружиною барона стала гувернантка його дітей Олександра Вільгельмівна Ландау, яка народила йому сина Федора. З нею він прожив до кінця життя, але вона не особливо підтримувала благодійні справи свого чоловіка. Скоріше за все, подружжя не мало такого духовного єднання, як це було з другою дружиною.

У вересні 1939 р., після приходу на Рівненщину Червоної армії, за спогадами Олександри Головаті*, барон Штейнгель роздав знайомим та друзям усе своє майно, включаючи меблі й книги. Тимчасове правління міста Рівного 1 грудня 1939 р. прийняло постанову про передачу приміщення барона Штейнгеля в с. Городок відділу народної освіти для середньої школи. Родина Штейнгелів змушена була оселитися в будинку своєї колишньої куховарки [317, с.31]. Коли радянська влада почала зводити рахунки з місцевою інтелігенцією, Іван Куліш запропонував Штейнгелям організувати втечу. Онука І. Куліша, Ірина Куліш-Лукашевич, у своїх спогадах про цю подію писала: «Осіннім хмурым вечором 1939 р. до нашого будинку по вулиці Скорупки, 3 (пізніше Чапаєва) під'їхала підвода, з неї зійшли люди в селянському одязі – жупанах, чоботах, хустках. Напевно і запам'ятався цей епізод

* Олександра Головата – мешканка с. Городок.

мені тому, що видався маскарадом: в такому незвичному вигляді з'явилися Штейнгелі... Наступного ранку їх уже в домі не було. Як пізніше розповідав мені дід, о 4-й годині ранку за ними прийшов «провідник»... і вони зникли. У Городку і Рівному почали поширюватись чутки (вони і досі ходять в Городку), що Штейнгелів вивезли, розстріляли, посадили в Дубенську в'язницю. Двоє учасників цих подій – дід і їзовий, що привіз баронську родину – мовчали до кінця свого життя. Так закінчився життєвий шлях Штейнгелів на Рівненщині» [312, с. 57–58].

Федір Рудольфович зі своєю третьою дружиною Олександрою Вільгельмівною Ландау та сином Федором оселилися в Німеччині, у м. Дрездені. Помер Ф.Р. Штейнгель 11 лютого 1946 р. у Дрездені, де й похований.

3.2. Наукові зацікавлення

Історії відомо немало випадків, коли вклад у науку робили не професійні вчені, а люди, які цікавилися певною галуззю знань, але не були дипломованими фахівцями. Серед них почесне місце займає барон Федір Штейнгель.

У Польщі барон близько зійшовся з майбутнім істориком та археологом Миколою Івановичем Біляшівським. Вони познайомилися ще в дитинстві в церкві, де священиком був батько Миколи. У студентські роки в молодих людей виникла ідея створити в маєтку Штейнгелів музей історії Волинського краю. Усі наукові установи, що були відкриті тут в цей період, обмежувалися давньосховищем в м. Володимир-Волинському при Володимирському православному братстві, а також відкритим 15 травня 1893 р. Житомирським давньосховищем, яке з січня 1894 р. було підпорядковане щойно відкритому Волинському церковно-археологічному товариству [224, с. 54, 55]. Музей барона Ф. Штейнгеля став першим на Волині світським музеєм з вивчення природи, історії та етнографії краю.

У автобіографії, написаній 1923 р., М. Біляшівський так згадував про цю подію^{*}: «Я порадив Федору Рудольфовичу закласти ще й музей, присвячений Волинській губернії....

^{*} тут і далі в параграфі М. Біляшівський цитується мовою оригіналу.

Федор Рудольфович охоче згодився. Я був дуже радий взятись за таке діло, бо архівна справа не так мене цікавила як матеріальна культура взагалі. З великою приємністю згадую ті вечори, коли ми обмірковували будучу роботу. Програм музею взяли широкий: він мусив поділятися на – природничий і культурно-історичний відділи. В останній крім, антропології, археології, історії, етнографії, входили архів, бібліотека по Волині і фотографії.

Коли це було вирішено, я ще зимою почав добувати матеріали, обходив всі крамнички букіністів і таки знаходив часом дуже цікаві видання що до Волині. На меті було таке закласти в музеї історико-географічний архів: для кожної місцевості – міста, села, містечка, заводиться окрема папка, куди й збирається різноманітний матеріал: акти, малюнки, фотографії, мапи і т.д. Для цього відділу мої шукання у букіністів дали чимало.

Влітку я побував в Городку, для музею було одведена частина одного з флігелів цієї дуже цікавої садиби, що лежить на острові і де колись був монастир, в будинку якого й жив Ф.Р. Штейнгель. Того-ж літа я мандрував по Волині, робив разом з Штейнгелем розкопки, чимало фотографував – основа для музею була покладена.

З того часу, на протязі кількох років я що-літа, а той й зимою бував в Городку й займався музеєм. Ось коротенька історія цього музею, який поміг мені познайомитись практично з музейною справою. В Варшаві я познайомився з полк. Мошковим, який був захоплений, правда як аматор етнографією, переважно фольклором. Я й його притягнув до музею. Потім до Варшави переїхав Мотвіїв – поучителем гімназії, що склав програм по географії для Одеського археологічного з'їзду – притяг й його. Стало більш робітників, музей став швидко поповнюватись» [77, арк. 46–47].

Таким чином, саме дружба з М. Біляшівським виявилася відправною точкою, яка призвела до створення такої унікальної установи на Волинській землі.

В особовому фонді Ф. Штейнгеля в ІР НБУВ зберігається чернетка, написана 1896 р., у якій він виклав свої погляди на те, яким бачить музей, з яких відділів той буде складатися, хто в ньому працюватиме [99]. Вона починається з пояснення, звідки виникла ідея створення подібного закладу: «Живучи з дитячих років в маєтку

Городок Ровенського повіту Волинської губернії я цілком зрівнявся з цією місцевістю і її народом, внаслідок цього інтереси цього краю стали мені близькими. Цікавлячись оточуючими мене явищами життя і природи, а також минулим Волині я дивувався як мало можна знайти даних як у літературі, так і в різноманітних музеях, що стосується Волині, її історії, етнографії, природничої історії та ін. Між тим навіть недосвідчене око моє не могло не бачити, що у науковому відношенні Волинь являє собою надзвичайно цікаву область. Спочатку мені спало на думку по можливості збирати дані і колекції, що мають відношення до питань які мене цікавлять про Волинь, але ця думка не мала ще предметної форми» [99, арк.1]. Тому молодий барон і звернувся по допомогу до М. Біляшівського, який займався археологією та етнографією. Саме він ознайомив Ф. Штейнгеля з музеями, які існували в інших місцевостях, з їхніми програмними документами й цілями існування [99, арк. 1].

Дослідники життя барона до цього часу не мають одностайної думки: чия була ідея створення музею в Городку? Біографи М. Біляшівського, які складали його життєпис вже після смерті, приписують цей задум йому [281, с. 4]. Зі згаданої чернетки Ф. Штейнгеля видно, що він цікавився історією краю, але не знав, як дати цим знанням лад. І ось тоді на допомогу міг прийти М. Біляшівський. Слід зробити висновок, що ідею створення музею подав М. Біляшівський, Ф. Штейнгель підхопив її, адже йому була не байдужа історія Волині, він любив край, у якому виріс, і прагнув не лише дослідити його історію, але й зберегти її предметні свідчення для прийдешніх поколінь.

Офіційна назва музею була «Городецький музей барона Ф.Р. Штейнгеля». Наголошувалося, що він матиме не аматорський, а науковий характер. З цією метою планувалося завести музейні книги, реєструвати предмети, які будуть надходити. Заклад мав складатися з етнографічного, археологічного та зоологічного відділів. Археологічним відділом і частково етнографічним мав опікуватися М. Біляшівський. Окрім цього, останній погодився вести музейні книги. В. Мошков взяв на себе обов'язок постачати етнографічний матеріал. Зоологічний відділ Ф. Штейнгель вирішив очолити особисто. Сприяти розвитку цього відділу погодився також

А. Биков, спеціаліст-орнітолог, який запропонував свої послуги зі складання колекції птахів Волинської губернії [99, арк. 1 зв., 2, 2 зв.].

Відкриття відбулося 25 листопада 1896 р. Музей був побудований та існував виключно на кошти Ф. Штейнгеля. Розуміючи важливість подібного закладу для наукової громадськості, Федір Рудольфович писав: «Хочу відмітити ще одну обставину: хоча музей складає мою власність, але маючи на увазі що такий музей згодом може мати взагалі суспільний інтерес, я не бажаю надавати йому характеру приватної власності і хочу вести його як ведуться музеї суспільні, друкуючи щорічно звіти про його діяльність, надаючи можливість в будь-який час користуватися матеріалами, зібраними вченими, хоча б то побажають займатися вивченням їх і анітрохи не заважати їм в їх діяльності тим що я є фактично власником музею. На утримання музею і зібрання колекцій я вирішив видавати щорічно 600 рублів. У випадку, якщо з часом я не зміг би чи не побажав би продовжувати розпочату мною справу чи у випадку, якщо після смерті моєї не знайшлося в родині моїй кого-небудь хто виявить бажання продовжити цю справу, усю колекцію і все, що відноситься до музею повинно бути передано даром одній з суспільних установ Житомира чи Києва» [99, арк. 2 зв.–3].

1896 р. у пресі було опубліковано «Звернення до населення Волині» щодо сприяння в поповненні експонатів Городоцького музею. Місцеві селяни почали приносити предмети старовини й побуту. Не залишилися осторонь і представники аристократії: баронеса Н. Врангель, граф Б. Толстой, землевласник А. Калтенберг поповнили музей цікавими колекціями матеріальної і духовної культури. Наприклад, землевласниця О. Читиркіна подарувала зі свого маєтку в м. Чуднові декілька тисяч документів XVII–XVIII ст. [276, с.78]

Велика частина матеріалу надходила завдяки археологічним розкопкам і так званим екскурсіям, які систематично організовувалися й проводилися під керівництвом Ф. Штейнгеля. Тому варто розглянути їх більш детально.

У липні–серпні 1897 р. було здійснено розкопки курганів у чотирьох могильниках VII–IX ст. на лівому березі р. Устя [371, с.66]. Того ж року досліджено розкопаний раніше біля с. Великого Олексина Рівненського повіту склеп XVI ст.

Зроблено припущення, що він належав представнику родини Чаплічей, які були колишніми власниками Шпанова [244, с.15].

Ф. Штейнгель не лише займався археологічними розкопками для поповнення колекції музею, але й прагнув поширити набуті знання про Волинь далеко за межами краю. З метою популяризації знань та ознайомлення громадськості з діяльністю Городоцького музею він за допомогою М. Біляшівського розміщував інформацію про результати розкопок, а також про діяльність музею в популярних журналах: у «Киевской старине» та «Археологической летописи Южной России». Брав барон участь і в різних наукових з'їздах. Наприклад, він дав свою згоду на участь у XI археологічному з'їзді, який мав відбутися в Києві в серпні 1899 р. Цей захід ставив собі за мету зібрати відомості про колекції давнини Південно-Західного краю, що належали приватним особам і тому не були відомі громадськості [241, с. 403, 404]. Перший і другий звіти Городоцького музею були присвячені саме цьому археологічному з'їзду. Мабуть, барон збирався подати їх на цей науковий захід. Але у списках його учасників ім'я Ф. Штейнгеля не значиться. Нами не виявлено причину, яка завадила йому прийняти участь у зазначеній події.

В перший рік існування музею завдяки спільним зусиллям Ф. Штейнгеля, М. Біляшівського, В. Мошкова, А. Матвєєва, С. Яремича, баронеси Н. Врангель, графа Б. Толстого вдалося закласти основу, заповнивши знахідками одну з кімнат, що були відведені під музей [251, с.1, 2]. За цей час було зібрано 950 одиниць (не рахуючи експонатів природничого відділу, для яких було вирішено вести особливу реєстрацію), з них у географічний відділ надійшло 354 одиниці, антропологічний – 16, археологічний – 103, етнографічний – 252, бібліотеку – 179, а також 46 предметів, виділених окремо [251, с.1,2]. Інформація про діяльність музею за перший рік друкувалася в журналах «Исторический вестник» і «Киевская старина» [227, с. 1072–1073; 244, с. 13–17]. Як зазначалося у «Киевской старине», особливо вдалим на знахідки виявився етнографічний відділ: у місті Славута було знайдено таку цікаву річ, як «Вертеп» для п'єси «Цар Ірод». Текст та музику до нього записав В. Мошков [244, с.16]. Й. Федас у своїй праці «Український народний вертеп» пише, що вертеп для Городоцького музею зробив 1896 р. О. Августинович. Але чи був це вже

згаданий вище вертеп, чи якийсь інший, достеменно не відомо [355, с.101]. Вдалося зібрати також повну колекцію одягу городоцьких селян, зразки вишивок тощо [244, с.16].

Розкопки продовжувалися й надалі. 1898 р. у фруктовому саду в маєтку Городок було розкопано стоянку та майстерні неолітичної доби. Речі знаходилися на незначній глибині, але, як не дивно, збереглося їх багато. Серед них були: відбійники, ядрища, кремневі скребки, ножі, списи, кам'яні шліфовані знаряддя, шматки рогів і кістки лося та інших тварин зі слідами обробки, багато черепків від посудів. Загалом за 1898 р. було знайдено більше 100 предметів, які потрапили в новостворений музей [238, с.28, 29].

Наприкінці цього року Ф. Штейнгель з метою поповнення антропологічного й археологічного відділів здійснив розкопки біля селища Студінки Рівненського повіту. Досліджений могильник розташовувався на височині й складався приблизно з 20 курганів, частина яких була знищена місцевими колоністами. Було розкопано та досліджено п'ять з них, які належали слов'янській культурі доби язичництва. У доволі глибоких ямах були знайдені одинарні, а подекуди подвійні домовини. За бідним інвентарним похованням, серед якого переважали залишки посуду, небагаті прикраси у вигляді мідних кілець та сережок, частини заліза та орнаментованої кістки, можна зробити висновок, що похований тут був переважно простий люд [238, с.29].

Підсумовуючи зроблену за два роки існування музею роботу, барон Ф. Штейнгель писав: «Становище, в якому тепер знаходиться музей, з вірогідністю показало всю необхідність такого роду установ в нашій провінції... Невеликим відображенням цього руху є те співчуття місцевого товариства, з яким воно поставилося до задач музею, що відобразилося в пожертвах музею різних предметів, відвідинах музею і запитах, з якими зверталися в музей деякі особи. Все це слугує запорукою подальшого розвитку музею. Окрім місцевого інтересу, музей звернув на себе увагу й за межами Волині: багато видань, як столичних, так і провінційних, з приводу минулорічного звіту, надали вповні схвальні відгуки про програму музею, деякі учені товариства надіслали в дар музею свої видання. Сприяв музей також й

науковому вивченню краю, що виявилось головним чином у збиранні природно-історичних колекцій і здійсненні археологічних досліджень, не говорячи вже про те, що завдяки існуванню музею, збережено від загибелі багато археографічного і археологічного матеріалу» [249, с. 1–2]. Заклад за цей період вдвічі збільшився в розмірах. Якщо на 25 листопада 1897 р. музей займав одну кімнату, то за рік їх стало дві. Власник подбав про добробут та упорядкування установи: було закуплено спеціальні меблі, запрошено людину для завідування музейною колекцією [249, с. 2].

Протягом другого року існування (25 листопада 1897–25 листопада 1898 р.) до музею потрапило 1795 нових експонатів. Серед них найбільша кількість припадала на природничий відділ – 105, переважну більшість якого складав зоологічний матеріал [249, с. 2, 3]. Саме за цей рік музей пережив найбільший розвиток, що пояснювалося залученням для роботи над поповненням колекції досвідчених учених. Так, влітку 1898 р. у Городок було запрошено лаборанта Зоологічного кабінету Варшавського університету К. Кульвеца, який протягом місяця займався збиранням ентомологічної колекції, а також впорядкуванням уже існуючої колекції з природничої історії. У роботі в цій галузі брали також участь А. Мордвілко, В. Кульвець, граф Б. Толстой, а також особисто барон Ф. Штейнгель. Інші 744 експонати розподілилися таким чином: географічний відділ – 148, антропологічний – 8, археологічний – 350, етнографічний – 18, бібліотека – 220 [249, с.2].

Археологічні розкопки, які поповнювали переважно однойменний відділ музею, не повною мірою задовольняли його потреби. Тому власник здійснював так звані екскурсії по Волинському краю. Вони, як правило, тривали не один день, брати в них участь запрошували відомих науковців, а також учителів Городоцької школи. Очолювала кожну секцію під час екскурсії відповідальна особа. Матеріали, отримані під час поїздок, неодмінно потрапляли до музею.

Першу пробну екскурсію було проведено в липні 1899 р. У ній взяли участь учені-археологи І. Абрамов і Є. Корилович^{*}, етнографи В. Мошков, Ю. Жалковський, С. Анікін, Л. Фельдман, ботаніки барон Д. Врангель, М. Голополосов, Ю. Мошков,

^{*} Автор помилився у написанні прізвища. Мається на увазі Є. Корнилович, це чітко видно з листів останнього до М. Біляшівського. Див.: ІР НБУВ, ф. XXXI, оп.1, спр. 1183–1186.

зоологи А. Мордвилка, Н. Мошков [363, с. 40]. Очолив екскурсію Ф. Штейнгель. Крім дослідницької функції такі заходи мали учбову, адже до їхньої роботи долучалися студенти Університету св. Володимира. Молоді люди в польових умовах проходили справжню наукову школу. Спілкуючись безпосередньо зі спеціалістами з різних галузей знань, вони отримували безцінний досвід і практичні навички [328, с.171].

Екскурсія охопила частину Рівненського та Луцького повітів. Були досліджені населені пункти Пересопниця, Белів, Жуків, Клевани, Деражне, Степань, Корость, Кричильськ, Немовичі, Городець, Великі Цепцевичі, Бережниця, Кураж, Орваниця, Бересть, Домбровиця, Селець, Лютинськ, Висоцьк, Речиця, Удрицьк [237, с.213].

Під час екскурсії збиралися природно-історичні колекції, здійснювалося фотографування місцевості, пам'яток старовини, переважно давніх будівель, типажів місцевих жителів, вуличних сцен. Були зняті плани городищ у селах Белів, Городець, Кричильськ, Степань. На цих городищах проведені розкопки, під час яких біля Кричильська були знайдені зразки залізного наконечника списа й бойової сокири князівської епохи, а також велика кількість поховань [237, с. 214]. На лівому березі річки Горині між Лютинськом і Висоцьком була знайдена стоянка кам'яного віку.

Перша пробна екскурсія тривала 14 днів. За цей час було здійснено розкопки 15 курганів, зроблено 75 негативів, поповнилася колекція комах та рослин краю [363, с.41]. Барон Ф. Штейнгель намагався застосовувати під час наукових досліджень найновіші на той час методи збирання та обробки історичного матеріалу. Під час цієї екскурсії був застосований фонограф, який допоміг дослідникам записати для історії народні пісні, поширені у Волинському регіоні [237, с. 213]. Треба зауважити, що це був не перший випадок його використання Федором Рудольфовичем.

Дослідник історії фольклористики Б. Луканюк вважає, що саме бароном Ф. Штейнгелем уперше для запису фольклорного матеріалу було використано фонограф. Доказом цього може також слугувати лист із Варшави до Ф. Штейнгеля від 6 серпня 1897 р.: «Сьогодні я був у Герляха й детально розглянув усі фонографи, що є в нього у продажу... для Ваших цілей, мені здається, зручніше за все графофон Едісона в 140 рублів» [135, арк. 1, 4 зв.]. М. Біляшівський з цього приводу зазначав:

«Як тільки що появились фонографи, Федір Рудольфович придбав фонографа для музею й почав записувати народні пісні» [77, арк. 47].

Перший запис відбувся в с. Городок в липні 1898 р., коли Ф. Штейнгелю на фонограф вдалося записати обжинкову пісню у виконанні жіночого гурту [311, с.29; 249, с. 29]. Цей запис, за словами Б. Луканюка, «фактично відкрив фонографічну еру в Україні та підніс до рангу абсолютного піонера фонографування народної музики в ній аж ніяк не музиканта-фольклориста, бодай дилетанта, котрим був хоч би той же В. Мошков, а зовсім так само, як і в інших країнах, діяча суміжної галузі, у даному випадку великого ентузіаста краєзнавства Ф. Штейнгеля» [311, с. 29–30]. Восени цього року барон зробив другий фonoзапис напівнародної пісні «Ой, у полі озерецько». Тоді ж на трьох різних валиках було записано твори «Ой, зійшла зора вечеровая та над Почаєвом стала», «Життя моє, життя моє біднеє», «Побажання господарям» у виконанні сліпого лірника з селища Степань [311, с.29; 371, с.69].

Протягом 1897–1898 рр. в етнографічному відділі було записано 12 фонографічних валиків із творами музичного мистецтва, притаманних саме Волинському краю. Ці дослідження в основному були вдалими, тому було вирішено продовжити практикувати записи, але вже в більш широких розмірах [249, с. 29–30].

На думку Б. Луканюка, Ф. Штейнгель одразу перейшов від елементарних випробувань фонографа до надскладного для безпосередньо слухового нотного запису – вокально-інструментальної музики народних професіоналів. У цій сфері він випередив не тільки запис співу, зроблений Є. Ліньовою 1903 р., але й О. Бородає та О. Сластіона [371, с.69].

1899 р. голова Російського археологічного товариства графиня П. Уварова здійснила подорож у Чернігівську губернію, не оминувши й Волині. Першу зупинку вона зробила в с. Городок у маєтку барона Ф. Штейнгеля. Описуючи цей візит, М. Біляшівський в «Археологічному літописі Південної Росії» зазначав: «Оглянувши музей, графиня Уварова звернула головну увагу на відділ «Збірників історико-географічних матеріалів», де між іншим зібрано доволі велику підбірку фотографій видів Волині і знімків з різноманітних пам'яток старовини. Окрім занять в музеї, графиня П. Уварова брала діяльну участь в розкопках курганів, підготовлених до її

приїзду бароном Штейнгелем поблизу Городка, у с. Рогачева. Тут графиня наочно познайомилася з характером поховань у волинських курганах» [254, с.142]. Відвідини Городоцького музею цією поважною особою говорять також і про те, що цей заклад через неповні три роки після відкриття був уже відомий серед наукової громадськості та користувався популярністю.

Друга екскурсія з метою вивчення краю відбулася вже наступного 1900 р. В ІР НБУВ зберігається її проект, написаний бароном Ф. Штейнгелем і надісланий М. Біляшівському для ознайомлення [96, арк.1]. За ним, екскурсія повинна була розпочатися 15 червня. Планувалася робота наступних секцій: історії, археології, етнографії, ботаніки, зоології та геології. Біля секції палеонтології та мінералогії було поставлено знак запитання, певно, на той час участь у ній не була вирішена. Передбачалося задіяти 12 осіб, для зручності учасників їм назустріч у Житомир планувалося вислати 5 підвод (4 – для екскурсантів і 1 – для речей). Зрозуміло, що ці підводи, як і всі інші матеріальні витрати, Федір Рудольфович оплачував самостійно. Описуючи маршрут майбутньої події, він зазначав, що запланований шлях в обидва боки вдасться подолати приблизно за 15–20 днів, проїхавши при цьому в обидва боки 302 версти. Планувалося, що після закінчення подорожі кожна із секцій надасть короткий звіт про свою роботу, а також передасть усі зібрані матеріали [96, арк. 1, 1 зв., 2 зв.].

В «Археологической летописи Южной России» за 1900 р. у рубриці «Дослідження і розкопки» була вміщена інформація про цю екскурсію, яка тривала місяць і закінчилася 10 липня 1900 р. Були досліджені Овруцький і частково Новоград-Волинський повіти, загалом пройдено біля 500 верст, що навіть перевищило заплановані в проекті цифри. Ця екскурсія визначалася як розвідка, яка принесла багато користі [236, с. 163].

До археологічної секції, яку очолив під час екскурсії Ф. Штейнгель, увійшли також І. Абрамов, Н. Рекс, Є. Корнилович. Учасникам вдалося зняти плани городищ у Іскорості, Ушомирі, Норинську, Топорищах. В усіх городищах, крім Ушомирського, були проведені розкопки, в результаті яких вдалося зібрати наступні предмети: кільця, пряслиця, намиста, черепки. Деякі предмети були куплені в

місцевих селян [236, с.163]. Окрім цього, ученими була досліджена стоянка неолітичної епохи на правому березі річки Норіна. Знайдена велика кількість кам'яних знарядь доповнилася купленими у відомого збирача Івана Книша, а також у торговця давниною в м. Овруч. Городоцький музей у результаті другої екскурсії поповнився 250 предметами кам'яного віку, які походили з двадцяти місцевостей Овруцького повіту. Також були зроблені заміри окремих курганів, а деякі з них були нанесені на план [236, с. 164].

До історичної секції ввійшли: А. Матвєєв, Я. Яроцький, А. Яроцька, В. Нейкірх. Вони здійснили фотографування старовинних церков, іконостасів, городищ. У деяких місцевостях учені отримали можливість працювати з архівним матеріалом. Цікаві плани місцевостей були сфотографовані, деякі старовинні акти куплені чи подаровані музею. Велику увагу приділили вивченню руїн Церкви св. Василя в м. Овруч [236, с.164].

Етнографічна секція (В. Мошков, І. Боговський) збирала пам'ятки матеріальної культури та фольклору, використовуючи іноді для збору інформації фонограф, а також здійснювала фотографування народних будівель та одягу. Для колекції музею було придбано 60 різноманітних предметів, серед яких різні частини народного костюму, вишивки та ін. В. Мошков мав намір вивчити зібраний матеріал і передати до історико-географічних збірників музею.

Були зібрані також колекції з ботаніки, зоології, палеонтології та мінералогії. Загальна кількість фотографій, зроблених трьома секціями, сягала 250 одиниць [236, с.164, 165].

Музейні співробітники накопичували інформацію про життя населення Волині методом анкетування. Нерідко відповіді на запитання надавали священики, які були непогано ознайомлені з життям простого люду. Збереглося два описи-відповіді, які надійшли із сіл Посягва Острозького та Ходоки Овруцького повіту. Основними питаннями були: побут священиків у минулому; економічний і домашній побут прихожан; народна медицина; прикмети, повір'я, приказки, прислів'я, загадки; обряди та звичаї; розумовий розвиток; ворожіння; мораль; казки, пісні [289, с.38].

Незабаром Федір Рудольфович прийшов до висновку, що екскурсії є непрактичними з двох причин: по-перше, мандрівка 18–20 людей на возах коштувало чимало грошей; по-друге, під час екскурсії було практично неможливо врахувати інтереси всіх секцій. Траплялося так, що одна з них вже дослідила місцевість і готова була рухатися далі, тоді як інша ще потребувала часу для більш глибокого дослідження. Незважаючи на те, що ці заходи, на думку барона, мали характер «розвідки» і повноцінно край не досліджували, вдалося зібрати для музею багато цікавих експонатів [250, с.6].

Отже, у 1899–1900 рр. барон особисто очолював археологічну секцію музею під час двох екскурсій по Волині. Отримані матеріали та попередні здобутки Ф. Штейнгеля лягли в основу його підсумкової праці «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.», виданої окремою книгою 1905 р. [371, с. 67] Загалом, власним коштом Федір Штейнгель здійснив розкопки 53 курганів на території Волинської області. Їхні результати були викладені в трьох звітах музею, складених за допомогою М. Біляшівського.

Цікавим та вельми інформативним є листування Є. Корниловича з М. Біляшівським. В ІР НБУВ збереглося десять таких листів, що датуються зимою 1898 р. – літом 1899 рр. Є. Корнилович, вірогідно, за дорученням М. Біляшівського, завідував у с. Городок музейними справами: займався інвентаризацією, складав каталог бібліотеки барона, дбав про поповнення колекції музею новими експонатами, вів, за дорученням Ф. Штейнгеля, листування з питань поповнення музейної експозиції та виконував інші особисті доручення. За вказаний період, крім археологічних розкопок та експедиції, здійснюваних бароном Ф. Штейнгелем, до музею надійшло декілька речей, знайдених графом Толстим у фруктовому саду Городоцької садиби, багато замальовок костюмів із чотирьох повітів Волині, надані Павловським, а також копії зі старовинного портрету, який зберігається в церкві с. Русивля Острозького повіту і відноситься до XVI ст.; Шульц подарував кольчугу, яка була знайдена біля Луцька, також Яроцький передав деякі предмети [80, арк.2]. У лютому музей поповнився старовинними документами з костелу, які надав Карвасовський, а також монетами зі скарбу, знайденого у Волинській губернії

Г. Шимоновським [82, арк. 1 зв., 2]. У березні сам Є. Корнилович придбав 5 монет із Житомирського скарбу і маленькі шматки бурштину з Луцького повіту. Він обіцяв привезти ще більше, адже виявилося, що на його батьківщині це каміння знаходять у великих кількостях, але сільські жителі палять ним, навіть не здогадуючись, що роблять [83, арк. 1 зв., 2]. У квітні 1899 р. поліцейський урядник Є. Бельський привіз у музей речі й монети, що належали до кам'яного віку та були знайдені в Дубенському й Кременецькому повітах. Їхня загальна кількість складала 85 монет і 44 знаряддя кам'яного віку. Окрім цього, урядник пообіцяв передати географічні карти Волині й мідну ікону св. Миколая [84, арк. 1, 1 зв.]. У зв'язку з цим Ф. Штейнгель через Є. Корниловича планував надіслати детальний опис речей М. Біляшівському, якого прохав як знавця старовини дати їм вартісну оцінку [84, арк. 1 зв.]. Цього ж року Є. Корниловичем від імені барона велися перемовини про купівлю Острозької Біблії 1571 р. видання, за яку просили 500 руб. [81, арк. 1 зв., 2] Ця сума була надто великою, і Ф. Штейнгель вагався. Невідомо, чи була придбана ця книга для музею, але в переліку нових надходжень, які названі в третьому звіті, вона не значиться.

Є. Корнилович не лише отримував експонати від інших, але й сам здійснював поїздки Волиню з метою поповнення експозицій музею. В одному з листів до М. Біляшівського, датованого 12 січня 1899 р., він писав: «Поїздка моя не дуже вдала. Був я у чотирьох священиків, які возили мене в церкву, переконати мене, що в них нічого немає. Лише один священик дуже співчутливо поставився до музею і дав слово допомагати – прохає подальшого розпорядження музею – збором різних матеріалів від інших знайомих йому священників та інших осіб. другий священик сказав мені, що в Новоград-Волинському повіті один священик такий собі о. Єлісей Симонович спеціально займається археологією і у нього дуже багато є предметів кам'яного віку, я думаю йому написати лист і надіслати звіт» [81, арк.1–1 зв.].

Ф. Штейнгель прагнув накопичувати експонати не для власного задоволення від колекціонування старовини, а для загальної користі. Саме тому для ознайомлення широкої громадськості з експозиціями Городоцького музею Є. Корнилович, за дорученням барона та М. Біляшівського, у грудні 1899 р. робив розсилку листів наступним особам та установам: предводителям дворянства, посередникам, становим

приставам, справникам, мировим суддям, судовим слідчим, Житомирському та Луцькому окружному суду, судовим приставам, нотаріусам, духовній семінарії, Житомирському, Кременецькому, Мелецькому, Клеванському духовним училищам, Житомирській першій та другій гімназіям, Острозькій гімназії та училищу, Рівненському реальному училищу, Луцькій гімназії, двокласному міському та сільському училищу, однокласному сільському училищу. Усього було надіслано 735 листів. Планувалася розсилка ще 600 виключно вчителям однокласних народних училищ і законовчителям цих шкіл, а також 1500 листів священикам [85, арк. 1, 1зв., 2]. Отже, музей виконував також і просвітницьку функцію: будь-хто міг приїхати сюди та ознайомитися з історією Волинської землі взагалі або власного селища зокрема, а також з природою та тваринним світом краю.

Варто зазначити, що період діяльності музею з 1896 по 1900 рр. характеризувався активним розвитком, залученням до роботи видатних науковців, які сприяли формуванню основи Городоцького краєзнавчого музею. Після 1900 р. з ним припинили співпрацю А. Матвєєв, В. Мошков та М. Біляшівський [311, с.36]. Останній, отримавши посаду директора Київського музею давнини і мистецтв, не полишив Федора Рудольфовича остаточно. У Городоцькому музеї він став бувати вкрай рідко, в основному консультуючи свого друга через листування. В історії закладу почався другий етап, який, за словами самого власника, характеризувався як період затишшя [250, с.9]. Згадуючи цей відрізок свого життя, М. Біляшівський писав: «Потім матеріальний стан Федора Рудольфовича погіршав, він не міг вже так щедро підтримувати музей, як раніш, так і в мене стало менше вільного часу – я працював над улаштуванням Київського музею, і Городоцький музей припинив швидкий зріст, але все ж таки робив своє діло – по збиранню матеріалу і як просвітна інституція» [77, арк.48].

Ф. Штейнгель безпосереднє керівництво взяв на себе. У листі, датованому 29 березня 1902 р., барон писав: «Надсилаю тобі кошторис надісланої мені Дубенської колекції кам'яних знарядь...Я її купити всю не можу, найбільше рублів на 10. Ось я би просив тебе вказати ті номери, які ти вважаєш вартими» [90, арк. 1–1 зв.].

На початку роботи планувалося щорічно звітувати про діяльність музею, але здійснити задум вдалося лише в перші два роки. Третій звіт був присвячений одразу шести рокам функціонування закладу: з 25 листопада 1898 р. по 25 листопада 1904 р. і є останнім подібним документом Городоцького музею. Федір Рудольфович поділив ці роки на три періоди. Перший, який охоплював 1899–1900 рр., він вважав найдіяльнішим, адже саме тоді були здійснені екскурсії Волинською землею. Далі барон виділяє другий період (1901–1903 рр.) – час, коли музей розвивався пасивно, та третій (1904 р.), який був присвячений переважно упорядкуванню й систематизації вже набутого за 6 років матеріалу [250, с.5]. В цей період музей займав уже п'ять кімнат.

Ф. Штейнгель взявся за упорядкування музейних експонатів і звернувся до М. Біляшівського з проханням надіслати книги з археології та музейної справи, щоб отримати потрібний досвід [91, арк. 1 зв., 2]. Через рік для інвентаризації музейних експонатів в Городок була запрошена завідувач обласним музеєм імені А. Поля А. Скриленко, яка виконала цю роботу восени 1904 р. [250, с.10] У листі до М. Біляшівського Ф. Штейнгель писав: «Я дуже задоволений, що нарешті музей приведено в порядок, все записано і музей отримав цілком пристойний вигляд. Ми замовили багато полиць, столів і вітрин, дуже простих і дешевих, і вийшло гарно і добре. За кількістю номерів музей збільшився вдвічі проти останнього звіту (мається на увазі другий звіт музею – *І.К.*), а за зовнішнім виглядом його тепер й пізнати не можна...» [92, арк. 1зв.]. Але поряд із цим барон скаржився М. Біляшівському на роботу А. Скриленко: «З Антоніною Антонівною ми весь час працювали разом і взагалі сходилися. Вона – чудовий робітник і справлялася з задачею дуже добре. Але у багатьох принципових питаннях ми не сходилися, так як я відстоював заведений тобою порядок, а вона не завжди з цим погоджувалася (ну, звичайно, робила так, як я бажав); сама вона зовсім не розуміє суто обласний характер музею (тобто головної його мети); потім вона зовсім не розуміє значення “збірників географії” і якщо б їй дозволити, звалила б все в одну купу під одним номером» [92, арк. 2–2зв.]. Вона не розуміла важливості точної документації кожного експоната; інвентаризуючи, наприклад, старовинну книгу, скорочувала назву; описуючи археологічні знахідки,

писала лише слово «черепок», інвентарні номери були записані недбало, деякі двічі. Тому Федір Рудольфович змушений був разом із учнем почати перевірку її роботи, виправляючи помилки [93, арк. 5, 6, 6 зв.].

У цей час барон планував надрукувати докладний каталог музею й повідомляв М. Біляшівського, що все необхідне для його появи А. Скриленко вже зробила. Негативи фотографій, що зберігалися в Городоцькому музеї, були приведені нею в порядок і нараховували на 8 вересня 1904 р. 888 одиниць, не рахуючи природничого відділу, де каталог до негативів барон готував самостійно, як і щоденники розкопок [92, арк.4]. Незважаючи на відому щедрість барона, він притримувався правила не виносити речей із музею. Наприклад, коли М. Біляшівському знадобилася ікона, що зберігалася в музеї, барон пообіцяв вислати її фотокартку, але саму ікону залишив у себе [93, арк.1 , 1зв.].

Згідно з третім звітом, датованим 25 листопада 1898 – 25 листопада 1904 рр., у музей надійшло: у географічний відділ – 681 експонат, з них 18 карт і планів, 77 історико-географічних збірників, 1 картина, 583 негативи фотографій, 2 альбоми; антропологічний – 46 експонатів; у археологічний відділ – 1029 експонатів, з них 606 – неолітичної епохи, 115 – з курганів, 71 – з пробних розкопок городищ, 17 предметів з Мстиславового храму, 99 предметів були знайдені випадково, 121 – предмети, датовані XVII–XIX ст.; нумізматичний і сфрагістичний відділ поповнився 61 експонатом, з них монет – 52, марок – 4, печаток – 3, відтисків печаток – 2; етнографічний відділ – 140 номерів, а також 2 етнографічні валики з 6-ма записами. За означений період бібліотека поповнилася 50 рукописами та 13 стародруками [88, арк. 2 зв.; 250, с.13, 24, 27, 47, 50, 57]. У кінцевому підсумку за шість років вдалося поповнити музейну колекцію, за приблизними підрахунками, 2022-ма новими експонатами.

Отже, за час існування музею було випущено три звіти. Щоб ознайомити широку громадськість із діяльністю установи, Федір Рудольфович розсилав їх в університети Російської імперії, Луцьке, Острозьке, Володимирське братства, а також у такі відомі тоді видання, як «Киевская старина», «Новое время», «Вестник Европы», «Исторический вестник» тощо [322, с. 100]. За цей період музей відвідала

велика кількість охочих познайомитися з історією Волинської землі. Але, на жаль, через те, що точна реєстрація відвідувачів не велася, неможливо встановити їхню реальну кількість. Можна тільки додати, що заклад відвідували учні місцевих училищ, викладачі, духовні, світські та навіть військові особи [250, с. 11].

Колекції Городоцького музею та бібліотеки привертала увагу тодішніх науковців, які користувалися їхніми зібраннями під час написання своїх робіт. Ф. Штейнгель зазначав, що за період з 1898 по 1904 рр. музейні експонати, колекції та матеріали стали в нагоді наступним особам: архієпископ волинський Модест отримав знімки Почаєвської лаври, які привернули його увагу під час відвідин музею, графиня П. Уварова зацікавилася фотографіями старовинних церков, Я. Яроцький використовував зібраний під час екскурсій матеріал і документи для написання своїх історичних нарисів, І. Абрамову стали в нагоді знімки з негативів музею для написання статті «Край Тараса Бульби», член Геологічного комітету П. Тутковський при складанні південно-західної частини 16-ї сторінки загальної карти європейської частини Росії користувався музейною бібліотекою. Також систематично відвідував бібліотеку музею М. Біляшівський [250, с.10–11]. З листування дізнаємося, що В. Мошков, крім написання великої праці з етнографії Волині, планував доповідь з туманними картинками* з негативів Городоцького музею у Варшавському товаристві філософії і права під назвою «Етнографічні матеріали Городоцького музею бар. Ф. Р. Ш.» [89, арк. 1 зв.–2]. Чи виступав він з цією доповіддю, нам невідомо, але сам факт говорить про надзвичайну вагу етнографічної колекції.

Цей список не є вичерпним, його можна продовжувати. Наприклад, восени 1912 р. у Києві планувалося створення нового театру. Один з його організаторів О. Дейч звертався до барона з проханням допомогти в постановці: «Через те, що у Вашому музеї є рішуче все, необхідне в постановки “Дії про царя Ірода” (тент, палатка, зразки костюмів та ін.). Я маю надію, що Ви не відмовите нам в люб’язності скористатися збереженими у Вас, цінними для нас матеріалами. Якщо Ви можете, будь-ласка, вишліть мені той випуск каталогу Вашого музею, в якому вміщені

* Туманні картинки – щось на зразок теперішніх слайдів.

фотографії з “вертепу” і в який входить короткий перелік предметів і інвентарю, що стосується “дійства”» [129, арк.1].

1913 р. Ф. Сушинський звертався до Ф. Штейнгеля з проханням дозволити використати «вертеп», який зберігався в музеї. На його прохання барон відповів позитивно, висунувши єдину умову: потрібно було вказувати, що використовуються експонати Городоцького музею [69, арк. 1,2].

Діяльність музею сприяла збереженню пам'яток історії. Наприклад, навесні 1910 р. М. Біляшівський писав О. Мердеру: «Я тільки що отримав з Городоцького музею бар. Ф. Р. Штейнгеля 5 фотографій – видів Клеванського замку. Там є ще два негативи – з них роблять відбитки і я їх, після одержання, також перешлю Вам» [283, с. 250]. С. Гаврюк вважає, що «надана Ф. Штейнгелем інформація стала для Київського товариства підставою для вжиття заходів щодо збереження цієї архітектурної пам'ятки як реліквії, пов'язаної з діяльністю родини князів Чарторийських. Відомо, що в 1911 р. Товариство розглянуло питання про ремонт двох веж, які входили до архітектурного ансамблю замку» [283, с.250].

Музей був настільки відомим, що А. Шафранський присвятив йому свою брошуру, щось на зразок путівника. Вона мала назву «Екскурсія в село Городок Волинської губернії. Музей барона Ф. Р. Штейнгеля». Отже, виходячи з її опису, станом на 1907 р. музей розміщувався в одноповерховій будівлі на території маєтку барона Ф. Штейнгеля в с. Городок. Для нього було відведено 5 кімнат середнього розміру [271, с.5]. У першій від входу кімнаті знаходилися канцелярія та бібліотека. На столі лежала книга для запису відвідувачів, а також реєструвалися нові предмети, які потрапляли до музею. Автор зазначає, що бібліотека складалася з різноманітних книг, і на доказ приводить деякі речі з книжкової колекції: «...археологічна карта Волині (проф. В. А. Антонович) і деякі інші карти та плани, уніатські богослужбові книги XVIII ст., надруковані в Почаєві, декілька архівів того ж століття, десятки книг російською та польською мовою з природознавства Волині, географії, історії, народній освіті і т. ін., такого ж роду брошури, «Киевская старина», Волинські періодичні видання...» [271, с.5]. У кімнаті поряд із бібліотекою розміщувався антропологічний і археологічний відділ, який уміщував декілька наборів кременевих

знарядь, кістки мамонта, людські черепи й кістки, тобто всі ті знахідки, які були здобуті під час археологічних розкопок та екскурсій, організованих безпосередньо Ф. Штейнгелем [271, с.5]. У другій кімнаті ліворуч від бібліотеки знаходився етнографічний відділ, де на манекенах було представлено народне вбрання, переважно поліське, та інші експонати. Праворуч від бібліотеки були ще дві кімнати. У першій – природничий відділ, який знайомив відвідувачів із фауною Волині. Тут також знаходилася багата колекція мінералів краю. В останній, п'ятій, розташовувався географічний і церковний відділ. Описуючи географічну складову відділу, А. Шафранський писав: «Відділ географічний зберігається у великій шафі, де в 12 ящиках, за числом волинських повітів, розташовані негативи і різноманітні письмові матеріали відносно декількох сотень рідних сіл та містечок; вельми приємно, скажемо з досвіду, зустріти тут хоч дві, три строчки про свою яку-небудь Іванівку чи Борщовку». Насамкінець, А. Шафранський додає, що музей також мав колекцію фонографічних валиків із записаними колядками та українськими і єврейськими піснями [271, с.6].

1908 р. стався землетрус, що відчувався навіть у Києві. У приміщенні музею з'явилися великі тріщини, а стеля взагалі ледве не впала. Власник змушений був робити ремонт, який тривав і наступного року. Ф. Штейнгель скаржився М. Біляшівському, що саме цей рік, коли музей знаходився не в кращому стані, видався особливо вдалим на відвідування. Саме тоді в Житомирі, завдяки ентузіастам-любителям, які віддавали зароблені кошти та свій час на музейну справу, було відновлено Товариство дослідників Волині [94, арк. 3 зв., 4]. «Поки в них багатий відділ геологічний і ботанічний, є, звісно, і інші відділи. Приміщення для музею в них жахливе, а головне в них багато не записано. Всі головні діячі Волинського товариства екскурсували в цьому році і усі вони були в Городку. Дуже цікавилися музеєм, багато запозичили», – писав Ф. Штейнгель у листі до М. Біляшівського [94, арк. 4–4 зв.]. Цей факт ще раз доводить необхідність такої установи в Україні, зокрема на Волині. Її робота, яка була поставлена на вищий рівень Ф. Штейнгелем, звичайно не без вагової допомоги М. Біляшівського, слугувала прикладом під час відновлення роботи Житомирського товариства.

Музей був значним науковим центром, який привертав увагу археологів, краєзнавців та вчених з інших галузей знань. В Інституті археології НАН України збереглося два листи Ф. Штейнгеля до відомого археолога, антрополога, етнографа, народознавця, директора Етнографічного музею ім. імператора Олександра III в Петербурзі Федора Кіндратовича Вовка, датовані 1909 р. Улітку 1909 р. Ф. Вовк разом із Л. Чикаленком та В. Сахаровим здійснив свою другу подорож по Волині. Маршрут пролягав на Житомир, потім на Новоград-Волинський-Корець-Іскорость-Овруч-Олевськ-Андреєвичі [333, с.12]. Учений досліджував українські звичаї, матеріальну культуру, архітектуру, а також антропологічні особливості населення Полісся. Успіхові даної експедиції сприяв той факт, що велику практичну й методологічну допомогу їй надало Товариство дослідників Волині, а також Городоцький музей барона Ф. Штейнгеля [333, с.13]. Саме Городок, за свідченням учня Ф. Вовка Є. Чикаленка, був відправною точкою цієї екскурсії по Волині [371, с.67].

Невідомо, чи були особисто знайомі Ф. Штейнгель та Ф. Вовк до 1909 р., але останній однозначно чув про музей в Городку, хоча б від М. Біляшівського. З листування відомо, що вчений 1898 р. надсилав звіт Городоцького музею, імовірно, для наукової оцінки та отримання рекомендації Ф. Вовку, на що отримав від нього таку відповідь: «Ваш звіт про музей я давав для прочитання, нашому старенькому, вчителю польської мови 4-ї гімназії Заленському. Він старожило Волинської губернії і знає багато з того, що Вас може цікавити по частині Волинської губернії, а також і має дещо, що можливо знадобилося б для Вашого музею» [79, арк.1].

Отже, 1909 р. у Городку Ф. Вовк пробув 6 днів. За цей час він встиг оглянути стоянку в селі Городок, а саме: кам'яні знаряддя праці та залишки мамонта. На місці її знаходження вченим було визначено шар залягання, взято аналіз піску й глини. Після цього він з упевненістю заявив, що стоянка належить до доби палеоліту, і порадив продовжувати розкопки на тому ж місці [94, арк. 2, 2 зв.]. Ф. Вовку вдалося купити в селі велику кількість етнографічного матеріалу [94, арк.3].

Ф. Вовк високо оцінив компетентність барона в галузі археології. Він навіть здивувався, що Ф. Штейнгель, успішно займаючись археологічними розкопками, до

того часу не входив до Наукового товариства. Тому рекомендував барону заснувати й очолити разом із М. Біляшівським доісторичну секцію в цій науковій установі [94, арк. 6 зв.].

Після від'їзду вченого його помічники працювали в Городоцькому музеї ще два тижні, що свідчить про велику зацікавленість у тутешніх експонатах. Доказом цього може слугувати той факт, що частково на основі матеріалів саме музею барона Ф. Штейнгеля, за твердженням Н. Миронець, Ф. Вовком були написані такі праці, як «Етнографічні особливості українського народу» та «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» [371, с. 67].

Під час екскурсії, вже покинувши Городок, Ф. Вовк продовжував спілкування з Ф. Штейнгелем листуванням, але, на жаль, ці листи чи то не збереглися, чи то ще не виявлені, на відміну від двох інших, написаних Ф. Штейнгелем уже після екскурсії влітку 1909 р., про які ми вже згадували.

Перший лист датований 20 серпня 1909 р. У ньому Ф. Штейнгель так описував свої враження від знайомства з ученим: «Ми усі часто згадуємо Вас і Ваше перебування у Городку. Окрім того, що особисте знайомство з Вами дало мені багато, але й взагалі відчуваєш задоволення, якщо бачиш, що до чогось знадобилися праці покладені в музей Городоцький» [194, арк.1]. З листа дізнаємося, що Ф. Вовк надіслав у Городоцький музей скарб, знайдений під час експедиції. За словами Ф. Штейнгеля, він, імовірно, датувався XVII ст. і складався переважно з монет, які не мали особливої цінності. Але, окрім монет, у скарбі були присутні й скляні вазочка і чарочка, які привернули його увагу [194, арк. 1–1 зв.]. Описуючи тут же минулорічну знахідку склепу селянами села Городок, барон розповідав, що серед інших речей було знайдено шматок глини, який після миття виявився грубим зображенням голови людини з надзвичайно оригінальним орнаментом. Цікавлячись думкою Ф. Вовка з цього приводу, Ф. Штейнгель обіцяв сфотографувати цю знахідку й надіслати її археологу для вивчення [194, арк. 1 зв., 2, 2 зв.]. У листі до М. Біляшівського барон додавав, що за 1900–1909 рр. завдяки місцевим жителям, дітям, які приносили знахідки, вдалося зібрати в чотири рази більше предметів палеолітичної стоянки в Городку в порівнянні з попередніми роками.

Цікаво, що речі, які мали історичну цінність і були зібрані Ф. Вовком під час перебування в Городку, барон відправив до Етнографічного музею в Петербурзі, про що й повідомляв у листі від 20 серпня 1909 р. [194, арк. 3 зв.].

Відомо, що в коло інтересів Ф. Вовка входило дослідження старовинних церков. Це питання було ним висвітлено, наприклад, у такій праці, як «Старовинні дерев'яні церкви на Волині», виданій 1910 р. [333, с.13]. У листі від 20 жовтня 1909 р. Ф. Штейнгель писав йому: «Звичайно, я буду тільки дуже радий, якщо Ви використаєте зображення старовинних церков з негативів Городоцького музею, адже одна з цілей музею, саме, служити такого роду справі» [193, арк.1]. Як видно, експонати музею мали наукову цінність і широко використовувалися вченими у своїх працях, а не лише збиралися й запліювалися на полицях названої установи.

Отже, співпраця двох таких непересічних особистостей, як Ф. Вовк і Ф. Штейнгель, що відбулася влітку 1909 р., принесла багато користі.

Також у період затишшя 1906–1916 рр. М. Біляшівський проводив етнографічні спостереження, записував пісні, перекази, легенди, місцеві говірки для укладання окремого словника, досліджував фольклор [364, с.63]. За час плідної роботи йому вдалося зібрати 210 зразків пісень, які нині зберігаються в архівах Санкт-Петербурга [363, с. 12]. У цей час з документами музею працював І. Абрамов, який 1915 р. робив копії з фольклорно-етнографічних матеріалів [364, с.63].

У звіті про діяльність Товариства дослідників Волині станом на 31 грудня 1913 р. у списку почесних членів поряд із такими відомими дослідниками, як Ф. Волков, І. де Шодуар, А. Кримський, П. Тутковський, О. Фотинський, О. Шахматов, Я. Яроцький та інші, значиться прізвище Штейнгеля Федора Рудольфовича [252, с.LVII; 262, с. XXII]. Поряд із цим він був заступником голови Українського наукового товариства в Києві [319, с. 324].

Разом з іншим, у Городоцькому музеї утверджувалися традиції писанкарства. Найбільша колекція писанок походила з м. Чуднів Житомирської області [363, с.43].

Ф. Штейнгель також велику увагу приділяв формуванню бібліотеки музею, яка складалася з відділів рукописів, стародруків та книг пізнішого часу. Вона налічувала сотні томів, що стосувалися історії Волині від давнини до початку XX ст.

Рукописний відділ складався з метричних, інвентарних, родовідних, посімейних, судових книг, дипломів про дворянство, описів парафій, храмів, костелів тощо. У бібліотеці зберігалися колекції документів XVII–XIX ст., серед яких архів археолога Я. Волошинського й роду Макаровичів (1684–1857 рр.), м. Чуднова, етнографічні матеріали Я. Павловського [279, с.14].

Серед стародруків варто назвати такі книги, як «Евангелие» (Вільно, 1644 р.), «Трефологий» (Львів, 1632 р.), «Апостол» (Львів, 1654 р.), «Минея» (Київ, 1676 р.) та інші видані в Почаєві, Варшаві, Львові у XVII–XVIII ст. [279, с.14].

Також існував відділ місцевої періодики, який мав такі відомі на той час видання, як «Волынские губернские ведомости», «Волынские епархиальные ведомости», «Волинь», «Почаевский листок», «Археологическая летопись Южной России», «Известия Кирилло-Мефодиевского братства».

У Городоцькому музеї існувала традиція: учені, які знали про цю установу й бажали її підтримати, надсилали для поповнення музейної бібліотеки свої праці. Певну кількість книг передали професор Київського університету В. Антонович, професор Варшавського університету Ф. Леонтович, етнограф та історик О. Левицький [279, с.14], П. Тутківський, С. Гамченко, М. Теодорович [276, с.78]. Ф. Штейнгель був особисто знайомий із М. Грушевським, який також не залишився осторонь формування бібліотечного фонду. Він надіслав відтиск своєї статті про Волинь, яка була надрукована в журналі «Киевская старина» [356, с.65].

Барон Ф. Штейнгель переписувався із співробітниками бібліотек Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Львова, Житомира щодо придбання нової літератури. Сюди надходили видання з 70 міст Російської імперії, а також з Польщі.

У 1917–1919 рр. виникла необхідність об'єднання науковців та краєзнавців України для захисту історичних та культурних цінностей від розкрадання й вивозу за кордон, зокрема до Росії. Велику роль у цьому відіграв М. Біляшівський, який на вимогу громадських організацій м. Києва в березні 1917 р. обійняв посаду комісара Тимчасового уряду з охорони святинь вищезазначеного міста. 12 травня він очолив новостворену представницьку установу – Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні. Серед її дійсних членів були такі відомі вчені та

громадські діячі, як М. Грушевський, М. Василенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Каманін, Ф. Кричевський, Г. Павлуцький, Д. Яворницький та ін. Волинь представляли обрані влітку–восени 1917 р. П. Тутківський, Л. Чикаленко, а також Ф. Штейнгель [276, с.137].

Окрім археології та музейної справи, Федір Рудольфович у наукових колах був відомий як ентомолог, який займався дослідженням процесу травлення в певного роду комах. Результати своїх досліджень він виклав у науковій праці «О принятии пищи у роду *Tabanus*». На зоологічному з'їзді в Санкт-Петербурзі 1901 р. ця робота була високо оцінена такими вченими, як М. Холодковський, М. Кулагін, В. Комаров [371, с. 65–66]. Ф. Штейнгель виклав враження від з'їзду в листах до М. Біляшівського та дружини Віри Миколаївни. У першому він писав: «З'їзд мені дуже багато дав; я познайомився з багатьма зоологами і взагалі природознавцями зав'язав відносини, та й сама процедура з'їзду для мене була новинкою. Гадаю й на з'їзд археологічний в Харкові поїхати» [88, арк.2]. А в листі до дружини барон говорить наступне: «З'їзд мені масу дає: все нове, цікаве; я весь поринув у зоологію, в цей світ науки, членом якої я вперше свідомо себе відчув. Я познайомився з професором Холодковським, Фаусеком, Кулагіним і багатьма іншими і знайомства все продовжуються; уяви собі моє здивування, коли ці відомі професори при першій ж назві мого прізвища зараз говорять: “а це Ви, який писали про прийняття їжі у комах” чи “це Ви писали про рід *Tabanus*” А Кулагін навіть спеціально цікавився моїми висновками і досліджуючи теж питання у комара прохав мене подивитися... Холодковський висловив радість, що я перший з росіян взявся за зовсім ще не досліджених кокцид і запропонував мені передати увесь зібраний ним з цього питання матеріал» [109, арк. 4–5].

Незважаючи на визнання в колі науковців, барон значно применшував свої заслуги, про що писав дружині: «Все це дрібниці, але вони вперше показали мені, що навіть так скромно займаючись зоологією, зовсім приватною людиною, можна бути членом рівноправним як би з іншими зоологами, і що тебе не цураються і дивляться як на собрата» [109, арк.5]. Попри такі висновки самого Ф. Штейнгеля, дослідницька діяльність у цьому напрямку дала значні результати. Так, на прохання Зоологічного

музею Санкт-Петербурзької академії наук, барон та інші ентомологи, які співпрацювали з цим закладом, уклали спеціальну інструкцію, в якій викладалися основні положення, методи та правила під час збирання та збереження ентомологічних колекцій [319, с.322].

Городоцькою ентомологічною колекцією користувалися для підготовки своїх наукових праць батько та син Ксенжопольські. Керівництво Університету Св. Володимира теж високо цінувало такі зібрання Городоцького музею [371 с.66]. 1915 р. А. Ксенопольський звертався до Ф. Штейнгеля з проханням «про можливість розміщення у вашої світлості на вегетативний сезон поточного року одного з студентів практикантів Бюро, з метою виробництва деяких ентомологічних досліджень і спостережень» [134, арк.1].

Городоцький музей привертав увагу молодих дослідників з усіх куточків Російської імперії та поза її межами. Одним зі свідчень цього є лист від агронома-дослідника О. Германа, що зберігається в ІР НБУВ. У ньому автор повідомляв, що здав дипломні іспити в Ризькому політехнічному інституті на агрономічному відділенні і далі мав написати письмову роботу з сільського господарства: «для чого мені і необхідно зібрати дані на практиці. Мені було б дуже і дуже приємно якщо б Ви, вельмишановний пане барон, дозволили б мені приїхати до Вас в маєток на декілька днів для зібрання даних, тим паче, що Ваше ім'я користується великою повагою у деяких з наших німецьких професорів» [120, арк.1].

Одна із записних книжок Ф. Штейнгеля присвячена спостереженню за погодою 1901–1903 рр. Отже, можемо констатувати той факт, що барон, окрім вищезазначених галузей знань, цікавився також і метеорологією [187].

Високо оцінюючи роботу Городоцького музею як наукового осередку Волині кінця XIX – початку XX ст., Т. Шахрай у статті «Внесок дворянсько-поміщицької верстви Волині в українську та європейську науку, культуру» відмічає: «Надбання музею стали відомими у світі. Про унікальні пам'ятки Волині було повідомлено англійською і французькою мовами в зарубіжних виданнях. В англійському журналі з мистецтва «Studio» (1912 р.), яким було видано чотири томи спеціальних додатків про мистецтво народів Європи, вміщено нарис про художні ремесла України зі 155

ілюстраціями, куди ввійшли й вироби з Волині, підготовлені М. Біляшівським» [362, с. 179].

Л. Баженов відзначав демократизм у побудові Городоцького музею та широкі наукові можливості, які він надавав ученим, які співпрацювали з закладом. Він підкреслював, що новації, які існували тут пізніше, були впроваджені М. Біляшівським у роботу очолюваного ним Київського міського художньо-промислового музею [283, с.21].

На жаль, доля Городоцького музею склалася трагічно. Згадуючи цей період свого життя, М. Біляшівський писав: «Так тяглося до 1915 року, коли із-за паніки, яка сталася від наступу німців, Федір Рудольфович евакував музей на Кубань в с. Хуторок – маєток брата. Маєток цей під-час революції було спалено і весь музей пропав. Особливо жалко збірок археологічних – з стоянок палеоліта і неоліта в с. Городку, архива з часів польського повстання 1863 р., який я перетяг з поліцейської управи в Рівному, та фотографічного архива, в якому було багацько кліше, ще не надрукованих» [77, арк.48]. Згадки про долю музею знаходимо також у листуванні М. Біляшівського та Ф. Штейнгеля. У листі від 26 лютого 1922 р. Ф. Штейнгель писав з Берліна: «Від музею як частини перевезеної в Київ, так і частини перевезеної на Кавказ нічого не залишилось!» [95, арк.1].

Дійсно, багато експонатів було втрачено, але все-таки дещо залишилося. Г. Непомнящий в одній з перших статей, присвячених Городоцькому музею, пише, що Марія Трубецька (дочка В. Штейнгеля, брата Ф. Штейнгеля. – *І.К.*), яка проживала недалеко від Армавіра в маєтку «Хуторок», у своїх мемуарах лише епізодично згадує про барона Ф. Штейнгеля, з чого можна зробити висновок, що вона майже нічого не знала про нього й навряд чи музей був переправлений саме в цей маєток. А. Гнатюк у своїй роботі висловлює думку, що частина експонатів була переправлена на Кавказ, але у маєток «Туїшко» неподалік від Туапсе [328, с. 173], де жив дядько барона М. Штейнгель, з яким племінник підтримував тісні стосунки. Можливо, якась частина туди й потрапила, адже, як ми пересвідчилися раніше, про це в листі до М. Біляшівського пише сам Федір Рудольфович. Але це були далеко не всі експонати. Наприклад, у червні 1919 р. Зоологічний музей Київського

університету в особі асистента Б. Домбровського надав М. Біляшівському розписку, в якій підтверджував отримання 19 банок і пляшечок із зоологічним матеріалом із колекції Ф. Штейнгеля [78, арк.1]. Г. Непомнящий висуває припущення, що багатий етнографічний відділ музею М. Біляшівський долучив до збірок Київського музею старожитностей і мистецтва, директором якого на той час був. Старожили Городка свідчили, що в 20–30-х рр. інші матеріали, що залишилися в музеї, барон Ф. Штейнгель передав польським дослідникам, зокрема археологу Савіцькому [328, с.173].

Фонди колишньої багатой бібліотеки барона Ф. Штейнгеля є досить розпорошеними, але вони все-таки не зникли безслідно. Так, збереглася частина старовинних книг з Городоцького музею, яку дослідники віднайшли в Держархіві Рівненської обл. Частина особистої бібліотеки барона зберігається у НБУ ім. В.І. Вернадського у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій. Це переважно книги, подаровані йому колегами, а також придбані ним особисто під час закордонних подорожей. Деякі з них належали його батькам, а потім перейшли у спадок. За своєю структурою бібліотека складалася з чотирнадцяти тематичних відділів: словесний, технічний, довідковий, періодичні видання, природничі науки, географія, філософія, мистецтво, медицина, педагогіка, історія, богослів'я, правознавство, сільське господарство. Частина з них збережена [287, с.319].

За свідченнями старожилів Городка, невелика частина бібліотеки, яка була зібрана вже після революції та невдовзі перетворена в народну читальню «Рідна хата», була знищена місцевим населенням, коли 1939 р. барон із дружиною Олександрою Вільгельмівною і сином Федором емігрували до Німеччини [328, с. 173–174].

Отже, Ф. Штейнгель, не маючи закінченої вищої освіти, був відомим ученим-ентомологом і користувався повагою в наукових колах. Окрім цього, він був багатогранною особистістю, яка не обмежувалася вивченням якоїсь однієї галузі знань.

3.3. Меценатство та благодійництво

Ф. Штейнгель не поступався батькам, а можливо, і перевершив їх у справі меценатства та благодійництва. У листі від 7 червня 1893 р. його дядько Максим Васильович, з яким вони мали тісні та довірливі стосунки, писав племіннику: «На виказані тобою сумніви, що ти багато витрачаєш грошей, можу тільки повторити попередньо висловлене. За твоєї скромності й тихого життя ти не повинен собі відмовляти, щоб скласти зручність і комфорт життя і задоволення. У пожертвах варто трохи утриматися. Ти їх зробив вже багато та їм кінця не буде» [149, арк. 3 зв.].

А. Винницький, який ще 1926 р. склав біографію М. Біляшівського, згадуючи барона дає його таку характеристику: «Штейнгель був людина дуже багата й відрізнявся від інших капіталістів тим, що не витрачав кошти на закордонні мандрівки-гулянки, а будував та допомагав грошми сільські лікарні, школи, чайні, лазні тощо» [281, с.4].

Існує переказ про те, як Федір Рудольфович після смерті батька хотів роздати всю землю селянам, навіть сход села збирали з цього питання. Але управитель маєтку змовився з багатьма господарями, щоб вони відмовили барона від цього вчинку. Пояснювали це тим, що бідняки не можуть впоратися навіть з тією землею, яку мають [350, с.10]. Говорили також, що селяни, не маючи потрібної освіти, не зможуть нею вдало розпорядитися. Тому й вирішив Ф. Штейнгель це виправити.

Улюбленою справою барона було училище, яке він побудував за свій рахунок у власному селі. Це питання частково вивчене дослідниками, але й ми не можемо його оминати. Залишилася чернетка, датована 1902 р., у якій Федір Рудольфович розкривав свій погляд на училище. Вона складалася з 14 пунктів, місцями закреслених, та додатків. Фінансову сторону питання барон брав на себе. Планувалося побудувати три кімнати, кожна на 30 осіб, дві для хлопців і одну – для дівчат. Викладати планувалося дев'ять предметів: «а) Закон Божий, б) російську мову з чистописанням, в) арифметику, г) російську історію (слово «російська» потім викреслено Штейнгелем), д) географію і природознавство, е) креслення з основами понять про геометрію, ж) співи, з) малювання, і) рукоділля для дівчат» [100, арк.1].

Існувала наступна категорія оцінювання: “5” – виключно добре, “3” – гідний переводу, “2” – залишити» [100, арк.1, додаток].

Два викладачі, які мали працювати в навчальному закладі, повинні були закінчити хоча б вчительську семінарію. Федір Рудольфович залишав за собою право їхнього відбору та звільнення. При училищі планувалося влаштувати дві бібліотеки: для вчителів і учнів, а наприкінці кожного року – проводити випробування для учнів, які встановлювалися за спеціальними правилами. Заклад користувався правами двокласного сільського училища в мережі Міністерства народної освіти. Спочатку барон мав намір назвати його: «Городоцьке двокласне училище барона Штейнгеля» [100, арк.1–2 зв.], але вже в цій чернетці словосполучення «барона Штейнгеля» закреслене. Навчання було, за задумом власника, безкоштовним. Далі в чернетці з притаманною Штейнгелю педантичністю розписувалися витрати на училище, гуртожиток, книжки, навіть на дрова та ялинку, а також необхідні побутові речі. У записниках ми неодноразово зустрічаємо записи, які стосуються справ училища. Наприклад, у записнику № 8 занотовано: «Умови з вчителями: Софья Вікторівна з 7 січня 1909 р. по 40 рублів на місяць. Казачек з 7 січня 1909 р. по 30 рублів на місяць (мало, треба переговорити)» [191, арк.34].

Дбав барон і про подальший розвиток навчального закладу, підтримання його в належному стані. У записнику № 9 знаходимо запис під заголовком: «Ремонт училища». У підпунктах перераховувалися проблеми, які треба було усунути: полагодити вежу, печі, залиту стелю, а також тріщини. Далі читаємо: «26 липня здано на ремонт училища (1500–1800 руб.) архітектору Смулковському. Повинно бути готово до 15 вересня. Здано пофарбування мостів, перил, фарбою 4 рази і шпаклівка, а підлогу зверху сходів» [192, арк.9].

В усіх починаннях, чи то господарська діяльність чи то суспільно-політична або меценатська, Федора Рудольфовича завжди підтримувала його дружина. Віра Миколаївна була справжнім янголом-охоронцем, його правою рукою, порадицею. Підтвердження цього – листи господарського характеру з різних питань, адресовані саме їй. З листа Г. Анікіної до В. Штейнгель дізнаємося, що кожен учень школи отримував вранці чай з пекльованим хлібом, обід із двох блюд: м'ясне і каша з салом,

увечері чай з пекльованим хлібом, на вечерю картоплю смажену з салом [176]. З листа Г. Ковальського, також адресованого дружині барона від 5 лютого 1905 р., дізнаємося про стан справ в училищі на час відсутності господарів. Лист є своєрідним звітом перед ними. Детально описується питання успішності учнів, нововведення в арифметиці та біології [177]. Ці листи вкотре доводять зацікавленість родини Штейнгелів у своєму дітищі.

Цікавими, на нашу думку, є також листи Івана Куліша, завідувача двокласного училища в Городку. Баронеса брала активну участь у справах училища і часто була присутня на випускних іспитах. Підтвердження цього знаходимо в листі: «Вчителі вважають, що курс настільки добре засвоєний учнями, що якщо Ви не маєте нічого проти, вони хочуть зробити іспит. З четвертою групою на шостому тижні, але якщо Ви хочете бути на іспиті, вони відкладуть. Будь ласка, повідомте Ваше рішення» [179, арк. 1 зв.].

В одному з листів І. Куліша змальовується ситуація, яка склалася з навчанням в училищі: «Займатися з молодшими групами в травні, на мою думку, рішуче неможливо; в нас і зараз з кінця березня і квітень багато покинуло школу не лише з молодших класів, але й з п'ятої групи (!). Але це не тільки у нас в Городку, але й усюди на Волині в народних училищах повторюється теж саме, очевидно, причина цього явища – в батьках...» [178, арк.1]. Недарма І. Куліш пише про це, адже подружжя Штейнгелів непокоїло це питання. Барон сам ходив по хатах і просив селян відпустити дітей до училища. Питання, чи відриває школа від землі, було в той час актуальним. Але, за власним його переконанням це робить саме життя. Федір Рудольфович приходив до висновку, що все так чи інакше залежить від особистості. У своїх роздумах він порушував ще одне важливе питання батьків і дітей: вважав, що батьки повинні брати участь у вихованні й навчанні дітей.

Училище в Городку збереглося до наших днів, у ньому і зараз навчаються діти.

Федір Рудольфович опікувався не лише училищем у власному селі, але й школами за його межами. Відомо, що він брав активну участь у відкритті жіночої гімназії в Рівному. Міська влада тривалий час не могла отримати згоди на це. 26 квітня 1900 р. відбулося зібрання гласних Рівненської міської думи з цього

питання. Міський голова заявив, що від попечителя Київського учбового округу надійшов лист, в якому повідомлялося: на влаштування приміщення необхідно 52 тис. руб., на утримання закладу – 11 тис. руб. щорічно. Міністр народної освіти повідомив Управління Київського учбового округу, що відкрити такий учбовий заклад нема можливості й запропонував натомість обмежитися утворенням жіночої прогімназії [62, арк. 11–11 зв.]. На засіданні було вирішено просити про відкриття такого закладу на таких підставах: а) місто бере жіночу гімназію під свою опіку й утримання; б) плата за навчання, 60 руб. з учениці, надходитиме до міської казни на утримання гімназії; в) до побудови власної будівлі жіноча гімназія буде розташовуватися в орендованому приміщенні [62, арк. 11–11 зв.]. Цього ж дня на доповнення постанови міська дума ухвалила «уповноважити барона Федора Штейнгеля взяти на себе клопотання про прискорення заснування в м. Рівному жіночої гімназії» [62, арк. 7].

Обрана загальними зборами гласних Рівненської міської думи комісія вирішила пристосувати для гімназії будинок поблизу тюремного замку, який був переданий волинському військовому начальнику під збірний пункт на випадок мобілізації. Після огляду будинку комісія визнала його придатним за умови певного ремонту й просила міського голову звернутися до начальника губернії з клопотанням про тимчасову передачу цього приміщення на влаштування жіночої гімназії [62, арк. 15]. Було розглянуто також навчальну програму та включено до обов'язкового списку два додаткові уроки малювання в кожному класі. Отже, вирішено просити дозволу на відкриття з початку 1900/1901 навчального року трьох підготовчих класів, а за наявності бажаючих (не менше 20 осіб) – ще одного. Кошторис витрат на утримання школи та зарплатню педагогам склав 6,8 тис. руб. Враховуючи те, що в кожному з перших трьох класів у середньому планувалося навчати по 30 учениць, а в підготовчому – 40, передбачалося отримати за навчання дівчаток 7,8 тис. руб. [62, арк. 15 зв., 16]

Довіреність на ведення цієї справи була видана Ф. Штейнгелю. Збереглася чернетка листа, адресованого попечителю Київського учбового округу, щодо виконаної роботи. Повідомлялося, зокрема, що барон Ф. Штейнгель як

уповноважений від міста Рівного особисто звернувся зі словесним клопотанням до міністра народної освіти під час відвідин останнім міста. Той погодився дати дозвіл на відкриття гімназії, але за умови надання в Київський учбовий округ статистичних даних, які доведуть необхідність створення подібного навчального закладу. На виконання цієї умови було розіслано 900 листів із запитаннями особам, які проживали в Рівному та повітових містах Волинської губернії, – чиновникам різних відомств, військовим, землевласникам, духовенству, купцям, управляючим, бухгалтерам, лікарям, технікам, архітекторам, адвокатам, аптекарям, агентам, домовласникам та ін. [62, арк. 2–3]. Федір Рудольфович так обґрунтовував необхідність заснування гімназії: «в усій Волинській губернії є тільки одна жіноча гімназія в м. Житомирі, то звичайна річ, що друга гімназія в краї повинна цікавити не одних тільки жителів цього міста, де будується нова гімназія. Рівне як центральний пункт губернії, вузол залізничних доріг, військовий центр і торгове місто є найбільш зручним містом для гімназії» [62, арк.3]. Оскільки відкриття планувалося на осінь 1900 р., термін надання відповідей обмежувався початком червня [62, арк. 3 – 3 зв.].

Кошти на влаштування гімназії жертвували різні люди. Щоб зібрати необхідну суму, було проведено два аматорських спектаклі, на яких було зібрано 2752 руб. [62, арк. 10–10 зв.]

У вересні 1900 р. Рівненський міський голова повідомив Ф. Штейнгелю про те, що міністр народної освіти та попечитель Київського учбового округу дозволили відкриття гімназії й запропонували підшукати для неї відповідне приміщення [63, арк.1]. Це відбулося в грудні 1900 р. Було орендовано будинок, що містився поруч із в'язницею. Найбільший вклад у відкриття гімназії поряд із міським головою О. Буховичем був зроблений бароном Ф. Штейнгелем, який прагнув, щоб якомога більше дітей отримали ґрунтовні знання та застосували їх у власному житті [338, с. 155].

З листа до М. Грушевського, датованого 15 серпня 1913 р., дізнаємося про опікування меценатом ще однією школою: «Дорогий Михайло Сергійович. Я дійсно до цього часу не передав Марті Михайлівні 250 рублів на потреби школи М.Я. Лисенко. Мені здавалося, що я давно це зробив, а виявилося що ні. Сьогодні

написав їй листа і зробив розпорядження банку сплатити їй цю суму» [221, арк.3; 356, с. 65].

Відомо, що Федір Рудольфович був серед ініціаторів створення у 1923 р. Рівненського православного благодійного товариства (далі – РПБТ), метою якого було об’єднання православних для допомоги нужденним в м. Рівне. Кошти РПБТ утворювалися за рахунок щомісячних внесків кожного члена в сумі одного злotoго; від пожертв з боку поміщиків, купців; приймалися також пожертви продуктами харчування, які роздавалися бідним. Товариство отримувало право утримувати безкоштовні їдальні, амбулаторії, сиротинці, бібліотеки. Однією з перших справ РПБТ було будівництво на приватні пожертвування гімназії. Головним її фундатором був саме барон Ф. Штейнгель. Вона називалася «Рівненська російська приватна гімназія Благодійного товариства» і розміщувалася на вул. 13-ої дивізії, 53. Третина вихованців навчалася за кошти цієї організації. До нашого часу приміщення цього навчального закладу не збереглося. Діяльність товариства була припинена у вересні 1939 р. із встановленням радянської влади [309, с. 5, 6, 7, 8.].

Відсутність якісного й доступного лікування на селі стало причиною побудови на околиці Городка біля р. Усті цегляної лікарні св. Бориса. Медичний заклад було засновано в с. Городок 1893 р. коштом Ф. Штейнгеля для лікування місцевих селян, а також мешканців інших сіл Волині. Він утримувався за рахунок фундатора. Спочатку хворих приймали амбулаторно, пізніше була побудована лікарня, і став проводитися стаціонарний прийом. Лікарем в амбулаторії, а потім у лікарні був з 1893 р. Федір Пилипович Ріхтер. Він був запрошений на 4–5 місяців [145, арк. 125], але залишився тут разом із дружиною та синами на довгі роки. Молодий лікар виявився гарним спеціалістом і дуже відповідальною людиною, за що отримав від місцевих селян прізвисько «великий лікар» [137, арк. 132].

Уже в перші місяці існування амбулаторії виникла ідея побудови в селі стаціонарної лікарні. Усі клопоти, пов’язані з оформленням документів та керівництвом будівництва, взяв на себе Ф. Ріхтер, який постійно листувався з Ф. Штейнгелем і радився з ним із будь-яких питань. Між ними встановилися на довгі

роки теплі, дружні стосунки. Молоді люди були однодумцями й підтримували один одного в будь-яких починаннях.

На будівництво та впорядкування лікарні було витрачено 2512 руб. 73 коп. Зокрема, найбільші витрати були такі: насадження дерев – 111 руб., телефони – 147 руб., посуд для аптеки – 104 руб., ліжка – 169 руб., білизна – 785 руб. [326, с. 196]

Як уже зазначалося, лікування та ліки були безкоштовними, хоча на початку Ф. Ріхтер пропонував встановити мінімальну плату в 15–20 коп., але барон не погодився. Федір Пилипович власноруч готував багато мазей та ліків для хворих [137, арк.3]. Замовляючи інструменти та ліки, завжди шукав, де можна купити дешевший, але якісний товар. В одному з листів писав: «Відсилаю завтра, дорогий Федір Рудольфович, два листи з вимогою ліків і перев'язочних матеріалів..., до речі, і 2–3 інструментів – одне за кордон, інше – в Пітер, вийде рублів трохи більше 200 загалом, але проте вистачить надовго, місяців на 8 – усе буде дешево й сердито, чудова якість. Я буду просити тебе якомога швидше, не відкладаючи, якщо можна, щоб не загальмувати висилку медикаментів, відправити 100 руб. чи чек на цю суму на який-небудь берлінський банк за кордон на адресу: Німеччина–Дармштадт – Хімічна фабрика Е. Мерка» [137, арк.45].

Амбулаторія з перших місяців роботи набула неймовірної популярності серед простого люду, який не мав коштів платити за лікування. 1893 р. у с. Городок привезли молодого хлопця, який роздробив собі пальці на віяльці. Ф. Ріхтеру частково вдалося врятувати бідолаху від каліцтва. Це був для нього останній шанс, бо рівненський лікар вимагав у пацієнта 30 руб. за операцію, яких у хлопця, звичайно, не було [137, арк. 4]. І це був не поодинокий випадок.

Хоча лікарня була побудована пізніше за амбулаторію, стаціонарних хворих тут почали приймати значно раніше, про що маємо відомості з листа, датованого 26 грудня 1893 р.: «функціонувала наша лікарня і як стаціонарна вже, лежало в ній двоє хворих» [137, арк.3].

Про важливість такого закладу в сільській місцевості, де нерідко були відсутні не лише фельдшерські пункти, а й навіть звичайні аптеки, переконливо зазначав сам Ф. Ріхтер у листі до Ф. Штейнгеля: «Хворих маса, не лякає їх ані дорога, ані потяги, і

звідки тільки вони не з'являються: з Рожища, Луцька, Олехи, Степані й навіть прикордонної Мінської губернії, ідуть цілий день і ніч, щоб потрапити сюди... І звідки така слава і популярність? Нова ще і давно назріла така полужемська установа, яку ти покликав до життя. Казна, влаштовуючи сільські лікарні, відпускає на них занадто мало, так що лікарі пов'язані, не говорячи вже про те, що приймають лише свою ділянку за необхідністю та в силу скудного утримання повинні піклуватися про сторонню практику, пов'язану, зрозуміло, із втратою часу для справи, якій вони власне покликані служити, ну а адміністрація повинна миритися з цим, бо розуміє, що в існуючих обставинах інакше не можна» [137, арк. 131–132].

Коли у жовтні 1894 р. Ф. Ріхтер відвідав замок Радзивіллів в Олиці Волинської губернії й завітав до тамтешньої лікарні, то, порівнюючи її роботу з городоцькою, писав Ф. Штейнгелю: «сільська лікарня – халупа порівняно з нашою, уяви собі, що там разом з повторними хворими по 12 жовтня було не більше 1164 відвідин, незважаючи на те, що лікарняний пункт існує там вже 10 років, і прийом, і видача ліків також безкоштовні; мій сусід взагалі дивувався і ніяк не міг пояснити собі тієї швидкої популярності, якої досягла в такому великому районі і за такий короткий термін наша лікарня; у нього за журналом найбільший прийом за весь час – 16 осіб, а то, звичайно, 5, 8, 3 хворих, а то й нікого немає» [137, арк. 55].

В особовому фонді Ф. Штейнгеля поряд з іншими матеріали зберігся звіт про діяльність амбулаторії в с. Городку за цей період. Для порівняння: за п'ять місяців, з січня по травень 1894 р., по допомогу до лікарні звернулося 1738 хворих, які зробили 3142 відвідини. Хірургічна допомога була надана 235 хворим, а вартість відпущених ліків склала 495 руб. 71 коп. [57, арк.15] Продовжуючи далі звітувати, Ф. Ріхтер писав: «Ліки готувалися по можливості в аптеці лікарні й відпускались виключно тим, хто лікувався в останній, таким чином лікування кожного хворого обходилося в 28 коп., а кожні відвідини в загальному – у 15 коп. Пацієнтам із хворими очима відпускалися окуляри й піпетки... Хворим із таких місць, де існують аптеки, чи з дуже віддалених сіл, ліки не видавалися, за виключенням випадків гострих, зрозуміло, де вимагалася швидка допомога... Користувалися допомогою хворі зі 123 сіл, причому деякі приїздили за 80 верст, усіх хворих з часу заснування правильного

щоденного прийому було 2278 осіб, які дали 4087 відвідин. Віспа була прищеплена 40 дітям у травні місяці, у всіх без виключення прищепилася добре...» [57, арк. 15, 16]. Далі додавав, що, окрім прийому хворих безпосередньо в амбулаторії, було зроблено 144 відвідини на дому, для чого довелося виїжджати в села 26 разів [57, арк.16].

Окрім Ф. Ріхтера, у лікарні працювала медична сестра, фельдшер, а під час тяжких операцій з міста запрошували хірурга. Але все-таки основна робота лягала на плечі Федора Пилиповича.

Відомі випадки, коли лікар працював як дантист: «Отримав велику популярність як дантист, який легко видаляє [...], що, гадаю, не дивно, якщо згадати, що робили їм раніше зуби різні доморощені фельдшери-«цирульники» ключами так званими інструментами, тягаючи і водячи їх де-факто мало не півгодини по кімнаті...» [137, арк.21]. Федір Рудольфович постійно цікавився справами лікарні й усіляко допомагав їй, про що свідчить черговий лист Ф. Ріхтера: «...Я ще виписав кілька інструментів, головним чином, зубні щипці, але їй дорогі вони прокляті – по 4 руб. пара, а менше ніж п'ятьма парами не обійтись... Ось тобі і 20 руб. готово, на щастя, я від тебе отримав багато інструментів у подарунок» [137, арк. 5].

Доводилося іноді займатися їй акушерською практикою: «...удостоївся двічі запрошення на пологи, раз в Городку, другий в Аборові, які, на щастя, закінчилися без щипців» [137, арк. 21].

Нерідкими були випадки хірургічного втручання: «У четвер ми знову оперували п'ятох – це вже четвертий раз. Взагалі, останнім часом доволі багато різку, дрібні – сам, а більш великі з Менделем» [137, арк. 238]. Дуже серйозний в усьому, Ф. Ріхтер був незадоволений недбалим ставленням лікаря Менделя до своїх обов'язків, були навіть випадки, коли той ставив неправильні діагнози. Тому він вирішив відмовитися від його допомоги та взяти натомість військового лікаря. Хоча іноді Федір Пилипович оперував сам, і результати були вельми позитивними. Часом траплялося багато випадків, які вимагали оперативного втручання. Наприклад, за січень 1898 р. у лікарні було проведено 14 великих операцій [146, арк. 137].

Займався Ф. Ріхтер також і вакцинацією населення: «вчора отримав з лікарняного відділення безкоштовну віспу, яку почну прищеплювати бажаним, запити, й доволі численні, вже були...» [137, арк. 26]. У листах зустрічаємо також його роздуми про необхідність запобіжних щеплень, які того часу ще не були добре розроблені й викликали різні думки [140, арк. 55].

Окрім своїх безпосередніх обов'язків, лікар був змушений у господарстві Ф. Штейнгеля виконувати роботу фельдшера, до якої він, як і до всього іншого, ставився дуже серйозно: «Йду зараз на фільварок рятувати корівку, два дні як не відділяється дитяче... А я серйозно хотів би не за домашнім лікарським порадицею, а по-серйозному керівництву вивчити дещо з ветеринарії коней і корів, можна було б принести деякого роду користь; не знаю, де б дістати керівництво з анатомії порожнин і терапії...» [137, арк. 226]. Відомі випадки, коли він вдало лікував коней, при цьому зауважуючи, що ця справа не важка, якщо людина має лікарняні навички, лише дози повинні бути іншими [144, арк. 113].

У жовтні 1895 р. у Городку та найближчих селах спалахнула епідемія холери. Тоді Ф. Штейнгель прийняв рішення про заснування лікарні для таких хворих. На цей час Ф. Ріхтер був призначений лікарем у Ставках, Зозові та на 10 сіл навкруги [137, арк. 149]. На жовтень 1895 р. хвороба у Ставках пішла на спад, хоча в Городку вона ще тривала, але селяни, навчені лікарем, її не запускали, тому до тяжких випадків не доходило [137, арк. 151]. 10 жовтня 1895 р. Ф. Ріхтер надіслав Ф. Штейнгелю офіційний звіт про холеру у Волинській губернії [137, арк. 155]. Хоча хвороба ще лютувала, спалах її був придушений. Зазначимо, що з першого року функціонування амбулаторії, а пізніше лікарні, дотримувалася сувора звітність та реєстрація. Офіційні звіти про діяльність медичного закладу висилалися Ф. Штейнгелю щороку. У Держархіві Рівненської обл. збереглися звіти за 1894–1899 рр. Окрім цього, Ф. Ріхтер планував надсилати їх кожні три місяці, а на практиці в листах він часто щомісячно, а то й щоденно інформував барона про свою діяльність у лікарні й долю пацієнтів, описуючи найбільш цікаві та тяжкі випадки.

Поряд із цим, у листах він часто скаржиться на халатне ставлення селян до лікування: «В одній хаті і холера, і скарлатина, незважаючи на те, що залишаєш все,

нічого не робиться, так як бачиш у батька-гренадера руки трясуться, коли треба змазати горло... Результат – смерть від скарлатинозного дифтериту, ех, скільки цих діток помирають на святій Русі даремно, ні з того ні з сього...» [137, арк. 154]. На жаль, треба відмітити, що такі випадки в практиці доктора були непоодинокі. Селяни не приймали ліки, запускали хвороби своїх дітей, що призводило до невтішних наслідків.

Про ефективність лікарської роботи говорить і той факт, що, коли 1897 р. на селі трапилися масові захворювання кору, на 60–70 випадків був лише один летальний, і в тому були винні батьки, які не давали ліки дитині вчасно [141, арк. 65 зв.]. Ф. Ріхтер настільки переймався недбалістю селян, що вирішив запровадити в щойно відкритій Федором Рудольфовичем чайній лекції для них із різних предметів, зокрема, спершу дати основи медичних знань: «...хотілося б мені влаштувати для них популярні читання з медицини спочатку, хоча б раз на тиждень... Спишуся в Києві з ким-небудь з лікарів для виписки таких брошур, нехай надішле мені з комісії для народних читань. Якщо справа піде, тоді вже можна буде й розширити справу, додати туманні картини...» [137, арк. 6].

Не встигли в с. Городку справитися з холерою, як отримали новий клопіт. Невдовзі повинні були прибути на військові навчання 80 солдат, і Ф. Ріхтеру надійшов лист із проханням від командира не лише віддати в тимчасове користування кімнату в чайній для марширувань, а й дозволити за платню лікувати солдат в Городоцькій лікарні, видавати їм в амбулаторії ліки. При цьому начальство, покладаючись на те, що в селі є медичний заклад, не надіслало ні фельдшера, ні ліків, ні лазаретної фури. Ця додаткова кропітка робота цілком лягла на плечі Федора Пилиповича, а її фінансова частина – на Федора Рудольфовича [137, арк. 187].

Роботи в лікарні та за її межами завжди було багато. Нерідко доводилося виїздити на виклики: «Численні роз'їзди, які мені доводилося робити у справах служби, майже кожні день-два; не можна не рахувати найбільш вдалим днем той, коли в мене було 54 хворих і роз'їзди в два кінці, всього 46 верст, з яких я повернувся лише в 5 ½ ранку, так що було не до листів, а тепер нагодилися річні звіти в департамент медичний. Довкруги скарлатина потужна, крупи, дифтерити...» [137,

арк. 95]. Наприклад, у січні 1895 р. у лікарні св. Бориса отримало допомогу 761 чоловік, а Ф. Ріхтер виїздив на допомогу по селах 21 раз [137, арк. 116].

Окрім приватної служби в Городоцькій лікарні, Ф. Ріхтер мав право, за лікарським статутом, у вигляді особливої пільги, бути зарахованим на державну службу без платні, але маючи всі права до надання чину. Для цього Ф. Штейнгель повинен був подати в Житомир прохання губернатору, що й було зроблено, і Федора Пилиповича з 23 вересня 1894 р. було офіційно затверджено на державній службі [137, арк. 9, 45, 47]. Отже, під час літньої відпустки він не лише відпочивав у Криму разом із дружиною та синами, але й поєднував дозвілля з роботою в державній лікарні: «...я більше в місті, тому що працюю в лікарні, бажаючи поєднати приємне з корисним: особливо з практичних міркувань цікавить акушерство й операції, де чим більше побачиш, тим краще для своєї лікарняної діяльності набиваєш руку; поряд із цим іде, зрозуміло, і теорія» [138, арк. 12–12 зв.]. Ф. Ріхтер цікавився також новинами в галузі медицини. Доказом цього є його участь 1897 р. у медичному з'їзді, який проходив у Санкт-Петербурзі. На ньому були присутніми 8 тис. делегатів. Поряд із російськими лікарями в цьому зібранні брали участь французькі, німецькі [143, арк. 92–93 зв.].

У травні 1897 р. Ф. Ріхтер отримав за свою сумлінну роботу медаль, про що написав у листі до барона: «...можеш і нас лікарів привітати з царською чи що милістю, так як нам піднесли «цацки» – нагрудні знаки. Багато було академічних спорів відносно цього, але мають інженери [...] чому б не мати й нам для втіхи, так що будь вони в Рівному, зустрів би Вас немовби доктором медицини...» [142, арк. 83 зв.]. Отримував лікар і грошові винагороди. Ф. Штейнгель цінував роботу свого друга й до невеликої зарплатні (за 1897 р. він отримав 1800 руб.) додавав надбавки [60, арк. 9; 145, арк. 125 зв.].

Будівництвом стаціонарної лікарні для хворих у с. Городку Ф. Штейнгель керував дистанційно, через листування з Ф. Ріхтером, який взяв на себе всі обов'язки: починаючи від обрання місця та оформлення документів, закінчуючи безпосередньо процесом будівництва лікарні та криниці при ній для задоволення потреб хворих. Спочатку він планував, що вона буде вміщувати 8–10 ліжок [137, арк. 8]. У травні

1894 р. був майже готовий фундамент лікарні та затверджений губернатором її план [137, арк. 23, 25, 26]. У березні 1895 р. було складено перелік інвентарю, необхідного для майбутнього медичного закладу. Його вартість складала 2 тис. руб., утримання ж лікарні та амбулаторії, разом із зарплатнею персоналу та безпосередньо лікарю, складало додатково ще 5 тис. руб. [137, арк. 119, 120]. У серпні 1896 р. було отримано статут лікарні, а разом із ним – дозвіл на будівництво [139, арк. 14, 15 зв.]. Окрім фінансового утримання закладу, Федір Рудольфович та його дружина допомагали також речами [137, арк. 188].

Лікарня в с. Городку завдячувала Ф. Штейнгелю не лише своєю появою. Щороку барон щедро фінансував її, бо для успішного функціонування вона потребувала нового медичного обладнання, постійного поповнення ліків, виплати зарплатні лікарю та медперсоналу. Наведемо декілька цифр: за січень–травень 1894 р. вартість відпущених ліків складала в амбулаторії 495 руб. 1895 р. витрати на утримання цього закладу становили 4133 руб., 1896 р. – 6628 руб., 1897 р. – 7327 руб. [57, арк. 15; 58, арк. 11; 59, арк. 2 зв.; 60, арк. 9].

Щоб більш повно ознайомитися з діяльністю цього медичного закладу, варто детально проаналізувати один із звітів Ф. Ріхтера, які щороку надсилалися її власнику. Для прикладу, візьмемо 1897 р. Тоді в с. Городку вже функціонувала не лише амбулаторія, а й повноцінна лікарня для стаціонарних хворих.

За звітний період на стаціонарному лікуванні перебувало 218 хворих, з них на кінець року виписалося 204 особи. Серед хворих трапилося 17 летальних випадків [60, арк. 2 зв.]. На амбулаторному лікуванні перебувало 8836 хворих (як зазначав лікар, це було на 2443 хворих більше в порівнянні з минулим роком) із 384 населених пунктів. Було здійснено 12563 відвідини, з них у лікарні – 11684, на дому в с. Городку – 608, виїздів по дільниці – 271. Окрім цього, було зроблено щеплення від віспи 92 дітям [60, арк. 4 зв.]. Хвороби, які доводилося лікувати, складають досить довгий список, ось деякі з них: віспа, скарлатина, дифтерит, круп, кір, кашлюк, грип, брюшний тиф, дизентерія, холера, венеричні хвороби, малярія, зоб, короста, катар дихальних органів, хвороби серця, шлунково-кишкового тракту, печінки, епілепсія, запалення головного мозку, нервові захворювання, хвороби очей та вух, золотуха,

доброякісні та злоякісні пухлини, забої, рани тощо [60, арк. 3–4 зв.]. Окрім звичного огляду та призначення лікування, було проведено 123 операції. У звіті хворі поділялися за віковими групами (найбільше їх було зафіксовано у віковій категорії від 20 до 50 років – 4619 осіб) та віросповіданням (найбільше православних – 6635 осіб, католиків – 1100 осіб, протестантів – 732 особи) [60, арк. 6].

Вартість утримання закладу 1897 р., включаючи не лише ліки та предмети догляду за хворими, а й продукти харчування, зарплатню лікарю та медичному персоналу, консультації інших лікарів під час операцій тощо, становила 7327 руб. 52 коп. Лікування кожного хворого коштувало 24,2 коп., а відвідини – 17 коп. При лікарні існував кухоль для пожертв, але за рік там назбиралося лише 33 руб. 74 коп. Тобто її утримання повністю брав на себе Ф. Штейнгель [60, арк. 6 зв., 9, 10].

Підсумовуючи сказане, треба згадати, як влучно висловився про її необхідність у селі Ф. Ріхтер в одному з листів до барона: «Лікування йде доволі вдало, так що я гадаю, не одна душа молиться за тебе – не одна згадає добрим словом» [137, арк. 10].

Зокрема, Федір Рудольфович занотував у своєму записнику, що з кінця 1896 по 1906 рр. лікарню відвідали: «амбулаторно – 126 093 хворих, відвідин – 166 160 хворих, стаціонарно – 2 539 хворих, лікарняних днів – 51 708» [190, арк. 28 зв.].

У 20–30-х рр. замість лікаря Ф. Ріхтера, якого в цей час уже не було в живих (він разом із сином помер під час епідемії, лікуючи хворих), лікарню в Городку очолив рівненський лікар, поляк за національністю, Леонард Леонардович Дубинський [309, с. 100].

Ф. Штейнгель був небайдужий і до питань віри, тому жертвував кошти на підтримку волинських церков [363, с. 50, 51].

Барон дуже любив дітей і з задоволенням спілкувався з ними, прагнув кожному з них дати освіту, спеціальність. Особливо опікувався сиротами, дбав про їхнє матеріальне становище, дарував зі свого маєтку найкращу корову або коня. І. Куліш-Лукашевич згадувала наступну історію з його життя. Після смерті батьків Федір Рудольфович взяв під опіку двох сиріт, брата і сестру. Старшому, Терентію Карпінському, дав змогу вчитися в Городоцькому училищі. Коли хлопчик підріс, взяв його садівником у свій парк, виділив йому земельну ділянку, щоб юнак мав змогу

влаштувати особисте життя. Його сестра, Марія Карпінська, виросла в будинку Ф. Штейнгеля, зберегла прізвище батьків, але фактично стала вихованкою барона. Пізніше вона навчалася в Рівненській гімназії, потім вийшла заміж, Федір Рудольфович дав їй значний посаг золотом. І. Куліш-Лукашевич зазначає, що добре знала Карпінських, і саме вони розповіли їй про це [312, с. 60].

Продовжуючи традиції батька, Федір допомагав хворим, виплачував грошові допомоги на навчання, лікування, жертвував кошти на будівництво та влаштування церков, допомагав односельчанам продовольством і грошима. Ці добрі справи пережили самого барона і залишилися нащадкам у вигляді спогадів очевидців, які були зібрані 1989 р. Г. Непомнящим.

Іншим не менш важливим джерелом з цього питання є листи людей, які зверталися з проханнями до барона або дякували йому за надану допомогу.

Наприклад, колишній поліцейський урядник Меркурій Іванов, досягнувши 60 років, змушений був працювати вчителем у с. Ставок, щоб заробити собі на життя. Але селяни через обставини не могли утримувати вчителя, і Меркурій звертався до Федора Рудольфовича за допомогою: «Пан лікар і управляючий Вашим маєтком запропонували звернутися з проханням до Вашої Світлості за місцем проживання, в посвідченні чого надаю видану ним власноручно адресу. Припадаючи до стоп Вашої Світлості, наслідуюсь найпокірніше просити, якщо можливо буде, поставитися поблажливо до посиленої жертви, для підтримання [нерозбірл. – *І.К.*] злиденного мого становища» [130, арк. 2 зв.].

Маріян Коляска в листі від 17 березня 1898 р. просив допомогти йому та його дружині: «Всемиловитий покровитель і благодійник нас бідних, безсилим і безвихідних^{*} з своїх ложей...» [131, арк. 1]. Далі він писав, що не має родичів, його дружина вже не встає з ліжка, а зараз і він сам не має змоги працювати. Для них єдиною надією є допомога Федора Рудольфовича.

Єлисей Король із с. Жаліно у своєму листі звертався з проханням про грошову позику: «Дуже Вам вдячний за порятунок мого життя...» [132, арк. 1].

^{*} Цитуючи цей лист, Н. Миронець у своїй статті «Епістолярна спадщина Ф.Р.Штейнгеля у фондах інституту рукопису» // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – № 7. – С. 38, допустилася помилки, замінивши слово «безвыходных» на «бездомных».

Зберігся лист Сергія Цурика, в якому він просить допомогти йому матеріально для продовження навчання [105].

В ІР НБУВ зберігся також лист від селян с. Ставок Рівненської волості до Ф. Штейнгеля, у якому вони зверталися до барона з проханням зробити пожертву на будівництво іконостасу для сільської церкви [106, арк.1].

Якщо хтось потрапляв у скрутне становище й потребував допомоги, то завжди міг сподіватися на підтримку барона. Про тісний зв'язок Федора Рудольфовича з односельцями свідчить цікавий лист, датований 8 липня 1905 р. із Житомира, написаний буремного року російської революції призовниками на запасну військову службу с. Городок. Останні в усіх подробицях розповідали, як живуть у місті, що роблять. З розмов чоловіки дізналися, що, можливо, платню від уряду за службу отримають лише ті, хто зовсім не мав землі, а тому наголошували в листі, що розраховують на допомогу барона. Виявляється, що й він відповідав на їхні листи [136].

З особливою турботою ставився Ф. Штейнгель до мешканців Городка. Сучасник барона А. Шафранський у своїй книзі давав йому наступну характеристику: «В особі його перед нами, перш за все, один з тих небагатьох у нашому краї освідчених поміщиків, які не обмежуються експлуатацією тільки своїх маєтків, але вносять світло, добро і віру в темне селянське середовище» [271, с.3].

Для селян він побудував у Городку двоповерховий дерев'яний водяний млин, який перемелював пшеницю на борошно першого та другого сортів, а також молотило жито та ячмінь. Млин крутив електротурбіну, за допомогою якої електрострум подавався в панські приміщення, у школу, лікарню, церкву, читальню й у помешкання вчителів. За свідченням М. Столярця, цей млин зберігся до нашого часу, «тільки зараз працює лише один камінь і меле товч» [350, с.11]. За власний коштів Федір Рудольфович проклав у Городок дорогу, яка сполучалася із шосе Рівне-Клевань. А ще вздовж вулиці на селі були протягнуті стовпи з електричними ліхтарями [271, с.3].

Турбувало його й те, як селяни проводять своє дозвілля. В одному з листів Ф. Штейнгель писав: «Живучи в своєму маєтку Городок Рівненського повіту я

постійно піклуюсь про місцевих селян і завжди виступав проти надмірного вживання горілки в нашому селі. З цією метою, як відволікаючий засіб я влаштував чайну в селі Городки, де в неділю пропонуються народу розваги, наприклад бувають народні читання...» [119, арк.1]. У цьому листі, адресат якого не відомий, Федір Рудольфович від імені односельців просить не відкривати в їхньому селі лавку з продажу алкогольних напоїв, називаючи це великою спокусою для останніх [119, арк.1]. У чайній будь-яка людина могла безкоштовно випити чаю, а якщо погода була несприятливою, можна було навіть переночувати. Потім чайна стара корчмою, за часів поляків – кооперативом, у перші роки радянської влади – приміщенням МТС. Розташовувалися там і пошта, і штаб прийому молока. До нашого часу приміщення не збереглося, його знесли під час розширення дороги на Хімбуд [350, с.11].

У Городку працювала колективна читальня, відкрита бароном. У святкові дні Штейнгелі організовували для сільської молоді різноманітні розваги. Під час таких свят грав сільський духовий та два струнні оркестри, співав хор, який також був заснований бароном. Під вечір дітям роздавали подарунки – печиво та цукерки [350, с.12].

Благодійницька діяльність Федора Рудольфича виходила далеко за межі рідного села. Збереглося 46 листів, завдяки яким ми можемо з впевненістю сказати, що барон допоміг зробити наукову кар'єру відомому в майбутньому математику, професору Михайлівської артилерійської академії, автору десяти наукових патентів Георгію Дмитровичу Гродському [121–128].

Над здібним хлопцем-сиротою спочатку взяв опіку Р.В. Штейнгель, а після його смерті – Федір Рудольфович. Із весни 1893 р. до січня 1894 р. Г. Гродський працював над розв'язанням важкої математичної задачі й мріяв надрукувати результати окремою книгою, але не мав на це коштів, і тому звернувся по грошову позику до барона. Той погодився допомогти молодому вченому й натомість отримав завірення, що «перший віддрукований екземпляр буде твій, тому що це єдиний спосіб, яким я можу хоч трохи виразити тобі свою вдячність» [121, арк.2]. Перша праця науковця мала назву «Новый способ геометрического представления функций» [122, арк. 3, додаток] і в остаточному варіанті складалася з 35 сторінок. 9 березня 1895 р.

Г. Гродський надіслав Ф. Штейнгелю перший екземпляр своєї книги, друк якої обійшовся в 1289 руб. 15 коп. [124, арк.1]

Ф. Штейнгель та Юрій* Гродський постійно підтримували дружні відносини, що ми й бачимо з їхнього систематичного листування. Федір Рудольфович щомісячно висилав гроші на прожиття Юрію, бо заробленого не вистачало [123, арк. 1 зв.]. Цього ж року Г. Гродський блискуче здав іспити та вступив до Санкт-Петербурзької артилерійської академії. Паралельно з навчанням, молодий учений не покидав занять із математики, у результаті чого 1894 р. вирішує так звану «задачу про три тіла», яку до нього не міг розв'язати жодний математик [123, арк. 2].

У вересні 1895 р. Г. Гродський знову звернувся до барона по допомогу: «Якщо ти надішлеш замість ста двісті рублів, то це дасть мені можливість, не чекаючи майбутньої осені, надрукувати ще 2 ½ сторінок додатків до моєї книги й терміново після того пустити її у продаж, тому що тепер вона [...] не зовсім закінчена» [125, арк.2]. Наприкінці він пише, що його загальний борг перед Ф. Штейнгелем складає 2700 рублів. На таке прохання також надійшла позитивна відповідь.

1896 р. учений працював над новою книгою з геометрії. У березні цього ж року Юрій знову звертається до барона, на цей раз із незвичним проханням: «Якщо ж ти маєш охоту й можливість надати мені велике і єдине у своєму роді задоволення, надавши засоби побувати в Москві на коронації (на що потрібно рублів 100–150), то я тобі буду від усієї душі вдячний» [126, арк.1]. І це його бажання теж було виконано.

Високо цінуючи допомогу Ф. Штейнгеля, в одному з листів Г. Гродський пише: «Якщо ти думаєш, що надаючи мені грошову допомогу, ти тільки цим і обмежуєшся, то жорстоко помиляєшся. Твоя увага й чутливість, твоя готовність допомогти роблять мене самого співчутливішим і добрішим, навчають більше цінувати людей, і ось за це – ще більше, ніж за саму допомогу, – я від усієї душі тобі вдячний» [127, арк.2].

Г. Гродський закінчив Академію з другим результатом на курсі і отримав срібну медаль та 4-місячну відпустку. Поїздки, які він здійснив за цей час, також були оплачені Ф. Штейнгелем. Протягом свого відпочинку він відвідав також самого барона. Варто зазначити, що тоді Гродський був глибоко розчарований у коханні та

* Підписувався формою «Юрій».

дружбі, але після відвідин Городка в листі до Ф. Штейнгеля писав: «Мені здається [...] застосовуючи сам особисто і пропагуючи твій девіз «Мати, щоб допомагати – набувати, щоб роздавати», я достойно віддячу тобі, і, думаю Вірі Миколаївні...» [128, арк. 1 зв.]. Далі він зазначає, що знову повірив у дружбу та кохання й відпочив душею. Отже, якби не своєчасна допомога родини Штейнгелів, кар'єра Г. Гродського могла й не скластися, а наука в його особі втратила б чергову талановиту особистість.

Ще однією невідомою сторінкою в житті Ф. Штейнгеля була його допомога у виданні книжок відомого філолога Бориса Грінченка. В особистому фонді його дружини Марії Миколаївни Грінченко збереглося дві чернетки листів, які вона надсилала Ф. Штейнгелю. Варто їх тут процитувати, адже оприлюднюються ці матеріали вперше. 5 жовтня 1919 р. з міста Києва М. Грінченко пише наступне:

«Вельмишановний добродію Федоре Рудольфовичу!

Андрій Григорович повідомив мене, що Ви згодні позичити мені тисячу карбованців на видання деяких книжок Бориса Грінченка. Прийміть за це найщирішу мою подяку, бо даючи мені ті гроші, Ви даєте мені змогу робити діло корисне українській справі.

Андрій Григорович казав мені, що Вам цікаво знати, які саме книжки видаватиму я за ті гроші.

Ось які: «Соняшний промінь»; оповідання малими книжками – всіх 12; вірші малими книжками – всіх 7; і може ще переклади з Гейне та розвідку про Жана Маса і його інтернаціональну лігу народної просвіти.

Андрій Григорович казав, що Ви не хочете взяти з мене векселя. Нехай буде й так. Грошей усіх одразу мені не треба, а коли б могла я мати в ноябрі триста карбованців, то була б дуже вдячна, бо муситиму заплатити в друкарню частину грошей.

Прошу Вас не ремствувати на мене за те, що не вдалася я з своїм проханням просто до Вас. Не могла я цього зробити через те, що я ж для Вас зовсім невідома людина. Ще раз прошу Вас прийняти мою велику подяку.

З щирою повагою Марія Грінченко» [70, арк. 1–1 зв.].

Друга чернетка датована 19 січня 1914 року також з Києва:

« Вельмишановний добродію Федоре Рудольфовичу!

Андрій Григорович передав мені від Вас уже всю тисячу карбованців. Тепер я почну Вам їх вертати відповідно до умови: двічі на рік по п'ятдесят карбованців.

Даючи мені ці гроші, Ви допомогли мені здійснити мету мого життя, і за те я Вам безмірно вдячна.

З щирою пошаною М. Грінченко» [71, арк.1].

Г. Гродський та Б. Грінченко були не єдині, кому допоміг барон у виданні праць. Так, І. Куліш-Лукашевич у своїх спогадах зазначала, що за матеріального сприяння барона побачила світ збірка віршів її діда – І. Куліша [312, с.53].

Благодійницька діяльність Федора Рудольфовича виходила далеко за межі його маєтку в с. Городок. Продовжуючи добру традицію, започатковану батьками, брати Володимир і Федір пожертвували 50 тис. руб. на акушерську лікарню в Києві. Завдяки їхньому внеску хворих в одному з відділень лікували безкоштовно [306, с. 226].

Збереглася справа «про представлення барона Штейнгеля до нагородження званням камер-юнкера». Вона є надзвичайно цікавою для більш повного висвітлення діяльності барона у сфері благодійництва. У листі губернатор Й. Дунін-Барковський, звертаючись з клопотанням про присвоєння Федору Рудольфовичу звання камер-юнкера, зазначає, що його благодійницька діяльність настільки широка, що зібрати всі відомості про неї дуже важко. Вона поширюється не лише на місцевих жителів с. Городок, але й на осіб інших повітів і губерній, а також на підтримку місцевих благодійних установ [207, арк.1]. У листі він зазначає: «Окрім приватних пожертв грошима і хлібом місцевим погорільцям, пожертв на будівництво церков, причтових будівель, церковне оздоблення, сплати щомісячних пенсій біднякам і калікам, відомі наступні крупні пожертви барона Штейнгеля: на жіночу і акушерську лікарню при Університеті Св. Володимира в Києві – 15000 руб., дитячу лікарню при тому ж Університеті – 3 000 руб., Житомирський пологовий притулок – 2 000 руб., будівництво православного соборного храму в м. Варшава – 5 000 руб., будівництво реального училища Св. Катерини при лютеранській громаді в Києві – 1 000 руб., реставрація Аскольдової могили – 1 000 руб., будівництво двокласного сільського

училища в с. Городок – 22 000 руб. Причому останнє утримується повністю його, барона Штейнгеля коштом і обходиться йому щорічно приблизно до 3 500 руб., будівництво в тому ж селі лікарні – 22 000 руб., яка також утримується коштом барона Штейнгеля, на що він щорічно витрачає до 9 000 руб.» [207, арк. 1–1 зв.]. Й. Дунін-Барковський також повідомляв, що під час холери в 1893–1895 рр. Федір Рудольфович побудував безкоштовні чайні не тільки в Городку, але й у Ставках, Великому-Олексині. 1896 р. у Городку розташовувався офтальмологічний загін, утримування якого сплачував барон. Декілька тисяч хворих лікувалися за його рахунок. Спеціально для них були побудовані просторі бараки. У селі було облаштовано пожежний обоз, якій коштував більше 1 000 руб., і баня для селян, будівництво якої обійшлося в 400 руб. [207, арк. 1 зв.]

Федір Рудольфович був членом багатьох громадських та благодійних організацій. 1898 р. в одному зі своїх записників він наводить такий список:

1. Почесний мировий суддя;
2. Директор Рівненського тюремного відділення;
3. Член облікового комітету Рівненського відділення Державного банку;
4. Довічний член Товариства Червоного Хреста;
5. Довічний член судового благодійного товариства;
6. Довічний член Вільного опікунського товариства в м. Рівне;
7. Член Рівненського клубу дворянства;
8. Довічний член Товариства піклування про дітей висланих каторжан;
9. Почесний член Опікунства імператриці Марії Федорівни про сліпих у Чернігові та Варшаві;
10. Член Товариства надання невідкладної медичної допомоги у м. Варшава;
11. Директор правління Максимівського товариства;
12. Член Товариства допомоги неблагополучним учням Рівненського реального училища;
13. Член Товариства допомоги неблагополучним учням Технічного училища в м. Холм;
14. Член Рівненського братства;

15. Член Рівненського благодійного товариства;
16. Почесний наглядач Рівненського двокласного училища;
17. Почесний наглядач Городоцького двокласного училища;
18. Член Допоміжного товариства Київського духовного училища [185, арк. 111 зв.–112].

В наступні роки цей список розширювався і не є вичерпним. Наприклад, у «Памятной книжке Киевской губернии» на 1915 р. зазначено, що Ф. Штейнгель входив також до опікувальної ради Київського комерційного інституту [335, с. 57, 58].

За свою плідну діяльність відзначався нагородами. Наприклад, в Інституті рукопису зберігається грамота про нагородження Ф. Штейнгеля орденом Станіслава разом із супровідним листом, в якому зазначено: «Рівненське відділення має честь відправити Вам, Милостивий Государ, грамоту за № 527 на наймилостивіше наданий на 1 січня ц.р. орден Св. Станіслава III ступеню» [102, арк.1]. Р. Михайлова пише, що грамоту він отримав за успішні операції в роботі Рівненського відділення державного банку 30 грудня 1905 р. [321, с.88]

Отже, у маєтку Городок, де минула більша частина його життя, він побудував, а потім власним коштом утримував двокласне училище, лікарню св. Бориса, влаштував колективну читальню, помешкання для вчителів, чайну, водяний млин, проклав дорогу. Продовжуючи традицію батька, виплачував грошові допомоги старим, калікам, сиротам. Благодійницька діяльність барона виходила далеко за межі рідного Городка. Зокрема, відомі пожертви Ф. Штейнгеля на побудову двох Рівненських гімназій, будівництво церков, церковне оздоблення, лікарні тощо.

У своїй статті І. Куліш-Лукашевич навела такі слова стародавнього мудреця: «Людина народжується тричі: перший раз, коли з'являється у світ фізично; вдруге – коли після великих потрясінь, випробувань в житті іншими очима подивиться на світ, зрозуміє його істинні цінності; й утретє – коли прийде духовне осяяння і людина стане на шлях благодійництва». На її думку, барон Ф. Штейнгель пройшов цей шлях сповна [312, с.55].

3.4. Політична та громадська діяльність

Ф. Штейнгелю випало жити в бурхливі часи. Він та його дружина Віра Миколаївна були справжніми патріотами своєї батьківщини, про що знаходимо підтвердження в листі М. Штейнгеля до сестри: «Доводиться серйозно думати про закордонне життя. Хоча я знаю, що Ви удвох мало уявляєте умови життя закордоном і про можливість влаштування за межами Росії» [181, арк.3].

У листуванні чільне місце відводиться ситуації в країні, яка вступила в період першої російської революції. Доволі цікавим документальним джерелом є лист друга родини К. Адамовича до В. Штейнгель від 18 грудня 1905 р.: «Мені у службовій справі необхідно було поїхати до Петербурга, пробув я там буквально один день і якраз потрапив у страйк, залізниця припинила рух і я сиджу в готелі, а в Москві форменна революція: цілими днями йде бій на багатьох пунктах, вбитих багато [...] всі магазини зачинені, місто на воєнному становищі, ввечері виходити заборонено, а вдень потрапляєш під кулі і маса народу, яка загинула випадково [...] Маса зруйнованих будинків!» [175, арк.1] К. Адамович не лише описував події, безпосереднім свідком яких він був, але й намагався знайти їхні передумови, причини.

Основним джерелом з вивчення політичної діяльності Федора Рудольфовича як члена кадетської партії в колекції ІР НБУВ є його листи до дружини. У листі № 46, на якому відсутня дата написання, Ф. Штейнгель повідомляв про прийняття звернення до народу, яке підписало багато представників партії. З листів дізнаємося, що засідання починалися в обідній час і тривали з невеликими перервами до пізньої ночі. Іноді вони так виснажували, що делегати вже не розуміли, про що йде мова. У листі від 5 січня 1906 р. Федір Рудольфович зазначає: «Спочатку була доповідь про діяльність партії і її відділів до цього часу. Потім доповідь Мілюкова* і Гессена** про закон 11 грудня і про наше ставлення до цього питання» [110, арк.20]. З резолюцією Київських загальних

* Мілюков П.М. (1859–1943) – російський політичний діяч, історик та публіцист. Один з засновників у жовтні 1905 р. кадетської партії. З березня 1917 р. – голова Центрального комітету партії кадетів. 1917 р. міністр іноземних справ Тимчасового уряду. У 1907–1917 рр. – член III і IV Державної думи.

** Гессен І.В. (1866–1943) – російський державний і політичний діяч, юрист і публіцист. 1905 р. брав участь у створенні Конституційно-демократичної партії (кадетів), заступник Голови петербурзького комітету. 1906 р. – член Центрального комітету партії. 1907 р. його обрано депутатом II Державної думи від Санкт-Петербурзької губернії.

зборів замість Федора Рудольфовича виступив І. Лучицький^{*}. Потім він пожалкував про це, бо той скоротив доповідь і ніхто нічого не зрозумів. Але сам барон виступати соромився, вважав, що не виправдає сподівань товаришів та й взагалі не заслуговує на таку честь. Того ж дня в листі до дружини Ф. Штейнгель ділиться враженнями від з'їзду та описує головні події: «Петрункевич^{**} добре головує, але він занадто м'який. Боюся, що з'їзд не встигне вислухати обговорення деяких пунктів програми і внесення нових. Вчора за пропозицією Струве^{***} надіслали телеграму прем'єру Англії і Дж. Берншту, представнику ліберальної партії, який одержав страшенно велику політичну перемогу на виборах» [111, арк.22].

Рівненська група надіслала в бюро телеграму, в якій уповноважувала Ф. Штейнгеля бути її делегатом від партії. Але Федір Рудольфович вважав, що йому не вистачає ґрунтовних знань про становище свого краю. Недоліком, який йому заважав, він називав невміння й боязкість виступати зі сцени перед великою публікою: «Іноді в голові у мене добре складалося [...], але наважитися виступити не міг» [112, арк.25].

Турбувало Ф. Штейнгеля також і те, що не завжди він міг діяти згідно зі своїми переконаннями. Дуже часто події вимагали компромісів. Один з таких прикладів наводиться в листі до Віри Миколаївни: «Я, як тобі відомо, дуже співчуваю націоналізації землі як принципу, як ідеалу, до якого треба прагнути і тому не міг бути проти формули Струве, котрий пропонував викреслити слово “володіння”, тобто він визнав необхідним видавати із земельного фонду землю тільки в орендне користування (власне – початок націоналізації). А між тим, я повинен був голосувати проти цього, оскільки є місцевості в Росії, як, наприклад, наш край, де така постановка питання відвернула б від нас весь народ і призвела б до селянського повстання» [112, 25 зв.–26]. Засідання було важким, на партію кадетів насунулася загроза розколу через

^{*} Лучицький І.В. (1845–1918) – український історик, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908 р.), професор Київського університету (з 1877 р.). Належав до конституційно-демократичної партії. 1907 р. обраний депутатом III Державної думи від м. Києва. Член Старої Громади, один з засновників Українського наукового товариства в Києві.

^{**} Петрункевич І.І. (1843–1928) – російський політичний діяч, член кадетської партії та Державної думи першого скликання від тверських губернських зборів.

^{***} Струве П.Б. (1870–1944) – російський суспільний і політичний діяч, економіст, публіцист, філософ. Член ЦК партії кадетів (1905–1915), з 1907 р. – депутат II Державної думи від Петербурга.

прийняття формули П. Струве. Тому, І. Петрункевич запропонував запровадити її лише в місцевостях, де це дозволяють обставини.

Під час обговорення аграрного питання Федора Рудольфовича запросили взяти участь у роботі комісії, але він відмовився: «відчував, що дуже мало знайомий з цим питанням взагалі і зокрема як воно поставлене у нас на Півдні» [112, арк. 27].

Незважаючи на все, барон вважав засідання гарною школою: спілкуючись з політичною елітою, Федір Рудольфович, за його словами, отримував «повну картину того, що робиться в усій країні» [113, арк. 35 зв.]. Зокрема, йому дуже сподобався О.Корнілов*, хоча через зайнятість останнього, вони ледве перекинулися парою слів.

В особовому фондi зберігається чернетка, датована 18 квітня 1906 р., в якій Федір Рудольфович виклав звернення виборців від м. Києва до Ради міністрів про скасування смертної кари в Росії. Окрім нього, її підписало ще 70 виборців. У ній зазначалося: «Зібравшись 17 квітня для вибору члена Державної думи від міста Києва, висловлюють свою одностайну вимогу скасування смертної кари в Росії на зорі нового політичного життя країни, рівним чином наполягають на повній амністії за усіма злочинами політичними, аграрними, страйковими і друку, а також –скасування необмежених законів» [98, арк.1].

27 квітня 1906 р. у Петербурзі було скликано I Державну думу. Вибори до неї супроводжувалися запеклою боротьбою опозиційних партій з урядом. Українська демократична радикальна партія (УДРП), усвідомлюючи слабкість своєї позиції, утворила селянську «Українську демократичну спілку», за допомогою якої сподівалася провести в думу більше кандидатів, які стояли б на сторожі національних інтересів України. Але спілці не вдалося домовитися, і вона змушена була піти на блокування з кадетами та іншими партіями, що того часу діяли на території України. Це надало можливість кадетській партії ввести в думу своїх представників [357, с.267]. Таким чином, до I Державної думи, а також до Думської парламентської громади було обрано від м. Києва й Ф. Штейнгеля.

* Корнілов О.О. (1862–1925) – російський історик, суспільний діяч. Професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту (1909–1923), секретар ЦК партії кадетів (1905–1908). 1907 р. видавав газету «Думский листок».

Центральним у діяльності думи було аграрне питання. Лідерство в намаганні розв'язати його належало партії кадетів, яка 8 травня 1906 р. представила «проект 42-х» («Основні засади передбачуваних змін законів щодо землеволодіння»), що був оформлений у вигляді «заяви», підписаної 42 парламентарями. Від українських губерній і міст його підписали дев'ять депутатів, серед яких й Ф. Штейнгель, якого давно турбувало це злободенне питання [315, с.39]. В основу документа було покладено положення про необхідність проведення примусового відчуження державних, надільних, монастирських, кабінетських та приватновласницьких земель. За такий рахунок пропонувалося створити земельний резерв і збільшити селянське землеволодіння [315, с.39].

6 червня 1906 р. на розгляд думи був поданий «Проект основного земельного закону» соціалістів-революціонерів, який увійшов в історію під назвою «проект 33-х», який проголошував необхідність націоналізації землі [315, с.41]. Незважаючи на неможливість його прийняття, в особі Ф. Штейнгеля-політика він також отримав підтримку.

Федір Рудольфович входив також до розпорядчої комісії. У Державній думі, окрім вищезазначених законопроектів, він підписав такі: «Про громадянську рівність», «Про збори», «Про зміни статей 55–57 Утворення Державної думи». Виступив доповідачем від 4-го відділу з питання перевірки прав членів Державної думи. Він підтримував численні протести проти адміністративного свавілля, брав участь у дебатах стосовно Білостоцького погрому [359, с.707]. У журналі «Український вісник» за 1906 р. збереглася промова Ф. Штейнгеля стосовно цього погрому та інших, які тоді широкою хвилею прокотилися країною. Порівнюючи, він писав, що на час погрому й у Білостоку, й у Києві цивільна влада усунулася, а військова брала управління в свої руки. «Поштовхом до погрому в Білостоку слугувало те, що звинуватили євреїв у киданні бомби в православну процесію і пострілах в цю процесію; саме так звинуватили євреїв у тому, що вони революціонери. В Києві поштовхом до погрому слугувало звинувачення євреїв у тому, що вони немовби розірвали царський портрет і на наступний день поширилася звістка, що євреї розгромили, немовби, Голосіївський монастир і побили монахів. Як в тому, так і в другому випадку була гра на двох

струнах народних почуттів: релігійному і політичному» [263, с. 605]. Вивчивши звіт сенатора Є. Турау, Ф. Штейнгель доповідав, що поліцмейстер Києва нічого не робив для заспокоєння людей, а його підлеглі, навпаки, підбурювали натовп бити євреїв. У своїй промові барон не погоджувався з висновками сенатора, який всю вину покладав на віковічну ворожнечу між єврейським та українським народом. Із цього приводу він зазначав: «Я, як представник українського народу, повинен сказати, що це цілковита неправда, зведена на український народ. Ніякої незгоди і віковічної ворожнечі між єврейським і українським народами не існує, а якщо помітно загострення відносин, то це в таких містах як Київ, де з цією метою багато стараються чорносотенні організації» [263, с. 606]. Далі Ф. Штейнгель зазначав, що отримує майже щодня листи та цілі колекції чорносотенних прокламацій, які потім поширюються на території Південно-Західного краю, тобто на території України. Більше того, ця література мала свій склад і канцелярію так званого «Союзу російських людей», що розташовувалися в Києві. Представники цієї організації поширювали серед населення свою літературу і таким чином нацьковували одну частину населення на іншу. Барон звертав увагу слухачів на те, що на такого роду літературі завжди стояла помітка «дозволено цензурою» чи «типографія губернського правління» і навіть іноді траплялися помітки «університетська типографія» [263, с. 607]. Закінчуючи свою промову, Ф. Штейнгель погоджувався з князем С. Урусовим у тому, що в країні «існує таємна сила», і поки вона не буде знищена, жодний представник народу не повинен брати до рук портфель міністра, адже він не зможе працювати ефективно [263, с. 608].

Перебуваючи в Санкт-Петербурзі на зборах кадетської партії, 29 травня 1906 р., у листі до І. Лучицького, який носив суто діловий характер, Ф. Штейнгель так описував свої спостереження щодо діяльності І Державної думи: «Читаю я київські газети і все більше дивуюся їм, щоб не сказати більше. Я отримую масу листів з Київської губернії і з Києва і бачу, що населення дуже мало знайоме з тактикою думи, уряду і взагалі не зовсім розуміє, що собою являє дума. Необхідний зв'язок нас депутатів з населенням і однією із з'єднуючих нас ланок я вважав комітети кадетської партії. Вони тепер повинні діяти енергійніше ще, ніж на виборах, і поширювати в

народі популярно викладені повідомлення про думу. Про це я буду говорити тут в парламентській фракції кадетів» [68, арк. 2–2 зв.].

I Державна дума проіснувала 72 дні й була розпущена. У записнику № 7 знаходимо з цього приводу промову Федора Рудольфовича, яку він виголосив перед селянами Городка після цієї події. Зокрема, в ній зазначалося, що дума вимагала усунення міністрів, що «порушували закони та придушували свободу», але своє першочергове завдання вбачала в прийнятті закону, який би регулював розподіл землі серед трудівників, навіть за рахунок «примусового відчуження приватних земель» [190, арк. 14]. Уряд цей закон не підтримав, а коли делегати почали наполягати на своєму рішенні, думу було розпущено. Планувалося скликання нової лише через сім місяців. Ф. Штейнгеля-політика таке рішення обурювало, він писав з цього приводу: «Цілих сім місяців Росія мусить залишатися без народних представників, у такий час, коли країна стоїть на межі загибелі і коли вся країна охоплена хвилюваннями, і коли міністерство довело остаточно свою нездатність задовольнити прохання народу. Цілих сім місяців уряд буде діяти на власний розсуд... щоб отримати догідливу думу» [190, арк. 15]. Барон закликав народ не давати гроші в державну скарбницю на утримання солдат і армії, бути твердими в цьому рішенні. Наголошував, що немає такої сили, яка зломил б волю цілого народу. Волинське губернське жандармське управління навіть завело кримінальну справу через цю промову. Селяни домовилися не давати свідчення проти барона. Справу було закрито через відсутність складу злочину [222, арк. 30].

Після розпуску Державної думи більшість її членів у Виборзі взяли участь у політичній маніфестації і підписали 9 (22) липня 1906 р. відозву проти уряду. У зверненні депутати закликали до громадянської непокори – не сплачувати урядові позики, податки, не призивати народ на військову службу. Усі, хто підписав цей документ, були засуджені до 3-місячного ув'язнення та позбавлені права брати участь у виборах до II Державної думи. Федір Рудольфович був серед них і розділив їхню долю. Барон відбував покарання з 13 червня до 11 вересня в Царськосельській в'язниці [73, арк. 1 зв.; 75, арк.1; 86, арк. 1 зв.]. Невдовзі через епілептичні напади начальство перемістило його в тюремну лікарню в одиночне заключення. Віра Миколаївна, яка була дуже стурбована долею чоловіка, просила І. Лучицького не допустити

потрапляння замітки про Ф. Штейнгеля в київську пресу, адже були вже випадки, коли такого роду матеріал шкодив ув'язненим [72, арк. 1–1зв.]. Описуючи свої враження від тогочасних подій, вона писала М. Біляшівському: «Сьогодні місяць, як Федя сидить, більш яскравої ілюстрації нашого часу не може бути: Федя (!) за подвійною решіткою, як лютий звір! Він дуже слабкий і тужить за нами – взагалі ні на що не скаржиться» [87, арк. 2 зв.].

Ф. Штейнгель не лише входив до партії кадетів, але й певний час, у зв'язку з відсутністю І. Лучицького, очолював її місцеву організацію. У листі до останнього від 2 березня 1907 р. він так описував партійні справи: «Весь останній час я працював через силу (не через нездоров'я), тобто мене пригнічувала наша неорганізованість і відсутність дисципліни. У плідотворність такої роботи я не вірю. Я вважаю, що ми повинні ввести знову порядок у свої ряди. Єдиний вповні вірний спосіб був би скласти всім (членам обох комітетів) свої повноваження, надати звіт перед загальними зборами і запропонувати обрати наново один (замість двох) комітетів. На жаль, до легалізації цього зробити не можна. Але й продовжувати справу як велася вона цією зимою також немислимо – це згубить партію у Києві. Необхідно вийти з підпілля і хоч тимчасово організуватися. Я намагався це зробити, коли влада тимчасово перейшла до мене (але не думайте, що я прагнув використати Вашу відсутність) я думав, що Ви не скоро повернетесь, що нам довго прийдеться працювати без Вас, а на собі я відчував без Вас всю відповідальність. Тому я зібрав збори (про які Ви знаєте) і вони зробили відомі постанови. Після Вашого приїзду я визнав обов'язком передати Вам все, що було без Вас і зробив Вам формену доповідь, не пропустивши нічого» [74, арк. 1–2].

Політична кар'єра Ф. Штейнгеля в якості депутата закінчилася з розгоном І Державної думи, але він продовжував приймати активну участь у політичному житті суспільства. Відомо, наприклад, що поряд з такими громадськими діячами як М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, В. Шемет, І. Шраг барон приймав активну участь у зібранні підписів до заяви-протесту на промови депутатів IV Державної думи та голови Родзянка «про недоцільність вивчення української мови в школі». Таким чином, Ф. Штейнгель стояв на позиції використання української мови серед українців [362, с. 178].

Після поразки революції 1905–1907 рр. певні громадські сили об'єдналися 1908 р. у єдиний союз, який отримав назву «Товариство українських поступовців» (далі–ТУП). Цей союз не був політичною партією, до нього входили люди з різними політичними поглядами. За основу було взято принципи автономії, конституціоналізму й парламентаризму. Д. Дорошенко у своїх спогадах так визначав мету діяльності ТУПу: «Діяльність союзу виявлялась в організованій піддержці тих українських товариств та видань, які були визнані за відповідаючі вищезазначеним принципам; у змаганнях здобути прихильників і вплив в думських та земських колах; в ознайомленні російського й закордонного громадянства з завданнями й характером українського руху...» [232, с.30]. Товариство було нелегальною та конспіративною організацією, для прийняття в яку, за висловом Д. Дорошенка, «вимагалось певного морального цензу й громадського стану» [232, с.30]. Воно мало більше 60 осередків в Україні і навіть кілька поза її межами.

До ТУПу ввійшли: В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, П. Стебницький, А. Ніковський, Є. Чикаленко, А. Вязлов [232, с.30]. Федір Рудольфович разом зі своєю третьою дружиною Олександрою Вільгельмівною став членом однієї з київських громад ТУПу. Він був прихильником автономії й федерації, виступав за національно-територіальну автономію України у складі перебудованої та оновленої Росії [232, с. 60].

Першою українською реакцією з моменту початку революції 1917 р. була відозва ТУПу, яка закликала населення підтримати новий державний устрій, засновувати українські школи, відновлювати й організовувати нові «Просвіти», підтримувати українську пресу, а найголовніше – готуватися до Установчої Ради, яка мала розглянути питання проголошення автономії України в перебудованій на федеративній основі Росії. Цей документ підписали члени Ради ТУПу, а саме: О. Віленський, Ол. Волошин, А. Вязлов, М. Дем'яновський, Д. Дорошенко, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, Л. Яновська, а також Ф. Штейнгель [233, с. 53].

У цей період набуває великої ваги українське політичне масонство, яке прагнуло поширити свою мережу на якомога більшу територію України, встановити зв'язки з масонами Західної Європи та домогтися за допомогою організації вплинути на політичну ситуацію в країні. Серед масонів були відомі історики, юристи, політичні діячі. Федір Рудольфович також входив до них. Відомо, що влітку 1912 р. він разом із М. Грушевським та М. Василенком були представниками від м. Києва на Московському конвенті, який закінчився обранням на таємних виборах двох виборців, яким за статутом організації доручалося утворення Верховної Ради. Ними були обрані Ф. Головін та Ф. Штейнгель [332, с. 53, 55]. Верховна Рада за своєю будовою була подібна ложі, тому навіть так і називалася «ложею Верховної Ради». Її венераблем був Ф. Штейнгель, а на час його відсутності – С. Урусов [332, с.56].

Федір Рудольфович також брав участь в останньому російському конвенті 1916 р. Дослідник масонів О. Гальпернін серед найбільш відомих членів братства називає й прізвище Ф. Штейнгеля, зазначаючи, що він «ще французький масон» [332, 67, 69]. Відомо, що барон також був майстром-намісником ложі «Київська зоря» [332, с. 142–143].

У червні 1913 р. М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Уляницький, В. Шемет, І. Шраг, Ф. Штейнгель підписали відкритого листа, де засудили виступ Г. Скоропадського* в IV Державній думі: «...Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу. Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань в сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвою. Разом з тим протестуємо проти виступу делегата Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним ім'ям, дозволив собі говорити від імені українського (малоросійського) громадянства. Як представник лиш тої частини його частини, яка давно порвала зв'язки з національним життям рідного народу, він не мав на це права. Голос його, як і голос всяких свідомих і несвідомих перевертнів з середовища темних мас, не може

* Мається на увазі Г.В. Скоропадський (1873–1925) – земський і державний діяч, землевласник з Чернігівщини, правник за фахом. Депутат III і IV Державних дум від Чернігівської губернії. Належав до партії октябристів. Після 1917 р. емігрував до Югославії.

висловлювати поглядів і змагань української інтелігенції і свідомих елементів українського народу» [269, с. 285; 308, с. 145].

З початком I світової війни виникла потреба у створенні благодійних організацій для допомоги армії, а також мирному населенню, яке, потерпаючи від бойових дій, нерідко залишалося без даху над головою та засобів до існування. У цей період у Російській імперії з'являються нові благодійні організації, покликані допомогти у вирішенні цих нагальних проблем. Однією з таких був комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту (далі – комітет ВСМ ПЗФ).

Всеросійський союз міст (далі–ВСМ) виник майже одночасно з Всеросійським земським союзом (далі–ВЗС). Його оформлення відбулося на установчому з'їзді міських голів 8–9 серпня і було офіційно затверджене імператорським указом 16 серпня 1914 р. Провідну роль у цій організації відігравали представники кадетської партії, які й були ініціаторами її створення [295, с. 256].

ВСМ разом із ВЗС були прийняті під прапор Червоного Хреста та користувалися всіма його правами. Водночас вони зберігали самостійність у фінансових справах, а також в організації власних закладів і внутрішнього розпорядку [291, с. 161]. ВСМ мав команду досвідчених працівників і швидко завоював довіру населення. Поряд із створенням лазаретів, санітарних потягів та лікувально-харчових загонів, діяльність організації з кінця 1914 р. почала охоплювати діючу армію [291, с. 162].

10 листопада 1914 р. з Москви до Галичини було відправлено потяг-склад ВСМ. Цією подією було започатковано діяльність Союзу на Південно-Західному фронті. 22 серпня 1915 р. Галицький комітет ВСМ було перейменовано в Комітет Південно-Західного фронту (далі – КПЗФ) [242, с. 49, 50].

Організація управління ВСМ ПЗФ була побудована наступним чином: на чолі комітету стояв головноуповноважений, який мав право обрання помічників – уповноважених. Представники фронтових комітетів були мілітаризовані й носили зброю. Поряд із загальними директивами уповноважених, вони були підзвітні військовій владі [295, с. 257].

Фінансувався КПЗФ із різних джерел: «1) відрахувань міст, які увійшли до складу Союзу, із сум, асигнованих міськими думами на потреби, пов'язані з війною; 2) внесків міст, які не брали безпосередньої участі у наданні допомоги хворим і пораненим воїнам; 3) урядової допомоги; 4) пожертвувань» [295, с. 259].

У серпні 1915 р. ВЗС та ВСМ спільно заснували Об'єднаний комітет з улаштування біженців, кошторис якого по лінії медично-санітарної допомоги становив 3 521 тис. руб. [295, с. 260]

Н. Загребельна вважає, що в результаті фінансової підтримки з боку держави комітети вже на 1915 р. зміцніли й почали конкурувати з урядовими структурами в деяких сферах допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню. В організації медично-санітарної допомоги вони взагалі посіли провідне становище в державі [295, с. 260].

Комітет ВСМ ПЗФ спочатку очолював колишній бессарабський губернатор і заступник міністра внутрішніх справ князь С. Урусов. З осені 1915 р. його місце посів барон Ф. Штейнгель [295, с. 257]. У журналі «Известия Всероссийского Союза городов помощи больным и раненым воинам» з цього приводу зазначено: «Подякувати кн. С. Урусову, який через хворобу склав свої обов'язки уповноваженого Південно-Західного фронту, за понесену ним працю у Комітеті. Затвердити барона Ф. Штейнгеля особоуповноваженим по Південно-Західному фронту і кооптувати його в члени Головного комітету» [258, с. 281]. Обрання барона на цю посаду, за думкою О. Крижанівської, переслідувало ще одну мету – керівництво організацією «давало можливість масонам створювати запасні фонди для політичної діяльності» [308, с. 144].

Обійнявши посаду особоуповноваженого, Ф. Штейнгель українізував діяльність комітету. За словами Д. Дорошенка, «для нього справді не існував “ні еллін, ні іудей”, але він думав, що в ділі організації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Отже, в члени Комітету, на посади уповноважених Союзу міст, він запросив українців і провів їх затвердження через Москву» [232, с. 60]. До комітету входили А. Вязлов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, В. Уляницький, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський.

Кілька уповноважених – росіян, коли побачили себе в меншості, перейшли на інші fronti [232, с. 60].

Комітет за головування Ф. Штейнгеля швидко розростався. Якщо у вересні 1914 р. ВСМ нараховував у своєму складі 140 міст, у січні 1915 р. – 373, то на грудень 1915 р. їхня кількість збільшилася до 464 [211, арк.1]. Наприкінці 1915 р. він мав у своєму складі десятки санітарних поїздів, розширену мережу медичних, харчових, санітарних, дорожніх пунктів; всілякі склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи в різних частинах України. З розростанням мережі комітету право на роботу в ньому отримувала українська інтелігенція й шкільна молодь [232, с.61].

24 січня 1916 р. відбулося засідання Головного комітету ВСМ, присвячене доповідям особоуповноважених Північним, Південно-Західним та Західним фронтами. Ф. Штейнгель виклав основні здобутки й охарактеризував проблеми, з якими зустрівся Комітет ПЗФ ВСМ у період з листопада 1914 р. по січень 1916 р. Звітуючи про виконану роботу, він зазначив, що за листопад – грудень 1915 р. біженцям було видано 362 тис. порцій чаю, 235 тис. обідів, 64 тис. вечерь, 6,5 тис. порцій молока дітям, сіно для 3,6 тис. коней. У лікарнях і амбулаторіях за цей час надали медичну допомогу: стаціонарно – 354 особам, амбулаторно – 2,3 тис., з них померло 42. Загальна кількість біженців, які знаходилися на утриманні КПЗФ, на 1 січня 1916 р. становила 5754 особи [242, с. 51].

Головну увагу він звертав на допомогу цивільному населенню Галичини та Буковини в подоланні наслідків війни. У жовтні 1915 р. велика кількість біженців з Волині й Галичини опинилася в Києві. На шляху їхньої евакуації комітетом були влаштовані пункти харчування в таких населених пунктах, як Грабники, Верба, Шубків, Рівне, Здолбунів, Шепетівка, Житомир і Юр'їв. Для ефективного й централізованого надання допомоги населенню 1 жовтня 1915 р. при КПЗФ виник відділ допомоги населенню, яке постраждало від війни [245, с.15].

Неподалік від м. Києва, у дачному селищі Катеринівці, комітет облаштував пункт харчування, лікарню для інфекційних хворих, ветеринарний пункт. Серед біженців виявилося багато дітей, батьки яких померли по дорозі чи загубилися. Тому Земський союз облаштував тут ясла для дітей, звідки вони розподілялися по притулках

інших організацій. Відділ допомоги населенню ВСМ також відкрив 31 жовтня 1915 р. неподалік від Києва дитячий притулок. Невдовзі подібний заклад було відкрито й у Києві. У грудні ще один – на 30 дівчат, а в березні 1916 р. – на 30 хлопців [245, с. 15–16].

Частина біженців оселилася в Микільській Слобідці. Серед населення виявилось понад 100 дітей, для яких було влаштовано спеціальний заклад, де вони знаходилися під керівництвом виховательки, навчалися грамоті та отримували покращене харчування [245, с.16].

Протягом зими 1915–1916 рр. від різних установ Союзу міст у відділ допомоги населенню надходили відомості про дітей, які залишилися без батьків. Для планомірної роботи в цьому напрямку було створено дитячий загін, завданням якого було виявлення дітей у постраждалих від війни селищах та містах на Південно-Західному фронті й у Галичині. Вісник Комітету ВСМ ПЗФ інформував: «В основу діяльності загону була покладена та думка, що дітей не варто відривати від рідної атмосфери, від їхнього середовища, від їх селища, не варто відвозити їх углиб Росії; замість цього необхідно надавати їм допомогу на місцях, влаштовуючи вогнища і притулки в районах, де знайдені безпритульні діти. Результатом діяльності дитячого загону став цілий ряд притулків-вогнищ у Галичині: У Богданівці-Кам'янці, Березовиці, Буді Збараській, Тарноруді відкриті вогнища Комітетом Південно-Західного фронту, і діяльність їх розвивається з кожним днем: кожний з них годує і навчає до 100 і більше дітей. У процесі організації знаходиться ще одне вогнище у Галичині у селі Лучка. Паралельно з розвитком діяльності дитячого загону в Галичині йшла робота у Києві: до літа 1916 р. виявилось, що існуючі притулки Союзу міст далеко не задовольняють потреби, тому Відділ допомоги населенню відкрив ще два притулки біля Києва: один у Пущі-Водиці (25 травня) і інший (1 липня) у дачному селищі Кинь-Грусть» [245, с.16].

Таким чином, допомога дітям стала одним із пріоритетних напрямків відділу допомоги населенню. З часом вона розрослася й потребувала особливого нагляду і управління. З цією метою 1 липня 1916 р. при ньому було утворено дитячий підвідділ,

метою якого було «розвинути і зміцнити дитячу справу, направити її відповідно до принципів, визнаних Комітетом Південно-Західного фронту» [245, с.16].

Протягом літа 1916 р. російські війська зайняли Буковину. Виникла необхідність допомоги місцевому населенню. До кінця липня дитячим підвідділом було відкрито два притулки в Чернівцях, по одному в Снятині й Коломиї. Були зміцнені старі та відкриті нові заклади в Сторожинці, Кіцмані, Гурі-Гуморі, Городенках тощо [245, с. 16–17]. Діти продовжували надходити, а притулків, що вже були створені, на всіх не вистачало. Постійно виникала проблема побудови нових та розширення вже існуючих.

Цікавою була внутрішня організація установ для дітей, які створював Союз міст. Першочерговим завданням таких організацій було нагодувати та вилікувати фізичні й душевні рани дітей, повернути їх до нормального життя. Далі потрібно було навчати їх, щоб вони змогли в майбутньому знайти собі місце в житті й стати повноцінними громадянами. Оскільки від війни дуже постраждали південно-західні регіони (Волинь, Поділля, Галичина та Буковина), діти, які потрапляли до притулків, були за національністю переважно українцями. Виходячи з цього, Комітет ПЗФ ВСМ «вважав за необхідне так вести справу у своїх притулках, щоб по можливості не відривати від них рідної мови, їхньої віри, їхніх звичаїв. В основу початкового навчання для дітей покладено українську мову. Початкову грамоту діти вивчають рідною мовою, яку вони чули над своєю колискою і якою самі промовили перші слова. У цьому відношенні Комітет Південно-Західного фронту дотримується тієї позиції, яка була висловлена на Московській нараді з питань догляду за дітьми, що відбулась 17–20 березня 1916 р. Там було винесено наступну резолюцію: «Маючи на увазі правильне виховання підростаючого покоління, нарада засуджує політику національної ворожнечі і гноблення. Приймаючи цю постанову, нарада має на увазі також українську народність і уніатське віровчення». В дусі цієї резолюції й ведеться навчання та виховання у притулках і вогнищах Комітету як у Галичині і Буковині, так і в районах Києва» [245, с. 17–18].

«Обществу Юга России» було надано від ВСМ субсидії, завдяки яким воно отримало змогу допомогти багатьом галичанам. Д. Дорошенко писав, що «на ці кошти було організовано сотні дитячих захоронок у Галичині, де під фірмою «Союзу городів»

ці захоронки фактично були народніми школами з українськими учителями, українською мовою й українськими підручниками. Десятки таких захоронок були організовані і в околицях Києва для дітей біженців; фактично це були перші українські народні школи на російській Україні» [233, с.34]. Комітет також допомагав матеріально українським гімназіям у Тернополі, Чорткові й Чернівцях. Десятки тисяч українських підручників і книжок для школи були придбані коштом комітету і передані галичанам. Багато українців, працюючи в комітеті, здобували досвід організаційної та адміністративної роботи, що потім знадобився їм під час революції [233, с. 38–39]. Д. Дорошенко наголошував, що діяльність комітету, об'єднуючи українців довкола себе, допомагала їм вижити в складні часи.

Окрім вивчення мови, в основу навчання було покладено трудовий принцип. Діти отримували необхідні навички для повсякденного життя: прання, приготування їжі, прибирання кімнат та саду. Надавалися також знання з городництва та різноманітних ремесел. Хлопців навчали шити чоботи, плести вироби з лози, столярному ремеслу. Дівчата займалися рукоділлям, шиттям, вишиванням [245, с. 18].

Дитячим підвідділом планувалося також об'єднати всі притулки в Києві та довкола міста й утворити на їхній основі щось на зразок дитячого містечка. Це дало б можливість краще налагодити медичну допомогу, обладнати майстерні, облаштувати молочне господарство, власний тваринницький та пташиний двір, що покращило б харчування дітей. Таке об'єднання дало б змогу викладати дітям мистецтво, музику, співи, що неможливо було налагодити окремо по притулках. Існували також проблеми фінансового характеру: на одну дитину щомісячно виділялося від 13 руб. 50 коп. до 15 руб. Цих сум катастрофічно не вистачало, але, незважаючи на це, комітет продовжував свою роботу [245, с.19, 20].

Не залишалася поза увагою учнівська молодь. На засіданні комітету ВСМ під головуванням Ф. Штейнгеля 3 вересня 1916 р. було запропоновано звернути увагу на тяжке становище студентів вищих навчальних закладів, які не мали змоги винайняти собі квартиру. Було винесено постанову про звернення до київського міського та обласного комітетів з пропозицією об'єднати зусилля для допомоги їм від імені Союзу міст [268, с. 53–54].

3 травня 1916 р. ВСМ розширив мережу харчових пунктів у Галичині, охопивши таким чином майже всі райони, окуповані російськими військами. На 15 вересня таку допомогу отримали 89 населених пунктів, які, у свою чергу, були поділені на 9 районів: район Тернополя, Збаража, Скалата, Микулинець, Івачева-Дольняного, Козлева, Зборова, Козови й Підгаєць. Щоденно видавалося пайків на 27 тис. осіб. Була відкрита їдальня в Збаражі на 127 та Скалаті на 117 осіб [253, с. 24, 25, 26].

Військові пункти можна поділити на чотири категорії: 1) чайні й харчові пункти для хворих та поранених офіцерів і нижчих чинів (Чагари й Вимислувка); 2) чайні й харчові пункти для війська, що прибуває (Гузилівка, Збараж та ін.); 3) пункти для окопних робітників при саперних частинах на позиціях; 4) пункти при інженерних частинах у тилу. Майже всюди до харчових пунктів на прохання командування були прикріплені перев'язочні літучки. Подібні пункти були організовані також для населення [253, с. 26–27].

Цікавими є свідчення очевидців подій про становище окупованих територій України та про діяльність там Комітету ПЗФ, що допомагають більш об'єктивно подивитися на його діяльність. Наприклад 1916 р. сенатор С. Іванов здійснив поїздку в якості голови ревізійної комісії ВСМ на Південно-Західний фронт. У статті, написаній під враженням від цієї подорожі, він зазначав, що на третьому році існування Союзу довіра військового й цивільного населення прийшла на зміну колишній недовірі і з кожним разом ця довіра зростає [214, арк.1; 235, с. 3]. Одне із завдань, що постало перед Союзом, полягало в задоволенні гострих потреб населення, яке постраждало від військових дій. У своїй статті він зазначав з цього приводу: «До якої міри такий стан справ відповідає справжнім потребам життя, я переконався, ознайомившись з настроями місцевого населення в окупованій нами Галичині та Буковині. Населення це живе найвідвертішим бажанням залишитися у межах Російської держави, і це прагнення має бути нами всебічно підтримане: влада добре розуміє, що здійснення такого завдання під силу саме громадським організаціям, які, дійсно, вже встигли відкрити там і харчові пункти, і ясла, і притулки для безпритульних дітей. Загалом безпритульних у цих краях немало: у Галичині всю молодь перемістили австрійці

вглиб країни, третій рік не функціонують середні навчальні заклади, і ви можете зустріти місцевих гімназистів, що заробляють свій хліб чищенням чобіт, продажем газет і т.д. Зрозуміло, що поряд з цим розвивається й хуліганство. Місцева влада, наприклад, у Галичині залучає представників громадських організацій до участі у постійних нарадах з опрацювання заходів до поновлення нормального життя в окупованих місцевостях» [214, арк.1; 235, с. 3–4].

Сенатор наголосив, що тієї роботи, яку виконують для населення окупованих територій громадські організації, недостатньо через брак матеріальної допомоги з боку влади. Незважаючи на це, всеросійські союзи досягли великого успіху в техніці роботи, розширили початкові межі діяльності під впливом обставин, що склалися. Описуючи діяльність Союзу міст на фронті, С. Іванов зазначив: «Літучі загони, що розгортаються зараз протягом 10–12 хвилин у стан повної готовності відправитися на поле битви з 70–80-ма вантажними, двоколками, кінними і ручними ношами і т.п.; створення великої мережі лазень, не тільки постійних, що знаходяться у тилу, але й тих, що пересуваються разом з армією, облаштованих протягом 3–4 годин після зупинки і доведених до такої досконалості, що дивізія, тобто, чотири полки, проходили крізь ці лазні протягом 12–14 днів, про що раніше на фронті й не мріяли; забезпечення солдат великими запасами білизни; створення злагодженої організації для боротьби з заразними захворюваннями, такої організації, яка, з одного боку, локалізує розвиток епідемії, з другого, – дає завжди можливість визначити масштаби і характер цієї епідемії у даному районі; ведення великої лабораторної експериментальної роботи, що виконується епідемічними загонами. Нарешті, створення у найгірших побутових умовах, у лачугах і халупах колосального господарства у вигляді найрізноманітніших майстерень – слюсарних, столярних, шорних, взуттєвих» [214, арк. 1–2; 235, с.5]. З цього приводу член головного комітету М.Сабашніков стверджував, що відкриття взуттєвих майстерень виявилось результативним, і він разом з Ф.Штейнгелем отримав від командира корпусу подяку за це [215, арк. 144 зв.].

М. Сабашніков також відвідав установи Союзу й після цього зробив висновки, суть яких виклав на скликаному пленарному комітеті ВСМ ПЗФ. Серед недоліків роботи він назвав, по-перше, непрофесійність відряджених за останній час сестер

милосердя; по-друге, те, що під час переходу корпусів з однієї армії до іншої літучки будівельних загонів не прямують за ними; по-третє, спостерігається недостатнє постачання крамниць і пунктів харчування ВСМ [215, арк.145 зв., 146, 147]. Було запропоновано виробити загальний мобілізаційний план для всіх установ Союзу міст, які працюють на фронті. Особливу увагу уповноважених М. Сабашніков пропонував звернути на становище міст, звільнених від ворога. Було наголошено на необхідності поновлення діяльності міських комітетів і створення нових у тих містах, де до війни вони були відсутні. Під час його бесіди з Ф. Штейнгелем було запропоновано у великих містах, наприклад, таких, як Чернівці, призначити власних спеціальних уповноважених, на яких покладалося б завдання допомоги місту з боку Союзу, а також які повинні були представляти потреби міста перед владою [215, арк. 145 зв., 148 зв.].

У січневому (1917 р.) номері «Вестника комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта» надруковано спогади О. Смірнова, який теж здійснив подорож Галичиною. Вони є цінним джерелом для історії діяльності ВСМ [260, с. 22–25]. Автор, зупиняючись на діяльності будівельного загону, особливо відзначив успішну діяльність лазневих пунктів. Лише одним місцевим будівельним загonom було побудовано 50 лазень, більшість з яких були розташовані поблизу лінії фронту. За листопад 1916 р., як зазначав О. Смірнов, послугами подібних лазень скористалося приблизно 350 тис. осіб [260, с. 22–23]. До їхнього складу входили дезінфекційні сектори й пральні. У результаті такої діяльності в Галичині серед військових не було зафіксовано епідемії тифу. Але спалахи все ж таки мали місце серед місцевих жителів, тому було прийняте рішення про відкриття лазень і для цивільного населення. У районі Бучача були утворені епідемічні загони, які також отримали у спогадах О. Смірнова позитивну оцінку. Їхня робота часто була поєднана з небезпекою для життя. У деяких населених пунктах, охоплених епідемією тифу, медики змушені були працювати під шквалом російських і австрійських снарядів, у несприятливих побутових умовах [260, с. 23–24].

ВСМ і ВЗС опікувалися населенням Галичини та Буковини, але цей край явно потребував системного впорядкування та керівництва, якого був позбавлений під час війни. Тому під керівництвом П. Линниченка виникла комісія при відділі допомоги

Київського комітету ВЗС, яка склала проект «цивільного влаштування Галичини і Буковини, окупованих російськими військами» [213, арк.1].

Представники єврейського комітету боролися за забезпечення прав єврейських громад у Галичині: надання їм автономії в утворенні комітетів допомоги та організації шкіл, права на участь у суспільному житті, а також залучення єврейського населення до органів місцевого самоврядування. Слід відзначити, що вимоги єврейського народу цілком підтримав М. Грушевський [213, арк. 1–2].

Проект ухвалили зі змінами й доповненнями, внесеними до нього представниками національних організацій. Його суть зводилася до наступного:

«1. Поновити органи місцевого самоуправління, як сільського так і муніципального.

2. Надати населенню повну свободу, як для поновлення старих форм самоуправління, так і перебудови їх на нових засадах.

3. Сприяти поновленню діяльності місцевих громадських організацій, кооперативів, позикових кас, національних благодійних комітетів; поновити по можливості діловодство у місцевих судах, на основі місцевих законів. Зокрема, надати єврейським громадам права автономності, якими вони користувалися споконвіку.

4. Поновленим таким чином органам самоуправління і покликаним до життя громадським силам передати поступово справу різноманітної допомоги, що складала до цього часу функції союзів – Земсоюза і Союзу міст» [213, арк.2].

У проекті розглядалося також питання про реформування цивільного управління. На початку 1917 р. воно належало військовому генерал-губернатору, який зосереджував у своїх руках військову та цивільну владу. На думку комісії П. Линниченка, остання потребувала докорінної реформи. Було запропоновано створити губернські та повітові виконавчі комітети під загальним керівництвом обласного комітету на чолі з комісаром. До комітетів для захисту інтересів військової влади повинні були ввійти представники військового відомства. Тимчасово було запроваджено посаду комісара при генерал-губернаторстві. До його обов'язків входила організація обласного та губернського комітетів, термінове скликання з'їзду представників громадських і національних організацій і представників населення, за

участю військової влади. З'їзд повинен був розробити порядок організації повітових комітетів і передачі органам самоуправління установ, громадських організацій, а також запровадження в життя ідеї місцевого самоуправління [213, арк.3].

8 серпня 1916 р. виповнилося два роки від дня заснування комітету. З цього приводу в журналі «Вісник Комітету Всеросійського Союзу міст Південно-Західного фронту» вийшла стаття, яка підбивала підсумки діяльності організації за минулі роки [226, с. 4–8]. У ній основною метою організації називалася допомога хворим і пораненим воїнам на фронті та в тилах. Робота виконувалася державним коштом. Обороти каси Головного комітету станом на 1 серпня 1916 р. перевищували 125 млн руб. Треба зауважити, що в цю суму не входили рахунки Москви, Києва та Кавказу, бо вони отримували кошти безпосередньо з казни. За цей час до Союзу приєдналося 474 міста, які були об'єднані в 13 обласних організацій [226, с. 4–5]. Лише на медикаменти з центрального складу з 1 серпня 1915 по 1 серпня 1916 рр. було витрачено більше 3 млн рублів, на потреби лікарень було продано хірургічних інструментів на 772 тис. руб [226, с.6].

Союз міст мав розгалужену систему установ на фронті, яка обслуговувала санітарно-технічні потреби військових. Щоб оцінити масштаби цієї організації, варто перерахувати деякі з них. Отже, вона мала рухомі установи загонів, стаціонарні шпиталі, амбулаторії, ізолятори, стоматологічні та рентгенівські кабінети, лабораторії, харчові пункти, чайні, хлібопекарні, лазні, пральні, перукарні, продовольчі крамниці, склади, кладові, аптеки та аптекарські склади, дезінфекційні й дезінсекційні пункти, майстерні, заводи, ясла, притулки, платні їдальні, кузні, гаражі, обози, транспорт різного найменування, будівельні загони тощо [226, с. 5; 261, с.21].

Союз здійснював допомогу також і в евакуації. У тилу було організовано хірургічні шпиталі в 208 містах європейської частини Росії, 7 містах Фінляндії та 10 – Кавказу [226, с.5]. Окремо були облаштовані бактеріологічні лабораторії в 4 містах, дезінфекційні споруди – в 31 місті, 21 лазня, асенізаційні обози в 57 містах, гідротехнічні споруди в 9 містах. Союз широко розвивав санітарно-консультаційну діяльність і брав безпосередню участь у різноманітних оздоровчих заходах на місцях. У тому ж напрямку діяли його 10 провінційних бюро [226, с.7].

Потреби війни викликали необхідність створення юридичного відділу, який було засновано при головному комітеті в березні 1915 р. Через рік таких відділів стало на 34 більше. До серпня 1916 р. вони надали 35 тис. консультацій із питань військового, адміністративного та цивільного права [226, с.6].

КПЗФ ВСМ поставив собі за мету видання власного часопису, який би інформував про діяльність установи. У серпні 1916 р. Ф. Штейнгелю було видано на основі його заяви свідоцтво на право видання в Києві російською мовою з періодичністю раз на два тижні журналу «Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта» [206, арк.1]. У документі викладалася програма його видання. Основний зміст журналу мав бути наступний: «1) Циркуляри і розпорядження Комітету Союзу міст на Південно-Західному фронті, а також ті розпорядження і циркуляри Головного Комітету, оголошення яких буде визнане корисним; 2) Циркуляри, розпорядження і постанови уряду, що мали відношення до діяльності Союзу міст і громадських організацій, що виконували тотожні завдання; 3) Звіти про засідання Комітету Південно-Західного фронту, про засідання його установ, про місцеві наради при відділах Союзу, окремі доповіді; 4) Звіти (цифрові і описові) відділів і установ Комітету чи окремих його співробітників; 5) Статті з питань, що входять до компетенції Союзу міст; 6) Хроніка (згрупований інформаційний матеріал, що стосується діяльності Комітету і його установ, а також найбільш видатних моментів з життя всього Союзу міст)» [206, арк. 1–13в.]. Журнал планувалося друкувати в Києві на Подолі в типографії К. Круглянського. Відповідальним редактором було призначено члена комітету В. Уляницького [206, арк. 1 зв.].

Союз надавав допомогу також і румунським біженцям. Разом із ВЗС ВСМ організував для них харчування на гужових шляхах до Бессарабії. Було заплановано відкриття пунктів харчування в Леові, Кагулі, Болграді, Ізмаїлі та Рені. Окрім харчових загонів, які на жовтень 1916 р. уже були сформовані, Союз почав комплектацію спеціальних агентів-провідників для допомоги біженцям на маршруті їхньої евакуації з Бессарабської та Подільської губерній углиб Росії [267, с.41]. Водночас відділ допомоги населенню згорнув певні напрямки своєї діяльності в північній частині Волинській губернії, залишивши під патронатом лише дитячі установи.

Підсумовуючи здобутки за 1916 р., варто додати, що з 1 січня по 1 липня 1916 р. кількість хворих, які лікувалися у шпиталях КПЗФ, становила 37684 особи, з них інфекційних – 5138, хірургічних – 7821, терапевтичних і шкірно-венеричних – 24725 [266, с.20].

Занепокоєння у комітеті викликав проект положення, надісланий начальником канцелярії головного начальника постачання армій ПЗФ від 15 грудня 1916 р. про діяльність на війні Всеросійського Земського і Міських союзів та інших громадських і приватних організацій, які не входили до Російського товариства Червоного Хреста. Проект було складено комісією при Штабі Верховного Головнокомандувача з метою об'єднання та врегулювання роботи на фронті організацій, які фінансувалися з воєнного фонду [255, с.33]. Особоуповноважений Ф. Штейнгель 24 грудня 1916 р. повідомляв начальнику постачання армій ПЗФ: «Розглянувши надісланий мені для відгуку «Проект положення про діяльність на театрі війни Всеросійських союзів – Земського і Міст і інших організацій громадської і приватної допомоги, не зарахованих до Російського Товариства Червоного Хреста», маю честь повідомити, що я не вважаю себе в праві надати вичерпний висновок по проекту, що охоплює діяльність всього Союзу міст і тому, як такий, що виходить за межі моєї компетенції, направив його на висновок Головного комітету Союзу. Зі свого боку вважаю обов'язком вказати, що, на мою думку, проєктоване положення різко змінює існуючу структуру Союзів, зводить нанівець необхідну для життя Союзів свободу дій і у випадку застосування на практиці призведе, імовірно до швидкої ліквідації всіх установ Союзу» [255,с.36].

Розглянувши цей документ, Комітет ПЗФ надіслав до Головного комітету ВСМ у відділ фронту таке судження з проекту: «Проект складено, не рахуючись зі структурою, взаємовідносинами з військовим відомством і конституцією Союзів, прагне підкорити діяльність Союзів безпосередньому керівництву і необмеженому впливу військової влади, і поставити Союзи у становище інтендантського чи санітарного відомства. Особливість структури союзів, що працюють на армію, полягає саме у тому, що вони не підлегли вищому командному складу, і тому більш вільні в своїх діях, ніж аналогічні установи військового відомства... Зв'язані у виборі осіб, зобов'язані на кожному кроці запитувати попередню згоду військової влади і

знаходячись під постійною загрозою військового чи військово-польового суду – союзи, безумовно, швидко втратять притаманну їм гнучкість, енергію і вміння пристосовуватися до потреб армії і моменту... Виходячи з вищевикладеного, Комітет Південно-Західного фронту вважає проектоване положення про союзи цілком неприйнятним і вважає, що, у випадку насильницького проведення його в життя, Комітет буде змушений поставити питання про можливість існування його установ у нових умовах» [255, с. 37–38]. Як бачимо, комітет повністю підтримав думку особоуповноваженого. А тим часом, події вимагали від КПЗФ пристосування до нових умов життя в країні.

У січні 1917 р. у журналі «Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта» з'явилася стаття Ф. Штейнгеля, в якій він виклав основні завдання комітету на поточний період. Він наголошував, що діючі організації зосереджувалися виключно на вирішенні справ, пов'язаних з війною, а саме: допомога хворим і пораненим воїнам, біженцям, постачання армії [248, с.3]. «Для досягнення цієї мети, – вказував Штейнгель, – сил, які входять в Союз міст і в Земський союз, було достатньо. На початку, коли діяльність Союзу майже не виходила за межі допомоги хворим і пораненим воїнам, Союз організовував переважно міські елементи, точніше – цензові елементи міського населення. Після того, як влітку 1915 р. військові невдачі, які були наслідком зради Сухомлінова, викликали нові завдання, міські елементи почали об'єднуватися із земськими. З'явилися «Земгор», «Собеж»... У теперішній час те завдання, яке стоїть перед громадськістю Росії, зробилося настільки грандіозним, вимагає такого колосального напруження громадської самодіяльності, що одних цензових елементів, міських і земських, недостатньо, щоб вирішити її хоч трохи задовільним чином. Це завдання – боротьба з продовольчою руїною. Продовольча криза загрожує не тільки порушити правильний перебіг економічного життя в тилу вона загрожує найсерйознішим чином скомпрометувати справу оборони країни» [248, с.3].

Іншими словами, Ф. Штейнгель вимагав організувати ті міські елементи, які до цього часу залишалися поза увагою – робітничий клас. Він запропонував створювати нові організації й залучати робітників до військово-промислових комітетів. На думку

Ф. Штейнгеля, без їхньої підтримки жодне із завдань, що постали перед Союзом, не могло бути вирішене [214, арк. 65; 248, с.4].

Справжнім лихом військового часу були масові захворювання та епідемії. Про один із таких випадків знаходимо наступну інформацію: санітарний відділ третьої армії доповідав навесні 1917 р. про щоденну відправку на лікування до 400 хворих на цингу. Окрім цього, останнім часом при армії утворилися так звані «слабкосильні» команди, що мали у своєму складі від 50 до 200 осіб. Тут вони отримували посилене харчування та виконували легкі роботи. Кількість хворих на цингу та «слабкосильних» людей була настільки велика, що, на думку доповідачів, потрібно було б будувати цілу ланку оздоровниць на 10–12 тис. місць. Зрозуміло, що такий проект було неможливо здійснити у воєнних умовах. Замість цього було запропоновано в районі розташування Третьої армії влаштувати 5 оздоровниць неподалік від лінії Антонівка-Домбровиці-Столін-Лунинець-Майковичі [209, арк. 3–3зв.]. Через відсутність великих населених пунктів лікувальні заклади подібного типу повинні були розміщуватися в бараках чи фанерних будинках. Для забезпечення здравниць інвентарем та медичним персоналом вирішено було звернутися по допомогу до Червоного Хреста, Земського союзу та Союзу міст. В архівах зберігся лист до Ф. Штейнгеля, з якого можна дізнатися, що комітет ВСМ дозволив Баудеру організувати для хворих на цингу пункти харчування на 500 осіб. На їхні потреби було виділено 45 тис. руб. строком на 3 місяці. Питання про влаштування здравниць залишалося відкритим і чекало на вирішення [209, арк. 3зв.–7].

Коли Ф. Штейнгель прийняв на себе керівництво комітетом, останній, за словами Д. Дорошенка, був маленькою організацією, «яка мала в своїм завідуванні всього кілька санітарних та технічних відділів на фронті» [233, с.38]. За цей час вона розрослася, розширила свою діяльність на фронті й у тилу. Станом на 1 січня 1917 р. КПЗФ ВСМ складався з таких установ: передові лікарняно-харчові й перев'язочні загони та транспорти – 17, транспортні загони – 104, військово-санітарні потяги – 3, епідемічні загони – 19, дезінфекційні – 3, будівельні й санітарно-технічні – 9, чайно-харчові – 5, госпіталі, лазарети й лікарні – 40, амбулаторії – 19, перев'язочні пункти – 13, стоматологічні кабінети – 23, лазні – 292, пральні – 89, асенізаційні обози – 10,

бактеріологічні лабораторії – 5, рентгенівські кабінети – 2, аптеки – 1, аптекарські склади – 4, пункти харчування – 88, чайні – 59, ясла-притулки – 23, хлібопекарні – 20, крамниці – 17, заводи – 3, майстерні – 27, перукарні – 2 та ін. Загалом нараховувалося 897 установ [210, арк. 557 зв.–558]. З розростанням функцій комітету та зростанням чисельності його установ збільшувалася й кількість осіб, які працювали в комітеті. Станом на 1917 р. на службі в ньому значилося 5550 осіб [212, арк.164].

У березні 1917 р. Ф. Штейнгеля було обрано головою Виконавчого комітету Київської міської думи, до якого перейшла тоді вся влада в Києві. Д. Дорошенко у «Споминах...» пише, що після цього призначення обов'язки голови комітету Штейнгель передав йому [232, с.82]. Однак, судячи з даних «Вісника Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст», він продовжував очолювати комітет, хоча змінилася назва його посади.

Революція 1917 р. з її перевлаштуванням усіх існуючих порядків на демократичних лад не оминула й громадські організації, такі як ВЗС і ВСМ. У другій половині квітня було скликано делегатський з'їзд, на якому докорінна реформа Союзу міст була визнана непотрібною. Таким чином, на своїх посадах залишилися всі члени його керівництва. Водночас з метою демократизації було прийнято рішення про включення до нього семи членів Фронтового виконавчого комітету, двох членів від Київської ради солдатських депутатів та двох – від армії. Таким чином, комітет повинен був складатися з 11 членів старого складу і 11 нових. Невдовзі на засіданні Головного комітету нового складу було визнано за необхідне реформування комітету, а тому представникам ВСМ було запропоновано обрати до нового складу обмежену кількість колишніх представників. Не бажаючи цього робити, старий склад на засіданні 28 квітня припинив свої повноваження та надав Головному комітету повний перелік осіб, які входили до його складу [265, с. 18].

Після затвердження Головним комітетом нового списку представників виявилося, що до нього не було включено Ф. Штейнгеля та інших відомих діячів. Дехто це сприйняв як бажання виключити зі складу представників українства, тому Головний комітет змушений був піти на певні поступки. Барона Ф. Штейнгеля було запропоновано затвердити головою, а той, у свою чергу, заявив, що ввійде до нового

складу лише за умови залучення туди ж усіх членів дореволюційного комітету [265, с.19].

17 травня на засіданні комітету нарешті було сформовано новий склад: головою обрано Ф. Штейнгеля, 11 членів обрав Головний комітет, 12 – організація службовців, два – фронтова Рада військових депутатів і один – Рада солдатських депутатів київського гарнізону. Загальна кількість членів складала 28 осіб. Головний комітет на засіданні 25 травня затвердив це рішення [212, арк. 244; 265, с.19].

У журналі «Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта» за серпень 1917 р. описано конфлікт, який виник у Комітеті під час засідання 9 червня [239, с.3]: за пропозицією Виконавчого комітету та з метою підвищення продуктивності праці, було прийнято рішення надіслати до найбільш завантажених працею відділів на допомогу їхнім очільникам ще по одній особі. Вони призначалися з числа демократів, які не мали під своїм керівництвом відділів. 12 червня список додаткових членів було затверджено. До санітарно-технічного відділу, який очолював член комітету М. Янишевський, додатковими членами було призначено інженера Паперно і солдата Степанова [239, с.3,4]. Вони навіть не встигли залучитися до роботи, бо 16 червня рада управління відділу на засіданні, в якому брали участь лише чотири члени, визнала призначення додаткових членів неприпустимим і виступила з протестом проти дій комітету союзу міст і фронтового виконавчого комітету. Розслідувати цю справу було доручено конфліктній комісії, яка виявила абсолютну невідповідність санітарно-технічного відділу до прийому поранених, які почали надходити в результаті нового наступу на Південно-Західному фронті. На основі даних, наданих конфліктною комісією, 24 червня виконавчий комітет на засіданні постановив: визнати неправомірним рішення ради санітарно-технічного відділу та оголосив, що право розподілу посад належить комітету фронту [239, с.4].

Між тим, конфлікт між М. Янишевським, Паперно і Степановим переріс у площину звинувачень один одного в некомпетентності, і 10 липня 1917 р. на черговому засіданні комітету ВСМ Ф. Штейнгель різко заявив: «...Зараз, у такий момент, коли Батьківщина у небезпеці, коли потрібна дружна, енергійна праця, займатися цим я не дозволю. Я буду виявляти всю повноту влади. Я відчуваю, що

потрібна диктатура. Коли я мав на неї право, я її не виявляв, тепер я візьму це право і буду диктатором. Потрібна енергійна робота, хто не хоче працювати, геть звідси!» [229, с.8]. Невдовзі Ф. Штейнгель вибачився за ці слова, пояснивши свій різкий тон завантаженістю роботою за межами комітету, і оголосив про свою готовність залишити посаду голови. Комітет почав розслідування цього інциденту.

У телеграмі від 15 липня з цього приводу читаємо: «Внаслідок надзвичайно важкого становища фронту і тилу, Головний комітет вважає цілком неприпустимим складення повноважень Штейнгелем, Ніковським, Янишевським. Наполегливо просимо зберегти повноваження в інтересах справи» [265, с.17]. Незважаючи на це, комітет, який був затверджений 25 травня, проіснував у такому складі менше двох місяців і був розпущений постановою Головного комітету. Останнє його засідання датується 20-м липня [265, с.19].

Барон входив і до виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій м. Києва, який було утворено 1 березня 1917 р., а також до першого складу Центральної Ради, який проіснував з 7 березня по 7 квітня 1917 р. 3 червня 1917 р. він вступив до Української партії соціалістів-федералістів [351, с.43], від якої балотувався на муніципальних виборах у Києві [344, с.908].

19 квітня 1917 р. розпочав свою роботу Український національний конгрес. У ньому брало участь близько 900 делегатів з усієї України, прибули також представники від українських військовиків на фронті, Балтійського та Чорноморського флоту, члени різних організацій міста Києва, тому учасників нараховувалося до 1500 осіб. До президії поряд з іншими запросили й Ф. Штейнгеля [233, с.61]. Конгрес пропрацював три дні. За цей час заслухали та продискутували 7 доповідей, ухвалили резолюції. Розглядалися переважно політичні питання, домагання автономії та федерації України, велику увагу було приділено національним меншинам [233, с.61].

Після утворення Центральної Ради, формуючи Генеральний секретаріат, Д. Дорошенко запропонував Ф. Штейнгелю у серпні 1918 р. увійти до його складу, але той відмовився [344, с.908]. Барону були запропоновані посади міністра торгівлі і промисловості, а також міністра фінансів. Від усіх цих посад він теж відмовився [257, с.69]. Причина його відмов, за думкою В. Соловйової, крилася у досить таки

негативному ставленні представників української революційної демократії до середніх і великих власників, а також аристократії. Цим своїм кроком новий уряд відштовхнув від себе й інших тогочасних українських діячів [346,с.109].

29 квітня 1918 р. влада в Україні перейшла до гетьмана П. Скоропадського, за спиною якого стояло німецьке військове командування. З цього часу і до 14 грудня 1918 р. Україна офіційно називалася Українська Держава (далі – УД).

Цілком природно, що нова держава у своїй зовнішній політиці особливу увагу звертала на німецький напрям. Д. Дорошенко, призначений міністром закордонних справ УД, прагнув з часом звільнитися від допомоги Німеччини та Австро-Угорщини, а значить і від присутності її військових частин на українській території. На даний момент такий союзник був потрібен для протидії загрози з боку Росії, а також для укріплення й зміцнення українських кордонів. Своїм завданням міністр закордонних справ вважав зближення з країнами Європи [345,с.86].

З цією місією до Німеччини необхідно було послати таку людину, яка гідно б представила молоду державу на міжнародній арені. У часи Центральної Ради послом у Німеччині був О. Севрюк, але його кандидатуру Д. Дорошенко вважав невдалою. Вибір впав на Ф. Штейнгеля. У своїх спогадах Д. Дорошенко так писав про обрання нового посла: «В колах, що оточували двір Гетьмана, не було недостаті в своїх кандидатах, але я вважав, що послом у Берліні має бути людина, що з одного боку мала б повне довір'я з боку національних українських кіл, а з другого – справді могла би заімпонувати в Берліні. Отже я висунув кандидатуру барона Ф.Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльності. За найцінніше в Ф.Р. Штейнгелю я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідкісну, на жаль, у наш час постать справжнього джентльмена» [232, с. 269].

У своїх спогадах Михайло Шкільник, який в 1917–1921 рр. працював на відповідальних посадах у міністерствах торгівлі та промисловості й закордонних справ, так обґрунтовує обрання послом до Німеччини саме Ф. Штейнгеля: «Мін. Дорошенко вважав, що бар. Штайнгель був найбільш відповідною особою на цей найважливіший

пост в тодішніх обставинах так своїм соціальним, як і родовим походженням, доброю і відомою репутацією, навіть імпозантною фізичною поставою» [272, с.127].

П. Скоропадський так писав про призначення Ф. Штейнгеля послом: «В Берлін поїхав барон Штейнгайль, найчесніший і найблагородніший українець, що носив лише німецьке прізвище, але навіть не говорив німецькою мовою, що, звичайно, було для його діяльності великою проблемою» [259, с. 266]. В ЦДАВО України зберігся лист гетьмана до німецького імператора Вільгельма II з проханням призначити Ф. Штейнгеля послом до Німеччини. Перераховуючи посади, які займав Штейнгель в різний час, гетьман писав: «Видатні здібності барона Штейнгеля і його непохитна відданість інтересам Держави Української – суть для мене запорука того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Німецькою Державою і що він виявить себе достойним довіри Вашої Величності» [196, арк. 6–6 зв.; 240, с. 179–180; 264, с. 62–63].

Були й такі, що не підтримували кандидатуру барона на цій посаді. Серед них був І. Мазепа. Посилаючись на В. Чехівського, він писав, що той скаржився на більшість посольств, які, на його думку, проводили реакційно-українофобську політику, наголошуючи на тому, що українське посольство в Німеччині проводило «особливо завзяту протиукраїнську політику» [246, с. 87]. Є. Чикаленко був з ним згоден. У щоденнику від 11 серпня 1918 р. він записав: «Коли барона Штейнгеля назначено було послом в Берлін, то я говорив Дорошенкові і записав в записках, що вважаю його зовсім не підходящим, навіть шкідливим для України на посаді посла, бо він правовірний кадет і сторонник єдиної неділимої Росії; мою думку цілком поділяв А.Г. Вязлов, давній близький приятель Штейнгеля, він навіть сказав баронові, що він морального права не має брати на себе цю постать, бо не знайомий досконало з всіма течіями в українському громадянстві» [270, с.138]. Як показав час, Ф. Штейнгель на цій посаді завзято відстоював інтереси молодої Української Держави, звичайно не обходилося й без помилок, але всі його кроки в якості надзвичайного посланника і уповноваженого міністра говорили про прихильність до української справи.

За своїми поглядами Ф. Штейнгель дійсно належав до федералістів, але після певних вагань все ж таки погодився посісти запропоновану посаду заради інтересів

України. Пізніше його звинувачували в тому, що він «недостатньо “націоналіст”» для своєї посади, на що він відповідав, що «знайомити з Україною повинні спеціалісти, суспільство, лекції, книги та ін., цьому я готовий допомагати, але мої обов’язки, як я розумію, зміцнити Державу, піднімати її престиж і зміцнювати ті дружні відносини, які повинні бути між Україною та іншими державами, головним чином Німеччиною» [201, арк. 47].

Перед тим, як дати свою остаточну згоду, Ф. Штейнгель попередив Д. Дорошенка, що хотів би сформувати новий штат посольства, набрати у свою команду людей кваліфікованих. Національна приналежність для барона значення не мала. «Він зазначив, — писав Д. Дорошенко, — що розуміє приналежність людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному, і через те бажав би запросити на службу людей, котрі хоч досі в українських колах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіально походячи з України й визнаючи себе громадянами Української Держави, вони будуть добрими й корисними службовцями» [232, с.270]. Той погодився, але зауважив, що представники Української Держави повинні представляти не тільки українську державність, але й українську національність. Вони, на його думку, повинні бути не лише гарними фахівцями своєї справи, а й патріотами України. Урешті-решт було знайдено компроміс: за порадою Д. Дорошенка частину фахівців залишили зі старого складу посольства, а решту набрали з нових [232, с. 270, 271]. У результаті дипломатична місія до Берліна була сформована в такому складі: 1) Іванов Олександр, радник посольства; 2) Товстоліс Іван, старший секретар; 3) Ланін Віктор, секретар; 4) Павлович Юрій, старший канцелярський урядовець; 5) Коваленко Антін, старший канцелярський урядовець; 6) Давидів Денис, молодший канцелярський урядовець; 7) Свінціцький Василь, перекладач; 8) Круль Мориц, позаштатний канцелярський урядовець за вільним наймом; 9) Федоренко Павло, особистий секретар; 10) Кулаковський Анатолій, урядовець особистих доручень при міністрі (супроводжувач посла до Берліна); 11) Штейнгель Володимир, барон, син посла; 12) Коваленко Альма, дружина старшого канцелярського урядовця; 13) Мельниченко Афанасій, лакей посла [196, арк. 26].

На думку Д. Дорошенка, формування нового складу посольства не за національною ознакою було помилкою Ф. Штейнгеля. Час показав правдивість його міркувань. Люди, обрані Ф. Штейнгелем, сумлінно виконували свої обов'язки на своїх посадах, але про них встановилася в Німеччині думка, що вони «росіяни з українського посольства» [232, с.271]. Такої ж думки дотримувався й М. Шкільник. У своїх спогадах він писав: «Але зробив і помилку. Як посол мав право змінити персонал посольства. На тій підставі він звільнив деяких попередніх урядовців-українців і на їх місце прийняв урядовців російської національності. Тому посольство мало опінію російського посольства, а він сам – «єдинонеділимця»» [272, с.127].

До посольств першого рангу, продовжуючи традиції УНР, було віднесено Австро-Угорщину, Туреччину, Болгарію й Німеччину. Їхня діяльність була затверджена постановою Ради міністрів від 21 червня 1918 р. Вони отримали найвищу категорію дипломатичних представників – міністрів-резидентів, тобто акредитувалися головами держав, до яких відряджалися [323, с. 322].

На утримання тимчасових дипломатичних представництв Української Держави було виділено до 31 грудня 1918 р. 1 127 072 карб., з них на представництва в Німеччині станом на 16 березня 1918 р. – 270 083 карб. [240, с. 164]

Посада, яку посів Федір Рудольфович у Берліні, називалася «Надзвичайний посланник і уповноважений міністр Української Держави при цісарському правительстві в Німеччині» [197, арк. 36]. Хоча в дипломатичних листах зустрічається плутанина, його називали іноді паном представником УД в Берліні, а в інших – паном представником УД при цісарському правительстві німецької держави [197, арк. 36].

Ф. Штейнгель в якості надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Української Держави прибув в Берлін 1 липня 1918 р. Того ж дня він дав інтерв'ю німецькій газеті «Lokal Anzeiger», яке зранку вийшло друком. Але, як зазначав Ф. Штейнгель у своєму першому звітному листі до Д. Дорошенка, «при чому очутилась помилка: я назвав Україну «Державою», а не «республікою», як надруковано» [197, арк. 10; 240, с. 183; 264, с. 64].

Про початковий етап роботи Ф. Штейнгеля в Берліні збереглися спогади болгарського дипломата та історика І. Шишманова: «Навідався барон Штейнгель –

його щойно призначили українським послом у Берліні. Красень, високий, років 40-42. Білде обличчя, довгаста борода, як у патріарха. Вельми коректний ...Говорив про Крим, що його треба втримати – він потрібен Україні» [286, с. 132].

З листа, датованого 17 жовтня 1918 р., відомо, що українська мова використовувалася в поштових зносинах з Німеччиною, але зазначалося: «в перші часи, можливо, не уникнути буде перешкод до українських поштових посилок, позаяк запас відповідного числа німецьких урядовців, котрі знайомі з українською мовою, перешкоджає справі» [197, арк.53].

Після приїзду в Берлін посол наніс візити до міністра закордонних справ Р. фон Кюльмана, князя Ф. Радзивілла, старшини дипломатичного корпусу в Берліні іспанського посла. У свою чергу, його відвідали князь Ф. Радзивілл, представник Фінляндії доктор Г. Гуммерус і Е. Шифф, пан іспанський посол (як приватна особа), колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні барон Р. Розен [197, арк. 10; 240, с. 183, 184; 264, с. 65].

Для новоствореної молодії УД велике значення мало визнання її на міжнародній арені. Тому вирішенню цього питання Ф. Штейнгель у Німеччині приділяв велику увагу. Гетьман та представники його уряду передбачали можливу поразку Німеччини в Першій світовій війні. Тому увага приділялася встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них – з державами Антанти [284, с. 120].

У свою чергу, УД покладала великі надії на Німеччину, яка могла перешкодити загрозі з боку радянської Росії і сприяти зміцненню кордонів [345, с.87]. Уряд Німеччини не бажав втручатися у ці стосунки, і допомоги від нього у цьому питанні годі було чекати. Натомість німецький уряд мав претензії й до української сторони. Барон Ф. Штейнгель повідомляв 7 липня міністру іноземних справ: «Імператорський уряд знаходить, що наш уряд недостатньо твердий у своїй політиці, чому в Києві відбувається подвійна політична гра, що шкодить упрочненню дружби між Німеччиною і Україною. Імператорський уряд бажає, щоб політика Українського уряду відповідала в усіх відношеннях умові, укладеній 18 квітня (нов. стилю) 1918 р. між ген.-фельд. Сїхгорном і бар. Муммом, з одного боку, і українським урядом

Гетьмана, який в той час знаходився в процесі формування, з іншого боку...» [228, с. 388].

У конфіденційному листі від 6 липня 1918 р. в Україну, адресованому знову-таки Д. Дорошенку, Ф. Штейнгель переповідав свою розмову з представником Фінляндії: «Пан Гуммерус висловив побажання про взаємне визнання і утворення тісного контакту між Україною і Фінляндією... Я гадаю, Пане Міністре, що Ви цілком підтримаєте сприяюче рішення питання про визнання Українською Державою Фінляндської Держави і вживете заходів щодо утворення між Україною і Фінляндією міцного зв'язку, бо для молоді держави елемент признання має величезну міжнародну роллю. Я з свого боку по одержанню від Вас інструкції, якщо вони, в чому я не сумніваюсь, будуть погожі, вживу всіх заходів щодо найскоршого вирішення порушених питань» [197, арк. 23; 240, с.182]. У розмові порушувалося також питання про долю українських військовополонених у Фінляндії. Г. Гуммерус завіряв, що Фінляндія має намір відіслати 2 тис. українських бранців на Батьківщину [197, арк.23; 240, с.182].

20 серпня 1918 р. до Києва виїхала делегація фінського уряду під керівництвом доктора Г. Гуммеруса. Із цього приводу Ф. Штейнгель у телеграмі до Д. Дорошенка напередодні просив підготувати для неї кімнати в готелі Києва, а також зустріти на вокзалі [240, с.279].

У телеграмі до Д. Дорошенка від 30 липня 1918 р. Ф. Штейнгель повідомляв, що ще 6 червня до українського представника в Німеччині О. Козія звертався міністр закордонних справ Грузинської Самостійної Республіки А. Чхенкелі з нотою про визнання Україною Грузії. Нота була передана О. Козієм українському уряду 9 червня. 25 липня Ф. Штейнгеля знову відвідали представники Грузії в Німеччині «і знов просили в моїй особі Правительство України о визнанні Грузії, як самостійної Держави, при чому п. Авалов і Гегечкори від імені свого Правительства заявили мені, що Грузія не зустрічає ніяких перешкод щодо визнання України [...]. Прошу Вас, Пане Міністре, представити Ясновельможному Пану Гетьману питання про визнання Грузії з Вашим сприяючим заключенням. Для установлення дипломатичних відносин Грузія негайно може командувати свого постійного Представника в Київ» [200, арк.23].

25 липня 1918 р. до Ф. Штейнгеля звернувся з листом посол Туреччини Хакі Паша. У листі турецька сторона просила про поновлення поштово-телеграфного зв'язку між УД та Туреччиною, не чекаючи ратифікації мирного договору між країнами, «при чому зазначає, що кабель між Одесою і Константинополем, зруйнований під час війни, тепер вже поновлений. Зазначене питання Хакі Паша піднімає по телеграфному розпорядженню Турецького уряду» [198, арк.32]. У телеграмі до Д. Дорошенка від 30 липня 1918 р. Ф. Штейнгель звертається з проханням надати розпорядження щодо цієї справи, а також просить міністра закордонних справ якнайшвидше вирішити питання поштово-телеграфних зносин між УД і Німеччиною, зазначаючи, що «це дуже важливо для своєчасних зносин зі своєю вітчизною українських громадян, які по різних причинах зараз знаходяться в Німеччині, а також важливо і через те, що зносини по прямому проводу не можуть задовольнити всіх вимог біжучого життя нашого посольства» [198, арк.32].

Представники урядів Фінляндії, Швейцарії та Швеції заявили, що погоджуються визнати незалежну УД і готові налагодити з нею дипломатичні відносини [197, арк. 11; 240, с. 184; 264, с. 66]. Натомість Іспанія не поспішала з цим. У розмові з Ф. Штейнгелем іспанський посол пан де Барнабе, заявив, що визнання з боку його держави відбулося б у випадку, «якби одна з держав Згоди особливо Франція, визнала б сучасний стан річей на Україні» [197, арк.11; 240, с. 184; 264, с. 66]. Звичайно, Ф. Штейнгель у листі до Д. Дорошенка висловив сумнів щодо швидкого визнання Францією УД.

Ф. Штейнгель та його колеги вважали, що для визнання УД необхідно відрядити спеціально призначене посольство до всіх держав з метою роз'яснення їхнім урядам становища в Україні, а також з офіційним проханням про визнання України як самостійної держави [197, арк.11; 240, с. 184; 264, с. 66].

В одному з приватних листів до Д. Дорошенка барон писав: «Усі віддають офіційно мені візити. Я вважаю, що цим я, хоч і не зовсім офіційно, ввів Україну в родину тутешніх представників народів і, маю надію, що це врешті-решт посприє найскорішому офіційному визнанню України» [201, арк. 85; 240, с. 186].

У перші місяці існування німецьке посольство не мало налагодженого зв'язку з УД. Натомість потреба в цьому була очевидною. Адже для нормального функціонування посольства воно повинно бути обізнаним зі становищем у країні, яку представляє. У листі від 12 липня 1918 р. Ф. Штейнгель писав з цього приводу: «...прошу відповідного розпорядження Вашого, Пане Міністре, про інформацію мене по біжучим справам не менш двох раз на тиждень, а для цього можна визивати всякий раз до прямого проводу старшого секретаря посольства пана І. Товстоліса, або секретаря посольства пана В. Ланіна, при чому дні і час цих щотижневих розмов при першій же розмові повинен бути зазначений. Крім того прошу, Пане Міністре, Вашого негайного розпорядження по канцелярії, щоби посольству в Берліні висилались всі українські часописи, починаючи з «Державного Вісника». Дуже прошу Вас, Пане Міністре, мені в цьому не відмовити, позаяк це необхідне для зв'язку між мною і життям держави» [197, арк.8; 240, с. 185].

Проблемою для українського посольства в Німеччині було також фінансування. Відповідні кошти надходили із запізненням і в недостатній кількості. Федір Рудольфович все-таки не міг за статусом переїхати з розкішного готелю куди-небудь [240, с. 187]. Вищі кола Берліну звертали особливу увагу на зовнішнє життя осіб, яких планували допустити до свого товариства. А тому Ф. Штейнгелю порадили ще в Києві знайти будинок для посольства УД в районі Тіргартена, тобто в найдорожчому кварталі Берліна [197, арк. 19]. На думку самого посла, не варто було орендувати мебльований будинок або знімати напрокат обстановку посольської квартири, бо це негативно вплинуло б на гідність України. Тому Ф. Штейнгель звернувся до Д. Дорошенка з проханням: «про асигнування 250 000 крб., поверх асигнованих раніше 50 000 крб., на придбання обстановки для посольського дому і Посольства з тим, щоб ця сума висилалась по третином року» [197, арк. 19]. Нарешті будинок для українського посольства було придбано. Він розташовувався на вулиці Kronprinz-Ufer, 10. Ціна нерухомого й рухомого майна склала 1 млн німецьких марок [197, арк. 48].

У липні 1918 р. Ф. Штейнгель зустрічався з директором юридичного департаменту Міністерства закордонних справ Німеччини паном Крігом. Розмова

точилася навколо питання про державний борг Росії, який мали намір поділити між всіма самостійними державами, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії. Пан Кріге наполягав на негайному визначенні частки державного боргу Росії, яку мала сплатити Українська Держава. Він повідомив, що з цього питання в Берліні вже працює комісія, яка складається з представників Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РСФРР), а також представників німецького уряду. Федір Рудольфович був обізнаний з її роботою й вважав, що до складу обов'язково повинні увійти українські представники. У свою чергу, Кріге вважав, що це питання швидше вирішиться в Німеччині, бо якщо доручити його розв'язання українській стороні, воно затягнеться на невизначений термін. Але додав, що представництво в комісії буде надано також уповноваженим особам від України, які на той момент знаходилися в Берліні [197, арк. 21; 240, с. 188].

У цій розмові було поставлено ще одне важливе питання: про поділ морських кораблів колишньої Російської імперії. Кріге вважав, що його потрібно також терміново вирішити і заявив, що «для Української Держави певне буде неприємно, щоб весь флот перейшов до Туреччини» [197, арк. 21; 240, с.189]. Натомість барон Ф. Штейнгель довів до його відома, що не має права вирішувати це питання, тому буде відряджений окремий представник Українського морського міністерства [197, арк. 21; 240, с. 189].

Федір Рудольфович повідомив пана Кріге, що вважає передчасним вирішення питання про державний борг колишньої Російської імперії. Між Росією та Україною на той час ще не було укладено мирного договору, не була відомою й кількість самостійних держав, на які поділилася колишня Росія. Лише мирний договір, на його думку, міг визначити фінансові й економічні взаємовідносини двох держав. З другого боку, на той час ще не був ратифікований мирний договір між Німеччиною та УД. Тому створення комісії з вирішення цього питання український посол вважав передчасним. Сам він не мав повноважень на ведення таких переговорів і цілком слушно вважав, що питання такого рівня повинні вирішуватися центральним урядом УД в Києві, а для його вирішення повинна бути призначена окрема особа [197, арк. 21; 240, с. 189].

Варто зазначити, що станом на 31 серпня 1918 р. Українське посольство не мало навіть постійних дипломатичних зносин з Посольством РСФРР у Німеччині і при потребі зверталось до Міністерства закордонних справ УД, яке, у свою чергу, безпосередньо зверталось до представників відповідного відомства в РСФРР [199, арк. 43].

До барона зверталися також українські військовополонені в Німеччині, яких на початку 1918 р. перебувало там близько 300 тис. осіб. Вони просили допомогти з поліпшенням умов життя й посприяти їхньому поверненню на батьківщину [307, с. 143]. Ф. Штейнгель разом з українською військово-санітарною місією намагався вирішити такі питання. Також приділялася увага українським студентам, які навчалися в цей час у Німеччині, а поряд з цим посольство допомагало Українській Державі придбанням книг для українських шкіл та вузів [307, с. 145].

Оцінюючи роботу Ф. Штейнгеля на цій посаді, Д. Дорошенко у своїх «Споминах» писав: «Ф.Р. Штейнгель своє завдання виконав добре. Йому вдалося придбати авторитет і повагу не тільки в урядових колах Німеччині, але й у двірських, тоді ще всемогучих. Ми в Києві відразу відчули полегшу, коли через голови Мумів та Гренерів стало можна безпосередньої вести справу з Берліном через нашого посла. Навіть у самім поводженні й тоні німецьких представників у Києві відчувалась уже якась зміна: бо тепер у важливіших справах ми звертались до свого посла, а він порушував їх від себе в берлінським міністерстві закордонних справ, і Мум це добре відчував...» [232, с. 270].

У вересні становище на Західному фронті для Німеччини стало критичним. На запрошення кайзера Вільгельма, до Німеччини з офіційним візитом прибув голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. Гетьман П. Скоропадський приїхав у Берлін 4 вересня з офіційним візитом для усунення перешкоди, яку чинило німецьке військове командування у справі формування української армії й передачі Чорноморського флоту УД [234, с. 263]. 5 вересня разом із бароном Ф. Штейнгелем гетьман здійснив візит до рейхсканцлера графа Г. фон Гертлінга, відвідав також помічника державного секретаря фон Буше, зустрівся з членами дипломатичного корпусу, міністрами, вищими військовими та цивільними урядовцями. 6 вересня відбулася зустріч

П. Скоропадського з імператором Вільгельмом II. Наступного дня гетьман відвідав послів союзних держав, зокрема іспанського посла, старшину дипломатичного корпусу в Берліні. 17 вересня П. Скоропадський повернувся до Києва [234, с. 264, 265].

За спогадами А. Денікіна, після цієї поїздки уряд Німеччини змінив свій погляд на політику УД, а міністр фінансів Гінце в Рейхстазі заявив, що в Україні «продовжується в заспокійливому напрямі процес консолідації. Гетьман з міністрами увійшов у Берліні в контакт з нашим урядом. Констатуємо, що наміри гетьмана лояльні, плани його нам відверто ясні» [228, с. 388].

Ця подорож позитивно вплинула на безпосереднє вирішення питання долі Чорноморського флоту, організації української армії. Було досягнуто згоди стосовно долі Холмщини та Криму. У жовтні 1918 р. Чорноморський флот та берегові укріплення нарешті перейшли в розпорядження УД [345, с. 87].

Німецька преса не оминула увагою візит П. Скоропадського до Берліна. Газета «Berliner Lokal-Anzeiger» писала з цього приводу: «Цим фактом добросусідські відносини, які уложилися між Німеччиною й Україною, а також ратифікація німецько-українського договору одержать нову силу і може під деяким оглядом будуть ще тісніше скріплені. Вітаємо першого голову Української Держави, до лицарської особистості якого Німеччина почуває живі симпатії. Його відвідини – це знак пошанування для нашої вітчизни і нашого цісаря. Висловлюємо надію, що дякуючи невтомній енергії пана Гетьмана, йому вдасться вивести молоду державу з усіх небезпек теперішньої хвилі і повести її настрічу щасливої будуччини» [234, с. 266].

За думкою Д. Дорошенка, зустріч піднесла міжнародний авторитет гетьмана й сприяла вирішенню питань у справі Чорноморського флоту, організації української армії, забезпечення позитивного ставлення Німеччини до вирішення кримського і холмського питання [234, с. 266].

В цей час події, що відбувалися на Західному фронті, були не на користь Німеччини. Для УД знову постало питання пошуку союзника. 2 жовтня 1918 р. Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна

забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустріне перешкод для окупації України, якщо про це прохати» [284, с. 121].

За допомогою Ф. Штейнгеля та Є. Лукасевича, а також за посередництва дипломатичних представників Іспанії та Голландії вдалося встановити контакти з країнами Антанти й домовитися про переговори з представниками українського уряду. 22 жовтня Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліна, звідки він планував їхати на переговори до Швейцарії [284, с. 121].

24 жовтня Д. Дорошенко прибув до Берліна. Його зустрічав весь склад українського посольства на чолі з Ф. Штейнгелем. Була запланована ціла низка офіційних візитів. Спершу разом із Ф. Штейнгелем він відвідав Міністерство закордонних справ. У розмові з міністром Зольфом вони заявили про необхідність продовження перебування німецької армії на території УД до того часу, як вона сама буде спроможна створити власну армію. Д. Дорошенко повідомив, що має намір поїхати до Парижа, Лондона і розповісти там про становище держави. Зольф підтримав цей намір і підкреслив, що в теперішній ситуації Німеччина вже нічим не може допомогти Україні, але пообіцяв поставити питання про невивід німецьких військ з України на найближчу нараду уряду [232, с. 364, 365, 366]. Д. Дорошенко разом із бароном Ф. Штейнгелем відвідали також міністра фон Буше і Новака, голову Рейхстагу і деяких послів. У своїх спогадах Д. Дорошенко писав: «виявилось, що Ф.Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчути саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу» [232, с. 364, 365, 366].

Становище в Німеччині ставало все більш напруженим. Поступово влада переходила до парламенту. На півночі почалися заворушення серед матросів. Коли в німецькому парламенті розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, було призначено його зустріч з Ф. Штейнгелем для передачі акредитивної (вірчої) грамоти. Це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини [232, с.370]. Розмова тривала 20–25 хвилин. Він запитав Ф. Штейнгеля: «Чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про

федерацію в майбутньому?» Посол відповів, що «тепер стоїмо на ґрунті самостійности і будуємо свою самостійну державу». Вільгельм II розпитував про релігійні відносини на Україні, про православну, римо-католицьку і уніатську церкви [272, с. 282].

П. Скоропадський у спогадах саме 9 листопада вважав останнім днем свого гетьманування. Цього дня стало відомо, що Вільгельм II відрікся від престолу. Окрім цього, 9 листопада П. Скоропадський отримав повідомлення про скликання опозицією 17 листопада Національного конгресу [323, с. 369]. 14 листопада Рада міністрів розглянула питання про дозвіл на його проведення. Перевагою в один голос пройшла постанова про його заборону. Гетьман розпустив уряд і доручив сформувати новий С. Гербелю. Тоді ж він підписав так звану Федераційну грамоту, у якій зазначалося, що після закінчення війни повинна бути відновлена могутність Росії, а Україні, на його думку, «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії» [323, с. 369]. Цей документ означав фактичну відмову П. Скоропадського від курсу на незалежність УД.

15 листопада П. Скоропадський затвердив нову Раду міністрів на чолі з С. Гербелем. Тим часом 16 листопада війська Директорії почали наступ на Київ. Лише 17 листопада Ф. Штейнгель зміг зв'язатися з Києвом. Від заступника міністра іноземних справ О. Палтова він дізнався про події та повідомив про них телеграмою Д. Дорошенку, який на цей час уже перебував у Берні [284, с. 123].

Події в Україні розгорталися з неймовірною швидкістю. На бік Директорії переходили урядові частини й повстанські загони. 27 листопада в руках повстанців опинилася Полтава, а 14 грудня – Київ. Гетьман змушений був зректися влади. Українська Держава припинила існування [323, с. 370, 371].

Після зайняття України більшовиками Ф. Штейнгель залишився в Німеччині. 1924 р. він повернувся в ту частину України, яка опинилася під контролем поляків, і мешкав у своєму маєтку Городок. Він відійшов від політики, але продовжував активно займатися благодійництвом. Однак Н. Миронець виявила документ, який свідчив про те, що Ф. Штейнгель у цей час входив до Російсько-селянської партії, яка захищала інтереси українського селянства. Як її член Ф. Штейнгель представляв Волинь на I з'їзді російських організацій у Польщі 25 грудня 1935 р. [317, с. 31]

Отже, політична діяльність Ф. Штейнгеля почалася 1905 р. з участі в партії кадетів і в I Державній думі, закінчилася 1918 р. посадою надзвичайного посланника та уповноваженого міністра УД в Німеччині. За своїми поглядами він був федералістом, виступав за автономні права України, але у складі демократичної Російської держави. Заради інтересів Батьківщини барон поступився своїми уподобаннями й у якості дипломата в Німеччині представляв курс П. Скоропадського на цілковиту незалежність Української Держави.

За період перебування на чолі КПЗФ ВСМ Ф. Штейнгель українізував його діяльність, запросивши на керівні посади українських службовців. Велику увагу було приділено поновленню мирного життя в Галичині та Буковині. Барону вдалося перетворити Комітет на велику, злагоджену й надзвичайно продуктивну організацію, яка почала розглядатися навіть як прообраз нового уряду в занепадаючій Російській імперії.

ВИСНОВКИ

Комплексно простудіювавши українську гілку роду Штейнгелів та вивчивши відповідні документи доходимо висновків:

1) Історіографію дослідження української гілки родини Штейнгелів ми розподілили на три періоди: 1) з XVIII ст. до 1917 р.; 2) 1917 – 1991 рр.; 3) з 1991 р. й до сьогодення.

Особливістю першого періоду є те, що у цей час діяльність Штейнгелів ще не стала предметом дослідження істориків. Праці, в яких згадуються імена представників родини, мають переважно генеалогічний або довідковий характер. Серед них своєю інформативністю виділяються «Gothaische genealogisches Hofkalender» («Готський генеалогічний придворний календар») та «Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften» («Генеалогічний довідник балтійського рицарства»), де вміщено короткий огляд родоводу Штейнгелів.

Другий період характеризує майже повна відсутність цілісних історіографічних досліджень. Така тенденція пояснюється соціальними потрясіннями, що сколихнули у цей час Російську імперію, і як наслідок відбулася різка зміна ставлення до еліти.

За I пол. XX ст. було виявлено лише одну дотичну статтю П. Липового, яка мала суто пропагандистський характер і була покликана прославляти «радянську владу» та «затаврувати» Ф. Штейнгеля як «поміщика-гнобителя». Перші публікації про барона з'явилися в Україні лише починаючи з 1980-х рр. і мали суто краєзнавчий характер. Вони переважно повідомляли про діяльність Городоцького музею та благодійництво його власника. Одними з перших авторів були С. Шевчук, Г. Непомнящий, Г. Бухало.

Третій та останній період дослідження, що триває до нашого часу, найбільш тривалий і найпродуктивніший у вивченні української гілки родини Штейнгелів. Це явище можна пояснити розпадом СРСР, пожвавленням інтересу до вивчення постатей української історії, імена яких раніше підпадали під заборону. Виявлено, що цей процес починався на регіональному рівні. Доведено, що з 2000-х рр. дослідження виходять далеко за межі краєзнавчих студій. З'являються перші спеціальні збірники,

присвячені різним аспектам життя та діяльності Ф. Штейнгеля, перші генеалогічні розвідки.

Так, у цей період перший поколінний розпис родини здійснила Т. Пономарьова. Реконструкцією певних аспектів біографії Федора Рудольфовича займалася І. Куліш-Лукашевич та С. Шевчук, Н. Миронець. Певні спроби у вивченні політичної діяльності Ф. Штейнгеля зробили Г. Стрельський, Р. Михайлова, П. Гай-Нижник. Деякі аспекти діяльності Ф. Штейнгеля на чолі КПЗФ ВСМ досліджували О. Донік, Н. Загребельна та І. Сердюк.

Таким чином, доходимо висновку, що у працях було висвітлено лише окремі аспекти життя та діяльності роду. Виявлено, що жодного спеціального узагальнюючого дослідження присвяченого комплексному вивченню української гілки родини Штейнгелів поки що не існує.

2) За походженням проаналізовані джерела поділяються на офіційні та неофіційні. До перших відносять такі, що виникли в результаті роботи органів державного апарату. Вони мають досить високий рівень достовірності, натомість інформація, яку можна в них знайти, більш «суха» та не завжди в повній мірі розкриває всі питання, які цікавлять дослідника. Натомість у нашій праці велику роль відіграють неофіційні джерела, репрезентовані переважно родинним листуванням представників родини Штейнгелів, діловою кореспонденцією та записними книжками Ф. Штейнгеля, а також мемуарами таких громадсько-політичних діячів, як П. Скоропадський, Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, М. Шкільник, А. Денікін, І. Мазепа. Такий вид джерела відображає безпосереднє сприйняття автором навколишнього світу, історичних подій та явищ, свідком яких він був. Матеріали особового походження часто містять відомості, які неможливо почепнути з інших джерел. Вони допомагають більш детально відтворити як окремі події, особливості певного історичного періоду, так і докладно змалювати просопографічний портрет особистостей. Натомість такі джерела є більш суб'єктивними і мають розглядатися в сукупності інших даних, які ми отримали з офіційних джерел. Поєднавши ці два види отримуємо більш повну інформацію про предмет дослідження.

У дисертації проаналізовано найважливіші, на нашу думку, джерела з досліджуваної теми. Їх сукупність дозволяє виконати поставлені в роботі завдання. Окремі факти, розпорошені в різних архівах, складаються у цілісну картину, яка дає всебічне уявлення про українську гілку роду Штейнгелів, і про діяльність найвизначнішого його представника – Федора Рудольфовича.

Ураховуючи різнобічність просопографічного дослідження, було використано різні види джерел, які вдалося виявити. Вони зберігаються у восьми українських архівах і в тогочасних періодичних виданнях, які у сукупності допомагають скласти уявлення про діяльність представників цієї родини в Україні. Значну частину з них уже ретельно проаналізували попередники. Але всеж залишається комплекс досі не вивчених джерел.

У дисертаційному дослідженні вперше вводяться до наукового обігу джерела, що стосуються життя та підприємницької діяльності Магнуса-Карла-Олександра (Максима Васильовича) Штейнгеля. Перша група зберігається в ІР НБУВ і представляє собою листування М. та Ф. Штейнгелів. Друга група зберігається в держархівах Києва та Київської обл. Документи містять унікальну інформацію про підприємницьку діяльність М. Штейнгеля, а також про його київський будинок на вул. Ярославів Вал, 3. Багато з цих матеріалів введено нами до наукового обігу вперше. Зокрема це статистичні дані щодо металоткацької фабрики «Рудольф Міллер і К^о», Російської фабрики металевих полотен, Юзефовсько-Миколаївського цукрово-бурякового рафінадного заводу. Простежено долю будинку М. Штейнгеля після 1917 р. Ці архівні матеріали в поєднанні з листами дозволили вперше повно висвітлити життя та діяльність Максима Васильовича Штейнгеля.

Уперше до наукового обігу введено листи Г. Гродського та листи-чернетки М. Грінченко – дружини Б. Грінченка, які дають можливість розширити наші знання про меценатську діяльність Ф. Штейнгеля.

Узагальнено всі доступні нам дані про лікарню св. Бориса та введено до наукового обігу листи лікаря Ф. Ріхтера до Ф. Штейнгеля. Удалося отримати більш повні дані про діяльність цього унікального закладу, фундатором та щедрим спонсором якого впродовж усіх років життя в Городку був барон Ф. Штейнгель.

Поодинокі листи фонду III «Листування» ІР НБУВ, уперше використані нами, додають важливі штрихи до різних галузей діяльності Федора Рудольфовича, доповнюючи та уточнюючи вже відомі факти. Наприклад, листи В. та Ф. Штейнгелів до І. Лучицького розкривають особливості політичної діяльності Ф. Штейнгеля на чолі київського відділення партії кадетів. Лист Ф. Сушицького додає інформації про діяльність Городоцького музею.

3) Сьогодні одностайної думки про походження та першопредків родини Штейнгелів не існує. Р. Михайлова вважає, що представники роду були нобілітовані імператором Священної Римської імперії Оттоном I за віддану службу ще в X ст. Російський дослідник П. Головнін стверджує, що родоначальником був Альбертус де Штейхелен, який на 1250 р. проживав у Швабії. С. Васильєвич виводить рід із Саксонії, де він був відомий із XVII ст. Натомість довідник родоводів прибалтійських німців «*Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften*» називає першим представником цієї родини придворного радника в Еслінгені Якоба Штейнгьовеля, предків якого вказано як суддів у вільному німецькому місті Еслінген за 1383, 1427 рр.

4) Існувала українська гілка роду Штейнгелів заснована братами Магнусом-Карлом-Олександром (Максимом Васильовичем) та Германом-Рудольфом-Олександром (Рудольфом Васильовичем). Оскільки вона нараховує п'ять поколінь роду, за генеалогічними правилами її можна віднести до окремої лінії.

5) Магнус-Карл-Олександр (Максим Васильович) Штейнгель, якого ніколи комплексно не досліджували українські та російські історики, виявився надзвичайно цікавою особистістю.

З'ясовано, що він, разом із братом Германом-Рудольфом-Олександром (Рудольфом Васильовичем), оселився в Києві 1877 р. М. Штейнгель вніс свій вклад в культурний та економічний розвиток України як частини Російської імперії. Він займався виноторгівлею, цукровою справою, яка була представлена спочатку Максимівським товариством. Пізніше, уже 1899 р., барон став співвласником «Товариства Юзефовсько-Миколаївського цукрово-бурякового і рафінадного заводу», розташованого в Київській губернії. Згодом – одним із засновників метало-ткацької

фабрики, а пізніше Акціонерного товариства Південноросійського машинобудівного заводу, у радянські часи відомого як «Ленінська кузня».

Окрім благодійництва барон був членом Київського товариства взаємного кредиту, правління Земельного банку та займався громадською діяльністю на посаді гласного міської думи й мирового судді.

Понад 40 років М. Штейнгель із сім'єю прожив у Києві. 1917 р. разом із родиною був змушений покинути Україну. Подальша доля цієї людини невідома.

6) Герман-Рудольф-Олександр (Рудольф Васильович) Штейнгель став одним із концесіонерів у добу створення первинної залізничної мережі в Росії. На відміну від концесіонерів-спекулянтів, вкладав у справу професійні знання інженера-шляховика й великий організаційний таланти. За порівняно короткий час устиг побудувати Московсько-Рязанську, Московсько-Курську, Балтійську, Ростово-Владикавказьку залізницю. На цьому він нажив непогані статки і, як влучно висловився С. Вітте, став «маленьким залізничним королем». Усе своє життя він опікувався працівниками залізниці, які зазнали травм на виробництві, підтримуючи матеріально їх та їхні сім'ї.

7) Родинні справи, а також благодійницьку діяльність засновників української гілки продовжив третій син Рудольфа Васильовича – Федір (Теодор) Штейнгель, який є найбільш відомим представником цієї родини в Україні.

На формування його особистості справив вплив батько, котрий користувався у сім'ї великим авторитетом і повагою. Саме Федора серед усіх інших синів він бачив продовжувачем родинних справ.

Виявлено внесок Ф. Штейнгеля в такі сфери життя, як наука, меценатство та благодійництво, політична, громадська діяльність.

8) Вдалося довести, що Ф. Штейнгель був обдарованим вченим. Не маючи повної вищої освіти, барон зробив вагомий внесок у розвиток ентомології. Але його зацікавлення не обмежувалися лише однією галуззю знань. У тогочасних наукових колах він користувався повагою як археолог та дослідник української культури. Разом із М. Біляшівським створив у с. Городок перший на Волині світський музей, який дуже швидко став осередком науки та культури в регіоні. Розроблена М. Біляшівським програма музею була першою в історії українського музейництва спробою наукового

підходу до організації й діяльності подібних установ. Учені на чолі зі Ф. Штейнгелем проводили археологічні розкопки, експедиції з метою вивчення історії та культури Волинського краю. З'ясовано, що саме Ф. Штейнгель вперше застосував фонограф для фіксації українських народних пісень.

9) Розкрито меценатську та благодійницьку діяльність Ф. Штейнгеля. Доведено, що барон зробив вагомий внесок у розвиток освіти, науки та культури Волинського краю. На його кошти у с. Городок було побудовано та функціонувало двокласне училище, де діти з селянських родин могли здобути безкоштовну освіту. Встановлено його активну фінансову та громадську участь у заснуванні двох рівненських гімназій, а також опікування гімназією ім. М. Лисенка.

Уперше висвітлено роль родини Штейнгелів (спочатку Рудольфа Васильовича, а після його смерті – Федора Рудольфовича) у фінансовому забезпеченні навчання та наукової діяльності Г. Гродського – математика, професора Михайлівської артилерійської академії, автора десяти наукових патентів. Визначено фінансову допомогу Ф. Штейнгеля на видання книжок Б. Грінченка.

Проаналізовано благодійницьку діяльність Ф. Штейнгеля, яка в першу чергу торкалася поліпшення життя односельців у с. Городок, де він прожив 61 рік та здобув загальне визнання, облаштувавши, зокрема, колективну читальню, помешкання для вчителів, чайну, водяний млин, пожежний обоз, проклавши дорогу. Продовжуючи традицію батька, виплачував грошові допомоги старим, калікам, сиротам.

Окремо слід згадати про його участь у будівництві та діяльності у с. Городок лікарні св. Бориса, яка стала своєрідним форпостом у медичній галузі не лише Волині, а й далеко за її межами. Незаможні люди отримували тут якісну та безкоштовну медичну допомогу понад 45 років.

Благодійницька діяльність Ф. Штейнгеля, у великій мірі спрямована на поліпшення життя мешканців Городка, виходила також далеко за межі краю. Виявлено, що барон жертвував на акушерську та дитячу лікарні при Університеті св. Володимира, Житомирський пологовий притулок, будівництво реального училища св. Катерини при лютеранській громаді в Києві, реставрацію Аскольдової могили та ін.

10) Проаналізовано роль Ф. Штейнгеля в політичних подіях 1906–1918 рр. в Україні. Констатовано, що його громадсько-політична кар'єра розпочалася з участі в І Державній думі від партії кадетів, а закінчилася посадою надзвичайного посланника і уповноваженого міністра від Української Держави в Німеччині. Виступаючи за існування України у складі федеративної оновленої Росії, він спромігся переглянути свої погляди заради майбутнього Батьківщини та підтримав курс на самостійність молодій державі.

Федір Рудольфович не міг стояти осторонь потреб мирного населення під час Першої світової війни, тому прийняв пропозицію й очолив Комітет Південного-Західного фронту Всеросійського союзу міст, невдовзі українізувавши його діяльність. Велику увагу приділяв поновленню мирного життя на Галичині та Буковині. За цей час комітет було перетворено на велику, злагоджену й надзвичайно продуктивну організацію, яка ефективно надавала гуманітарну, медичну, соціальну допомогу військовим і мирному населенню.

11) На прикладі української гілки родини Штейнгелів удалося простежити, як упродовж десятиріч під впливом історичних обставин змінювалася національна самоідентифікація родини. Її члени пройшли шлях від німецьких лютеран, які волею долі після приєднання Естляндії до Російської імперії опинилися в її складі. Для того, щоб вижити та зберегти своє соціальне становище, були змушені пристосовуватися до нових умов життя, прийняти російське підданство й православне віросповідання. Після одруження Рудольф Васильович перейшов у православ'я – віру своєї дружини, в якій виховувалися вже їхні діти. Штейнгелі обирали кар'єру військових і віддано служили новій Батьківщині, а пізніше ми вже бачимо їх успішними промисловцями й, нарешті, політичними діячами. Під впливом історичних обставин представники родини тричі змінювали свою самосвідомість. Так, Ф. Штейнгель уже вважав себе відданим патріотом Української Держави, задля блага якої поступився навіть своїми попередніми політичними переконаннями.

Таким чином, німецька гілка української родини Штейнгелів зробила свій великий внесок у розвиток сільського господарства, вітчизняної промисловості. Їхня подвижницька робота на ниві благодійництва та меценатства дала дорогу в життя

сотням людей. Поряд із цим Ф. Штейнгель, зокрема, зробив внесок в інтелектуальний потенціал українського народу. Свідченням цього є його наукова та меценатська діяльність.

З утвердженням радянської влади почалася трагічна сторінка у житті родини, яка втратила все своє майно та змушена була емігрувати з України, маючи при собі мінімальні засоби для існування. Штейнгелі втратили не лише матеріальні цінності, але й країну, яка багато десятиліть була для них рідною домівкою.

12) Дослідивши всебічно українську гілку роду Штейнгелів, ми можемо стверджувати, що значення просопографії зростає останніми роками, оскільки вона дає можливість не просто подати суху біографію, а розглянути певну особистість або рід, як у нашому випадку, під більш широким кутом зору. Дослідження такого типу дають змогу показати атмосферу формування людини, її багатогранну діяльність, яка вплинула на історію України, розкрити вподобання, повсякденне життя представників певної доби. Усе це разом узятє формує загальний просопографічний портрет особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

I. ДЖЕРЕЛА:

1) АРХІВНІ

Державний архів Київської області

Ф. 782. Киевское губернское дворянское депутатское собрание

Оп.1.

1.Спр.13393. Дело о дворянском достоинстве баронов Штейнгель. – 106 арк.

Оп.2.

2.Спр.431. Родословная книга дворян Киевской губернии за время от 1865 по 1905 г. Ч. V. – 77 арк.

Ф. 804. Киевский губернский статистический комитет (1835-1916)

Оп.1.

3.Спр. 1414. Статистические сведения о фабриках и заводах г. Киева и уезда за 1880 г., Ч. I. – 310 арк.

4.Спр. 1604. Статистические данные о фабриках и заводах г. Киева за 1883 г. – 212 арк.

5.Спр. 1728. Статистические сведения. Ведомость о числе фабрик и заводов действовавших в 1885 г. Киевской губернии и г. Киева (Киевском уезде). – 390 арк.

6.Спр. 1833. Статистические сведения о фабриках и заводах г. Киева за весь гражданский 1887 г. (с 1 января по 31 декабря 1887 г.). – 415 арк.

7.Спр. 1911. Статистические данные о фабриках и заводах Киевского уезда за весь гражданский 1889 г. – 380 арк.

8.Спр. 2041. Статистические сведения о фабриках и заводах г. Киева и Киевского уезда за весь гражданский 1891 г. – 439 арк.

9.Спр. 2100. Ведомость фабрично-заводской промышленности в г.Киеве Киевской губернии за 1892 г. – 364 арк.

10.Спр. 2217. Сведения о фабриках и заводах г.Киева, Киевского, Радомышльского и Черкасского уездов. Ведомость за 1894 г. – 324 арк.

11.Спр. 2448. Статистические сведения о фабрично-заводской промышленности Киевской губернии за 1899 г. – 705 арк.

12.Спр. 2525. Статистические сведения о фабрично-заводской промышленности Киевской губернии за 1900 г., Ч. 2. – 1075 арк.

13.Спр. 2614. О состоянии фабрично-заводской промышленности в Киевской губернии в 1903 г. – 757 арк.

14.Спр. 2679. Статистические сведения о фабрично-заводской промышленности Киевской губернии 1905 г. – 615 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. 81. Киевская вторая мужская гимназия

Опись 59

15.Спр. 139. Дело канцелярии Киевской второй гимназии по бухгалтерской части. Списки учеников уплативших деньги за право учения в 1883 г. – 39 арк.

Ф. 100. Киевское городское кредитное общество (1885-1920)

Оп. 1.

16.Спр. 2783. Штейнгель М.В. – 71 арк.

Ф. 143. Киевское городское общество взаимного кредита

Оп.1.

17.Спр. 442. Дело Штейнгеля Максима Васильевича. – 22 арк.

Ф. 163. Київська міська управа

Оп.6.

18.Спр.51. Дело об учреждении Безак Н.Н., Потто А.Л., Штейнгелем М.В. товарищества Юзефовско-Николаевского свекло-сахарного и рафинадного завода. – 21 арк.

19.Спр. 152. Сведения домовладельцев о доходах Большой-Подвальной. – 86 арк.

Оп.7.

20.Спр.802. Дело о выдаче разрешения барону Штейнгелю и прусскому подданному Миллеру на открытие товарищества под фирмою «Метало-ткацкая фабрика Миллера и К⁰». – 10 арк.

Оп.41.

21.Спр. 1218. Дело о выдаче разрешения барону Штейнгелю на пристройку к дому по Бульварно-Кудрявской улице. – 20 арк.

22.Спр. 1485. Дело о разрешении Максиму Штейнгель пристроек к дому с устройством балконов. – 19 арк.

23.Спр. 1725. Дело о выдаче разрешения архитектору Шиле на надстройку над домом по Подвальной улице для оранжереи. – 7 арк.

24.Спр. 5761. Дело о выдаче разрешения обществу Киевского проволоочно-гвоздильского и механического завода, на постройку надстройки над домом по ул. Кузнечной. – 7 арк.

25.Спр. 6433. Дело о разрешении Науменко строительства магазина по ул. Большой-Подвальной № 3. – 21 арк.

Оп. 46.

26.Спр. 21. Статистические сведения о домовладениях жителей Большой Подвальной улицы. Начато 28 октября 1884 г. Окончено 29 августа 1885 г. – 58 арк.

27.Спр. 228. Книга учета поступления налогов, взимаемых с жителей Сентарениевского участка. – 213 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф.366. Штейнгель Ф.Р., барон, помещик, организатор и хранитель музея с. Городок

Оп.1.

28.Спр. 2. Опись усадьбы барона Штейнгеля Рудольфа Васильевича в с. Городок, июль 1878 г. – 4 арк.

29.Спр. 3. Ведомости приходов и расходов имения с. Городок, 1878 г. – 11 арк.

30.Спр. 4. Ведомости работ, произведенных батраками барона Штейнгеля Р.В., 1878 г. – 43 арк.

- 31.Спр. 5. Список дворовых людей барона Штейнгеля Р.В. за 1878 г. – 4 арк.
- 32.Спр. 6. Ведомости доходов по имению с. Городок, 1878 г. – 17 арк.
- 33.Спр. 7. Опись имения в с. Городок, купленного бароном Штейнгелем у землевладельца Безереды в 1878 г. – 4 арк.
- 34.Спр. 8. Контракт, заключенный между помещиком бароном Штейнгелем и мещанином Решинским на сдачу в аренду фермы в урочище сроком на шесть лет, 1878 г. – 6 арк.
- 35.Спр. 9. Ведомости работ, произведенных батраками и поденными рабочими барона Штейнгеля Рудольфа Васильевича в имении с. Городок. 19 февраля – 10 сентября 1878 г. – 25 арк.
- 36.Спр. 10. Книга прихода и расхода Городецкой экономической кассы 15 февраля – 30 ноября 1878 г. – 8 арк.
- 37.Спр. 11. Ведомости приходов и расходов по имению с. Городок, 1879 г. – 11 арк.
- 38.Спр. 12. Ведомости работ, произведенных батраками барона Штейнгеля Р.В. 7 января – 30 декабря 1879 г. – 87 арк.
- 39.Спр. 13. Ведомости работ, произведенных батраками барона Штейнгеля Р.В. – 6 января – 29 декабря 1880 г. – 78 арк.
- 40.Спр. 14. Ведомости прихода и расхода по имению с. Городок. 1 декабря 1879 – 1 июня 1880 гг. – 5 арк.
- 41.Спр. 15. Контракты, заключенные между бароном Штейнгелем Р.В. и австрийским подданным дворянином Высоцким о сдаче в аренду имения в с. Городок на 12 лет и описи переданного имения, 1880 г. – 24 арк.
- 42.Спр. 16. Приемо-сдаточные описи на имение с. Городок, переданные бароном Штейнгелем Р.В. в аренду дворянину Высоцкому, 1881 г. – 8 арк.
- 43.Спр. 17. Ведомости работ, произведенных батраками барона Штейнгеля Р.В. в с. Городок, 1881 г. – 7 арк.
- 44.Спр. 18. Опись вещей, находящихся в имении с. Городок барона Штейнгеля Р.В., 1881 г. – 12 арк.

45.Спр. 19. Ведомости работ, произведенных батраками барона Штейнгеля Рудольфа Васильевича в с. Городок 28 декабря – 4 января 1881 г. – 1 арк.

46.Спр. 20. Контракт, заключенный между доверенным Штейнгеля Р.В. и австрийским подданным дворянином Высоцким, о сдаче в аренду 3-х водяных мельниц в с. Городок сроком на 6 лет, 1883 г. – 5 арк.

47.Спр. 21. Опись рогатого скота Городецкой усадьбы Р.В. Штейнгеля, 1883 г. – 4 арк.

48.Спр. 22. Отчеты и переписка заведующего имением с. Городок о приходах и расходах имения, 1885–1887 гг. – 347 арк.

49.Спр. 23. Опись движения имущества Штейнгеля Р.В., находящегося в с. Городок, 1885 г. – 21 арк.

50.Спр. 24. Опись рогатого скота Городецкой усадьбы, принадлежащей Штейнгелю Р.В., 1885 г. – 2 арк.

51.Спр. 25. Договор, заключенный между бароном Штейнгелем и обществом крестьян с. Городок о сдаче в аренду корчмы, 1886 г. – 2 арк.

52.Спр. 28. Договор, заключенный между бароном Штейнгелем и обществом крестьян села Городок о передаче в аренду корчмы, 1889 г. – 4 арк.

53.Спр. 29. Опись движения имущества барона Штейнгеля Р.В. в с. Городок, 1890 г. – 38 арк.

54.Спр. 30. Отчеты о приходах и расходах по имению с. Городок, 1890 г. – 162 арк.

55.Спр. 32. Описи движения имущества имения барона Штейнгеля Р.В. в с. Городок, 1892 г. – 6 арк.

56.Спр. 33. Опись водяных мельниц имения барона Штейнгеля Р.В., переданных в аренду Глыбе Ананию, 1894 г. – 1 арк.

57.Спр. 34. Отчеты и ведомости о расходах на содержание больницы, находящейся в имении барона Штейнгеля Рудольфа Васильевича, 1894 г. – 23 арк.

58.Спр. 35. Отчет и ведомости о расходах на содержание больницы, находящейся в имении барона Штейнгеля в с. Городок за 1895 г. – 11 арк.

59.Спр. 36. Отчеты и ведомости о расходах сумм на содержание больницы, находящейся в имении барона Штейнгеля в с. Городок за 1894 г. – 28 арк.

60.Спр. 37. Отчеты о деятельности больницы в имении барона Штейнгеля с. Городок, 1897 г. – 11 арк.

61.Спр. 39. Отчеты о расходах на содержание больницы, находящейся в имении барона Штейнгеля в с. Городок за 1898 г. – 19 арк.

62.Спр. 41. Докладная записка и заявление барона Штейнгеля Ф.Р. и копия журналистического постановления Ровенской Городской Думы об открытии женской гимназии в г. Ровно (1900 г.). – 16 арк.

63.Спр. 42. Переписка с Ровенским городским головой о подыскании помещения для открытия женской гимназии в г. Ровно. Начато 1900 г. – 2 арк.

64.Спр. 43. Планы и чертежи имения барона Штейнгеля Ф.Р. в с. Городок Ровенского уезда. – 17+1 арк.

65.Спр. 75. Выданные фотоснимки замков, деревянных хат, церковного убранства Волынской губернии, собранные для музея с. Городок, 1890 г. – 32 арк.

66.Спр. 76. Этнографические материалы о народных обрядах, ремеслах, 1890 г. – 16 арк.

67.Спр. 77. Тексты песен, собранные В.А. Мошковым для музея с. Городок, 1891 г. – 77 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В.І. Вернадського

Ф. III. Комплексний фонд «Листування»

68.Спр. 8115. Штейнгель Ф.Р. Лучицкому И.В. письмо от 29 мая 1906 г. из Петербурга в Киев. – 3 арк.

69.Спр. 11198. Штейнгель Ф.Р. Сушицкому Ф. П. письмо от 4 декабря 1913 г. – 2 арк.

Грінченки (родинний фонд)

70.Спр. 44155. Грінченко М.М. Штейнгелю Ф. Р. лист-чернетка 1913 р. – 2арк.

71.Спр. 44168. Грінченко М.М. Штейнгелю Ф.Р. лист від 19 січня 1914 р. – 1 арк.

Лучицький Іван Васильович

72.Спр. 57480. Штейнгель В.Н. Лучицкому И.В. письмо от 28 июня 1908 г. – 2 арк.

73.Спр. 57481. Штейнгель В.Н. Лучицкому И.В. письмо от 1 сентября 1908 г. – 2 арк.

74.Спр. 57482. Штейнгель Ф.Р. Лучицкому И.В. письмо от 2 марта 1907 г. – 2 арк.

75.Спр. 57485. Штейнгель Ф.Р. Лучицкому И.В. письмо от 29 июня 1908 г. из Царского Села. – 1 арк.

Ф. VIII. Київський університет Св. Володимира (1834–1919)

76.Спр. 3038. Штейнгель Максим Васильевич Киевскому обществу естествоиспытателей сопроводительное письмо к возвращаемым денежным документам Комитета пчеловодства 1 ноября 1882 г. – 2 арк.

Ф. XXXI. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець

77.Спр.8. Автобіографія від 11 липня 1923 р. – 24 арк.

78.Спр. 214. Зоологический музей Киевского университета – Беляшевскому Н.Ф. Расписка в получении зоологических материалов из бывшей коллекции Штейнгеля, 30 июня 1919 г., Киев. – 1 арк.

79.Спр. 739. Волков Ф.К. Беляшевскому Н.Ф. закрытое письмо от 5 мая 1898 г., Новоград-Волынский. – 1 арк.

80.Спр. 1183. Корнилович Е.И. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 3 декабря 1898 г. – 3 арк.

81.Спр. 1184. Корнилович Е.И. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 12 января 1899 г. – 2 арк.

82.Спр. 1185. Корнилович Е.И. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 18 февраля 1899 г. – 2 арк.

- 83.Спр. 1186. Корнилович Е.И. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 16 марта 1899 г. – 2 арк.
- 84.Спр. 1188. Корнилович Е.И. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 30 апреля 1899 г. – 2 арк.
- 85.Спр. 1190. Корнилович Е.И. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 12 декабря 1899 г. – 2 арк.
- 86.Спр. 2173. Штейнгель В.Н. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 18 июня 1908 г. – 2 арк.
- 87.Спр. 2174. Штейнгель В.Н. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 13/26 июля 1908 г. – 2 арк.
- 88.Спр. 2179. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 9 января 1902 г. – 2 арк.
- 89.Спр. 2180. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 13 марта 1902 г. из Городка в Киев. – 2 арк.
- 90.Спр. 2181. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 29 марта 1902 г. из Городка в Киев. – 2 арк.
- 91.Спр. 2184. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 24 сентября 1903 г. из Городка в Киев. – 2 арк.
- 92.Спр. 2185. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 8 сентября 1904 г., из Городка в Киев. – 4 арк.
- 93.Спр. 2186. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 6 октября 1904 г. из Городка в Киев. – 8 лл.
- 94.Спр. 2194. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо. – 8 арк.
- 95.Спр. 2196. Штейнгель Ф.Р. Беляшевскому Н.Ф. письмо от 26 февраля 1922 г. из Берлина в Киев. – 1 арк.
- 96.Спр. 2580. Экскурсия Городецкого музея. Проект предполагаемой экскурсии. – 2 арк.
- Ф. 109. Штейнгель Федір Рудольфович (70-і роки ХІХ-1914 р.). 744 од.зб.**
- 97.Спр. 5. Штейнгель Ф.Р. императору Николаю II. Прошение о признании его брака с В.Н. Штейнгель действительным, 1895 г. черновик. – 2 арк.

98.Спр. 6. Штейнгель Ф.Р., член Государственной думы в Совет Министров. Обращение с изложением просьбы избирателей от Киева об отмене смертной казни в России 18 апреля 1906 г., черновик. – 1 арк.

99.Спр. 9. Штейнгель Ф.Р. Городецкий музей Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля. К истории создания 1896 г. Записка. Черновик. – 4 арк.

100.Спр. 12. Штейнгель Ф.Р. Проект двухклассного сельского училища в с. Городок Ровенского уезда Волынской губернии 1902 г., черновик. – 5 арк. Приложение: табель успеваемости класса, школы; список вещей общежития. – 3 арк.

101.Спр. 17. Ровенский уездный предводитель дворянства – Штейнгелю Р.В. Письмо от 4 июня 1892 г. с предложением принять участие в организации Общества Красного Креста в уезде., Ровно. – 2 арк.

102.Спр. 20. Грамота о награждении Штейнгеля Ф.Р. орденом Станислава и сопроводительное письмо от 12 марта 1906 г. и 10 апреля 1906 г. – 2 арк.

103.Спр. 21. Штейнгель Р.В. Доверенность на управление имением Городок Ровенского уезда Волынской губернии, выданная Штейнгелю Ф.Р. 30 июля 1892 г., Армавир. Оригинал. – 2 арк.

104.Спр. 23. Савченко К.Н. Прошение на имя наследников Штейнгеля Р.В. о денежном пособии. Письмо от 23 ноября 1882 г. – 2 арк.

105.Спр. 24. Цурик С.П. Штейнгелю Ф.Р. Прошение о материальной помощи от 12 декабря 1903 г., г. Ровно. – 2 арк.

106.Спр. 25. Общество крестьян с. Ставок Ровенской волости Штейнгелю Ф.Р. Прошение на пожертвование на иконостас для сельской церкви (кон. XIX в.). – 1 арк.

107.Спр. 37. Памяти Штейнгеля Р.В. Надгробная речь 22 ноября 1892 г., Ф.Р. Штейнгелю от 19 сентября 1893 г., 2 арк. Приложение: образцы надгробных памятников каменотесной фабрики Олешкевича, г. Житомир. – 1 арк.

108.Спр. 42. Штейнгель Ф.Р. Штейнгель В.Н. письмо от 19 декабря 1901 г. – 7 арк.

109.Спр. 43. Штейнгель Ф.Р. Штейнгель В.Н. письмо от 21 декабря 1901 г. – 6 арк.

110.Спр. 47. Штейнгель Ф.Р. Штейнгель В.Н. письмо от 5 января 1906 г. – 2 арк.

- 111.Спр. 48. Штейнгель Ф.Р. Штейнгель В.Н. письмо от 7 января 1906 г. – 2 арк.
- 112.Спр. 49. Штейнгель Ф.Р. Штейнгель В.Н. письмо от 9 января 1906 г. – 8 арк.
- 113.Спр. 51. Штейнгель Ф.Р. Штейнгель В.Н. письмо от 20 февраля 1906 г. – 2 арк.
- 114.Спр. 75. Штейнгель Ф.Р. Штейнгелю Р.В. и М.Ф. письмо от 18 апреля б/г. – 2 арк.
- 115.Спр. 76. Штейнгель Ф.Р. Штейнгелю Р.В. и М.Ф. письмо от 8 сентября 1882 г. – 2 арк.
- 116.Спр. 79. Штейнгель Ф.Р. Штейнгелю Р.В. и М.Ф. письмо от 9 октября 1892 г. – 2 арк.
- 117.Спр. 82. Штейнгель Ф.Р. Штейнгелю С.Р. письмо от 11 августа 1894 г. – 3 арк.
- 118.Спр. 83. Штейнгель Ф.Р. Григорию Николаевичу, председателю общества Киевских врачей с просьбой защитить доброе имя врача А.Г. Радзиевского письмо от 2 января 1894 г. из Варшавы. – 4 арк.
- 119.Спр. 84. Штейнгель Ф.Р. письмо от 16 сентября 1891 г. по вопросу открытия питейной лавки в с. Городок Ровенского уезда – 1 арк.
- 120.Спр. 130. Герман О. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 16 июня 1898 г. из Ровно. – 1 арк.
- 121.Спр. 135. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 12 февраля 1894 г. из Петербурга. – 2 арк.
- 122.Спр. 136. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. приложение. – 1 арк.
- 123.Спр. 141. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 26 сентября 1894 г. из Петербурга. – 2 арк.
- 124.Спр. 147. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 20 марта 1895 г. из Петербурга. – 2 арк.
- 125.Спр. 149. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 8 сентября 1895 г. из Петербурга. – 2 арк.
- 126.Спр. 153. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 6 марта 1896 г. из Петербурга. – 1 арк.

- 127.Спр. 155. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. письмо б/д. – 2 арк.
- 128.Спр. 167. Гродский Г.Д. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 9 сентября 1897 г. из Петербурга. – 3 арк.
- 129.Спр. 178. Дейч А.И. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 19 апреля 1912 г. из Киева. – 1 арк.
- 130.Спр. 188. Иванов М. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 21 ноября 1896 г. в Варшаву. – 2 арк.
- 131.Спр. 196. Коляска М. Штейнгель Ф.Р. письмо от 17 марта 1898 г. Варшава. – 2 арк.
- 132.Спр. 197. Король Е. Штейнгелю Ф.Р. письмо кон. XIX ст. из с. Жалина. – 2 арк.
- 133.Спр. 198-199. Косма Штейнгелю Ф.Р. и В.Н. письма от 12 июня 1896 г. – 26 ноября 1897 г. – 7 арк.
- 134.Спр. 201. Ксенопольский А. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 17 января 1915 г. из Житомира в Городок. – 2 арк.
- 135.Спр. 210. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 6 августа 1897 г. из Варшавы. – 6 арк.
- 136.Спр. 219. Призывники села Городок Штейнгелю Ф.Р. письмо от 8 июня 1905 г. из Житомира в Городок. – 2 арк.
- 137.Спр. 226. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письма от 1893–1897 гг. в бархатном переплете. Приложение: проект надгробного памятника Рихтеру Ф.Р. – 240 арк.
- 138.Спр. 233. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 21 июля 1896 г. – арк. 12–13 зв.
- 139.Спр. 234. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 18 августа 1896 г. – арк. 14 зв.–15 зв.
- 140.Спр. 252. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 28 февраля 1897 г. – арк. 54–55 зв.
- 141.Спр. 256. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 24 марта 1897 г. – арк. 61–66.
- 142.Спр. 266. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 2 мая 1897 г. – арк. 82–83.

143.Спр. 271. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 13 августа 1897 г.— арк. 92–94.

144.Спр. 278. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 22 декабря 1897 г.— арк. 112–113.

145.Спр. 282. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 11 января 1898 г.— арк. 123–125.

146.Спр. 289. Рихтер Ф.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 4 февраля 1898 г.— арк. 136–137.

147.Спр. 325. Фенин С. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 12 октября 1885 г. из Екатеринодара. — 2 арк.

148.Спр. 410. Штейнгель И.Р. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 15 мая 1894 г. из Киева. — 2 арк.

149.Спр. 419. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 7 июня 1893 г. из Киева. — 5 арк.

150.Спр. 421. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 31 июля 1893 г. из Киева. — 3 арк.

151.Спр. 422. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 18 августа 1893 г. — 2 арк.

152.Спр. 425. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 18 сентября 1893 г. из Туишхо. — 2 арк.

153.Спр. 426. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 26 ноября 1893 г. из Киева. — 8 арк.

154.Спр. 428. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 14 августа 1896 г. из Киева. — 4 арк.

155.Спр. 429. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 26 октября 1896 г. из Киева. — 4 арк.

156.Спр. 430. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 14 декабря б/г из Киева. — 7 арк.

157.Спр. 431. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 17 марта 1897 г. из Киева. — 6 арк.

158.Спр. 432. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 10 апреля 1897 г. из Киева. – 3 арк.

159.Спр. 435. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 29 ноября 1897 г. из Киева. – 4 арк.

160.Спр. 436. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 23 декабря 1897 г. из Киева. – 2 арк.

161.Спр. 437. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 30 января 1898 г. из Киева. – 4 арк.

162.Спр. 438. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 22 февраля 1898 г. из Киева. – 6 арк.

163.Спр. 440. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 5 мая 1898 г. из Киева. – 2 арк.

164.Спр. 442. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 10 июня 1898 г. из Киева. – 1 арк.

165.Спр. 443. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 20 июня 1898 г. из Киева. – 1 арк.

166.Спр. 444. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 21 июля 1898 г. из Киева. – 2 арк.

167.Спр. 445. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 27 июля 1898 г. из Киева. – 2 арк.

168.Спр. 447. Штейнгель М.В. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 15 августа 1898 г. из Киева. – 2 арк.

169.Спр. 456. Штейнгель М.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 6 июля 1881 года из Городка. – 2 арк.

170.Спр. 463. Штейнгель М.Ф. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 4 февраля 1883 года б/м. – 4 арк.

171.Спр. 527. Штейнгель С.Р. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 3 августа б/г – 2 арк.

172.Спр. 529. Штейнгель С.Р. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 29 сентября 1894 г. из Черкасского. – 2 арк.

173.Спр. 530. Штейнгель С.Р. Штейнгелю Ф.Р. телеграмма от 13 января 1898 г. в Варшаву. — 1 арк.

174.Спр. 569. С.Н. Штейнгелю Ф.Р. письмо от 26 ноября 1882 г. из Киева. — 1 арк.

175.Спр. 585. Адамович К. Штейнгель В.Н. письмо от 18–28 декабря 1905 г. из Москвы — 4 арк.

176.Спр. 591. Аникина А.А. Штейнгель В.Н. письмо из Городка. — 2 арк.

177.Спр. 609. Ковальский Г. Штейнгель В.Н. письмо от 5 февраля 1905 г. из Городка. — 4 арк.

178.Спр. 610. Кулиш Ив. Штейнгель В.Н. письмо 5 апреля 190? из Городка. — 2 арк.

179.Спр. 611. Кулиш Н. Штейнгель В.Н. письмо из Городка. — 2 арк.

180.Спр. 645. Рихтер Ф.Ф. Штейнгель В.Н. письмо от 14/24 апреля 1907 г. — 4 арк.

181.Спр. 669. Штейнгель Н.Н. Штейнгель В.Н. письмо от 28 декабря/9 января. — 10 арк.

182.Спр. 729. Штейнгель С.Р. Штейнгель М.Ф. письмо б/д. — 3 арк.

183.Спр. 740. Штейнгель В.Р. Положение о враче в имении «Хуторок» (ст. Кубанская. Владикавказской ж.д.). — 3 арк.

184.Спр. 741. Штейнгель Ф. Р. Записная книжка №1. — 69 арк.

185.Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 2. — 114 арк.

186.Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 3 — 81 арк.

187.Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 4. — 59 арк.

188.Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 5. — 90 арк.

189. Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 6. — 97 арк.

190.Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 7. — 156 арк.

191.Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 8 — 62 арк.

192.Спр. 741. Штейнгель Ф.Р. Записная книжка № 9. — 35 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України

ФА1. Архів Вовка Х.К.

193.В/4632. Штейнгель Ф.Р. лист до Вовка Ф.К., 20.X.1909 р. – 1 арк.

194.В/4633. Штейнгель Ф.Р. лист до Вовка Ф.К., 20.VIII.1909 р. – 3 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

**Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної
Республіки, м. Київ**

Оп. 2.

195.Спр. 710. Листи посла УД в Німеччині Штейнгеля Ф. до міністра закордонних справ УД про необхідність призначення дипломатичного представника України до Скандинавських країн для ведення переговорів з країнами Антанти, про переговори з міністром закордонних справ Німеччини Штуммом про залишення німецьких військ на території України. – 5 арк.

**Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української держави, м. Київ.
1918 р.**

Оп. 1.

196.Спр. 98. По дипломатичним зносином з Німеччиною. Ч. І. Про персональний склад посольства УД в Німеччині і його потреби. Почато 17 травня 1918 р. Закінчено 12 грудня 1918 р. – 26 арк.

197.Спр. 99. По дипломатичним зносином з Німеччиною. Ч. II. Доповіді і листування українського посла в Берліні, стрічки розмов з ним по прямому проводу по політичним і адміністративним питанням. 11 травня – 24 вересня 1918 р. – 49 арк.

198.Спр. 101. По дипломатичним зносином з Німеччиною. Частина 6. Про встановлення поштово-телеграфного зв'язку з Німеччиною, про торгівельні операції, повернення власникам-німцям підприємств, які було конфісковані під час війни. 18 травня – 12 грудня. – 77 арк.

199.Спр. 102. По дипломатичним зноси́нам з Німеччиною. Ч. 7. По проханням і справам окремих українських громадян про розшук родичів, документів, повернення майна, дозвіл виїзду. 27 травня–13 грудня. – 107 арк.

Оп.2.

200.Спр. 20. Копії листування з гетьманською Радою міністрів, дипломатичними представництвами в західних та азійських державах про взаємовідносини гетьманського уряду з цими державами, про встановлення дипломатичних зносин, обмін ратифікаційними грамотами і іншим питанням. – 29 арк.

Оп. 3.

201.Спр. 1. Переписка послов Украинского Государства с министрами иностранных дел Украинского Государства о положении на Украине. Май 1918 – июнь 1919 г. – 141 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих

Оп. 1

202.Спр. 66182. Т. 1. Следственное дело № 527 по обвинению Штейнгеля Ивана, В. Максимовича, Качара А.М. и др. – 325 арк.

203.Спр. 66182. Т. 2. Следственное дело № 527 по обвинению Штейнгеля И.М., Качара А.М., Гершельмана П.Э., Завалиевского К.П., Мизецкого А.А., Монсен-Кобылянского С.В., Питюх О.Г. и Рихтер В.Ф. – 192 арк.

204.Спр. 66182. Т. 3. К делу № 742194 по обвинению Штейнгеля И.М., Качара А.М. и других. – 343 арк.

Центральний державний архів України, м. Київ

Ф. 276. Юго-Западное районное охранное отделение

Оп. 1.

205.Спр. 423. Переписка с губернскими жандармскими управлениями о буржуазной партии кадетов. Начато 3 марта 1912 г., окончено 19 марта 1912 г. – 11 арк.

Ф. 295. Киевский временный комитет по делам печати (1906 – 1917)

Оп. 1.

206.Спр. 580. Уведомление киевского губернатора о выдаче Комитету Юго-Западного фронта Всероссийского союза городов свидетельства на издание в гор. Киеве журнала «Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта» его программе и редакторе. – 1 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернаторства. Полицейская часть

Оп. 630

207.Спр. 575. Дело об испрошении землевладельцу барону Штейнгелю звания камер-юнкера. – 8 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія. Послужные и формулярные списки преподавательского состава и служащих академии

Оп. 1.

208.Спр. 10896. Консультанта при больнице академии доктора медицины Альферова Сергея Петровича. – 15 арк.

Ф. 715. Комитет Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза. Медико-санитарный отдел. Канцелярия (структурная часть)

Оп. 1.

209.Спр. 406. Доклад санитарного отдела III-й армии начальнику штаба армии и переписка с Комитетом Юго-Западного фронта ВСГ и представителем объединенных комитетов военно-санитарных организаций на фронте об открытии лечебных заведений для цинговых больных. – 7 арк.

Ф. 719. Управление главноуполномоченного Российского общества Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта

Оп. 1.

210.Спр. 664. Ведомости о движении больных и раненных, количестве мест в лечебных учреждениях РОКК и распространении инфекционных заболеваний в Подольской губернии; переписка с канцелярией Управления, особоуполномоченными РОКК при армиях и другими учреждениями и лицами о правилах приема раненных и личном составе учреждений. Списки лечебных учреждений ВЗС и ВСГ. 16 августа 1914 – 11 марта 1917 г. – 646 арк.

Ф. 721. Комитет Юго-Западного фронта Всероссийского союза городов

Оп. 1.

211.Спр. 38. Стенограмма 4-го съезда Всероссийского союза городов, 25 арк.

212.Спр. 88. Журналы заседаний центрального военно-санитарного совета фронтов, выписки из протоколов совещаний главного комитета ВСГ и исполнительного бюро ВСГ; переписка с лечебными учреждениями о снабжении медикаментами, о движении больных и раненных, об организации курсов по общей хирургии, о личном составе. 1917 г. – 502 арк.

213.Спр. 351. Проект организации управления Галиции. – 3 арк.

Оп. 3.

214.Спр. 10. Гранки статей о деятельности отделов комитета Союза городов на Юго-Западном фронте за 1915, 1916 гг. 1915-1916. – 66 арк.

215.Спр. 16. Циркуляры Главного комитета Союза городов; проект наказа Контрольному отделу; Копии бюллетеней Главного комитета по снабжению армий юго-западного фронта за февраль-апрель 1916 г.; выписки из журналов заседаний Комитета и Исполнительного бюро Союза городов ЮЗФ; доклады: члена Главного комитета Союза городов о неудовлетворительном медико-санитарном обслуживании больных и раненных на юго-западном фронте; контрольного отдела о деятельности и задачах отдела. 9 января 1916 – 26 декабря 1916 г. – 203 арк.

216.Спр. 152. Статистические сведения об учреждениях комитета за 1915 – 1917 гг., 15 декабря 1916 г. – 13 арк.

Оп. 5.

217.Спр. 103. Доклад Кранихфельда об организации музея Всероссийского союза городов, отношении редакции «Вестника комитета Юго-Западного фронта Союза Городов» о порядке отчетности. – 10 арк.

218.Спр. 186. Протоколы заседаний комитета Юго-Западного фронта ВСГ. – 9 арк.

219.Спр. 202. Устав служащих учреждений комитета. – 6 арк.

220.Спр. 351. Проект организации управления Галиции. Начато 1917 г. – 3 арк.

Ф. 1235. Грушевські – історики, лінгвісти (1830 – 1958)

Оп. 1.

221.Спр. 844. Листи Штейнгеля. 10 березня–15 грудня 1913р. – 7 арк.

Ф. 1335. Волынское губернское жандармское управление. Секретная часть

Оп. 1.

222.Спр. 565. Дело о производстве дознания и дознании о бывшем члене Государственной думы Штейнгеле Ф.Р., обвиняемом в высказывании среди крестьян с. Городок Ровенского уезда против царского правительства. 17 ноября 1906 г. – 18 апреля 1907 г. – 28 арк.

2) Опубліковані джерела

223.Абрамов Ив. С. Городецкий музей Волынской губернии бар. Ф.Р. Штейнгель /Ив. С. Абрамов// Живая старина. – 1906. – Вып. IV. – С. 249–254.

224.Библиография. Волынский историко-археологический сборник. Издание распорядительного комитета Волынского церковно-археологического общества. Почае –Житомир. 1896 г. / Беляшевский Н. // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – К., 1896 г. – Вып. 1. – Год пятнадцатый – Том LV (55) – октябрь–декабрь – С. 52–61.

225.Витте С.Ю. Воспоминания (в 3-х т.) / Сергей Юльевич Витте. – М., 1960. – Т.1. – 556 с.

226.Вторая годовщина Союза Городов // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – 1916 г. – № 1 – 1 сентября – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского. – С. 4–9.

227.Городецкий музей Волынской губернии // Исторический вестник. –1898 г. – год девятнадцатый. – апрель – С. 1072–1073.

228.Деникин А.И. Очерки русской смуты в 3-х кн. Белое движение и борьба Добровольческой армии / Антон Иванович Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2005. – Кн. 2. – Т. 3. – 736 с.: ил. вклейка 16 с.

229.Для всестороннего ознакомления и полного освещения конфликта печатаем протоколы заседания комитета Согоюза от 10-го и 20 июля 1917 г. и все относящиеся к конфликту документы // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта — 1917 г. – № 8. – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского. – С. 7–14.

230.Документы к «Комитетскому кризису» // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – 1917 г. – № 8. – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского. – С. 14–17.

231.Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле: (1901–1914) / Дмитро Дорошенко // Репринт. вид. – Вінніпег, Манітоба. – 1949. – 167 с.

232.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920) /Дмитро Дорошенко// Друге видання. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.

233.Дорошенко Д.І. – Історія України 1917-1923 рр. – В 2-х т.: Документально-наукове видання //Упоряд. К.Ю.Галушко / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. І. – Доба Центральної Ради. – 320 с.: іл

234.Дорошенко Д.І. – Історія України 1917-1923 рр. – В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд. К.Ю.Галушко / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2002.– Т. ІІ. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.: іл.

235.Иванов С.В. Союз Городов на Юго-Западном фронте / С.В. Иванов // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1916 г. – 1 октября. – № 2. – С. 3–5.

236.Исследования и раскопки. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Т.2. – С. 163–165.

237.Исследования и раскопки. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т.1. – С. 213–214.

238.Исследования стоянки и мастерской каменного века в с.Городке, Ровенского уезда Волынской губернии // Археологическая летопись Южной России. – К., 1899. – Т.1.– С. 28–29.

239.История конфликта в Комитете Согора // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1917. – август – № 8. – С. 3–7.

240.Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали // Упоряд. Андрієвська Л.В. та ін. – К.: Вид-во гуманітарної літератури, 2010. – 592 с.

241.К XI археологическому съезду // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – 1898 г. – Год девятнадцатый. – апрель. – № 4–6. – С. 403–404.

242.Краткий обзор деятельности учреждений комитета юго-западного фронта с ноября 1914 г. по 1 января 1915 г. (Доклад бар. Ф.Р. Штейнгеля, прочитанный в заседании главного комитета 24 января 1916 г.) // Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. –М., 1916 г.– 1–15 февраля – № 25–26. – С. 49–57.

243.Кризис в Комитете Юго-Западного фронта Согора // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1917. – август. – № 8. – С. 1–3.

244.Лазаревский А.М. Городецкий музей Волынской губернии /Алексей Матвеевич Лазаревский // Киевская старина. –К., 1898. – год семнадцатый. –апрель — Т. LXI. – с. 13–17.

245.Луначарская С.Н. Помощь детям. Доклад детского подотдела при отделе помощи населению, пострадавшему от войны / С.Н.Луначарская // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1916. – 1 октября. – № 2. – С. 15–20.

246.Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа – К., Темпора, 2003. – 608 с.: іл.

247.Описание Кубанского имения «Хуторок» барона В.Р. Штейнгеля 1900 г. Составил агроном П.Н. Котов. – Москва: Поставщик двора Его Величества Т-вл Скоропеч. А.А.Левенсон, 1900 г. – 196 с.

248.Особоуполномоченный бар. Ф. Штейнгель. Новые задачи / Федор Штейнгель // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1917. – 15 января. – № 5. – С. 3–4.

249.Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 года / Сост. Н. Беляшевский. – К.: Типография Т.Г. Мейнандер, Николаевская ул., д.№17. – 1899. – 62 с.

250.Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. – К., 1905. – 82 с.

251.Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года /Сост. Н. Беляшевский. – Варшава: Типография Ф.Чернака, Краковское предместье 60. – 1898. – 60 с.

252.Отчет о деятельности общества исследователей Волыни и Волынского Центрального музея за 1913 год. – Житомир: Электрическая типография насл. М. Денеймана. – 1915 г. – С.LVII.

253.Питательные пункты в Галиции // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. – К.:Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1916. – 1 ноября. – № 3. – С. 24–27.

254.Поездки гр. П.С. Уваровой в Черниговскую губ. и на Волынь // Археологическая летопись Южной России. –1899. – Т.1. – С. 141–145.

255.Проект положения о деятельности на театре войны Гор. И Земского союзов // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1917. – 15 января. – № 5. – С. 33–38.

256.Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. Барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. – К., 1904 г.– Т.XXI. – С. 136–182.

257.Революция на Украине по мемуарам белых /Составил С.А. Алексеев, под редакцией Н.Н. Попова.— М.—Л.: Издательство политической литературы Украины, 1990. — Репринт воспроизведение издания 1930 г. — 436 с.

258.Свод постановлений главного комитета и исполнительного бюро за ноябрь 1915 г. // Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. М., 1915.— 15 декабря — № 21–22. — С. 281.

259.Скоропадський Павло. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.) / Гол. ред. Я. Пеленський. — К. —Філадельфія, 1995. — 493 с.

260.Смирнов А. От Бучача до Станиславова (из личных впечатлений) /А. Смирнов // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта —1917 г. — К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1917. — 15 января. — № 5. — С. 22–25.

261.Схема Учреждений Комитета Юго-Западного фронта ВСГ // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. — К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1916. — 1 ноября. — № 3. — С. 21.

262.Труды Общества Исследователей Волыни. — Житомир, Электрическая типография М.: Дененмана, Михайловская, 1915 г. — Т. VIII. — № 6. — С. XXII.

263.Украинские депутаты в Государственной думе. Речи депутатов о погромах. Речь Ф.Р. Штейнгеля // Украинский вестник. — 1906. — № 8. — С. 604–608.

264.Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали /Упорядники Даниленко В., Кривець Н. — К.: Смолоскип, 2012. — 592 с.: іл.

265.Учреждение комиссариата. Выписка из журнала № 100. Заседания Главного Комитета Всероссийского Союза Городов 29-го июля 1917 года // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. — К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1917. — август. — № 8. — С. 17–19.

266.Финансово-статистический подотдел. Число больных, прошедших через госпитали Комитета Юго-Западного фронта с 1 января по 1 июля 1916 г. // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. — К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1916. — 1 ноября. — № 3.— С. 20.

267.Хроника // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта – К.: Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1917. – 15 января. – № 5. – С. 39–43.

268.Хроника. В Комитет Юго-Западного фронта Союза Городов // Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. – Киев, Типо-Лит.наследн. Круглянского, 1916. – 1 октября. – № 2. – С. 48–57.

269.Чикаленко Євген. Щоденник (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К.:Темпора, 2011. – 480 с.

270.Чикаленко Євген. Щоденник (1918–1919) / Євген Чикаленко. – К.:Темпора, 2011. – 424 с.

271.Шафранский А. Экскурсия в с.Городок Волынской губернии. Музей барона Ф. Штейнгель (из уроков отчизноведения). /А. Шафранский. – Кременец: Типография Б.А. Горинштейна, 1907. – Оттиск из журнала «Возрождение» 1907 г., июнь. – Кн. 3. – 21 с.

272.Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми / Михайло Шкільник. – Торонто: Друкарня ОО. Василян, 286 Лісгар вул., Торонто, 1971. – 366 с.

273.Штейнгель Ф.Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. – К., 1905. – 47 с. / Федор Рудольфович Штейнгель // Оттиск из журнала «Археологическая летопись Южной России». – 1904 г. – № 4–5. – С. 1–47.

274.Экскурсия от Городецкого музея Волынской г. барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. – К., 1900. – Т.2. – С. 119.

II. ЛІТЕРАТУРА

1) Монографії, довідники, збірники

275.Адресь-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1905 год. Издание Инспекторского отдела Собственной Его Императорского Величества Канцелярии Части I и II. – С-Петербург:Сенатская типография, 1905.

276.Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія /Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1993. – 256 с.

277.Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. – К.: в типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. – XXXVI, 816, II, [4] с.

278.Блок М. Апология истории или ремесло историка /Марк Блок. – пер. Е.М. Лысенко. Примечание и статья А.Я. Гуревич. – М.: Наука, 1986. – 254 с.

279.Бухало Г.В. Музей барона Федора Штейнгеля / Гурій Бухало // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. – Рівне, видавництво рівненського обласного краєзнавчого музею, 1996. – Вип. 1. – С. 11–16.

280.Васильевичъ С. Титулованные роды Российской империи / Сергей Васильевич – С.-П.: Типография т-ва «Общественная польза», Б. Подъяческая, 39, 1910. – С. 261–262.

281.Винницький А. Микола Теодотович Біляшівський його життя та музейна робота / А. Винницький. – Відбиток з кн. IX Записок історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – 13 с.

282.Волков С.В. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. – Л–Я /С.В. Волков. – М.: Центраполиграф. – 2009. – Т. II. – 832 с.

283.Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – поч. XX ст.) / Світлана Гаврилюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. у-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 532 с.

284.Гай-Нижник П. Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) / Павло Гай-Нижник // Київська старовина. Журнал Київського славістичного університету –2004. – № 2 (356) березень-квітень — С. 119–131.

285.Головнин П.А. Бароны фон Штейнгель в истории России // Немцы в Санкт-Петербурге: Биографический аспект. XVIII–XX вв. /Отв. ред. Т.А. Шрадер / П.А. Головнин. – СПб., 2014. – Вып. 8 – С. 279–314.

286.Грабовський С. Генії проти ідіотів. Алгоритми української історії /Сергій Грабовський. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2008. – 352 с.

287.Гуржій І. Характеристика та проблеми впорядкування бібліотечного зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля у фондах НБУВ / Іванна Гуржій // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К., 2013 – Число 22–23. – С. 316–327.

288.Декабристы. Биографический справочник. / Под редакцией акад. М.В. Нечкиной. – М.: Наука. – 1988. – 448 с.

289.Дмитренко А. Становлення етнографічного музейництва на Волині / Алла Дмитренко // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 38–43.

290.Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / Олександр Миколайович Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. — К., 2005. – Вип. IX. – С. 61–86.

291.Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовому та цивільному населенню в Україні у роки Першої Світової війни (1914-1918 рр.) /Олександр Миколайович Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. — К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.

292.Друг О., Малаков Д. Особняки Києва / Ольга Друг, Дмитро Малаков. – К.: Кий, 2004. – 823 с.

293.Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – Прил–С. – 944 с.: іл.

294.Забудова Києва доби класичного капіталізму // За заг. ред. М.Б.Кальницького, Н.М.Кондель-Пермінової. – К.: Сидоренко В.Б., 2012. – 560 с.: іл.

295.Загребельна Н.А. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої Світової війни: створення, структура, соціальна база,

джерела фінансування / Ніна Загребельна // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 255–269.

296.Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання у 28 томах / Гол. ред. .В. Смолій. – К.:Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 1999. – Кн. I, ч. I. – А–Л. – 578 с.

297.Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання у 28 томах / Гол. ред. .В.Смолій.– К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана», 2004. – Кн. I, Ч. II. – М–С. – 1217 с.

298.Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. Ровенська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 655 с.

299.Кавказский календарь на 1887 год / Кавказский статистический комитет. Е. Кондратенко. – Тифлис, 1886. – С. 21.

300.Кавказский календарь на 1890 год. – Тифлис, 1889. – С. 68.

301.Кавказский календарь на 1893 год. – Тифлис, 1892. – С. 223.

302.Кавказский календарь на 1901 год. – Тифлис, 1900. – С. 223.

303.Кальницкий М. – Бизнес и бизнесмены / Михаил Кальницкий. – К.: Варто, 2011. – Серия «Киевские миниатюры». – К. 1. – 240 с.: ил.

304.Карамаш С., Кобзар В. Нові архівні джерела про зведення в Києві першої централізованої каналізації / Сергій Карамаш, Валентин Кобзар // Краєзнавство. –К., 2014. – Ч. 3–4. – С. 11–15.

305.Киев теперь и прежде / Сост. Захарченко. – М. – К.: Паровое Лито-Типографическое заведение С.В. Кульженко Ново-Елисаветинск, собств. д., 1888. – 276 с.: илл.

306.Ковалинський В. Меценати Києва / Виталий Васильевич Ковалинский. – К.:Кий, 1998. – 528 с.

307.Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. / Наталія Кривець. – К., Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.

308.Крижанівська О. Сторінки з життєпису Михайла Грушевського / Оксана Олегівна Крижанівська // Пам'ять століть (Київ). – Історичний науковий та літературний журнал. – К., Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – № 5. – С. 143–146.

309.Кулиш-Лукашевич И. Поиски и находки. Из истории русского движения на Волыни 20-30-х гг. XX в. / Ирина Кулиш-Лукашевич. – Ровно:Гедеон Принт, 2010. – 226 с.

310.Кушпетюк О. Федір Рудольфович Штейнгель та його роль в організації Городоцького музею / Олена Кушпетюк // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник – Луцьк., 2009. – Вип. 4. – С. 263 – 266.

311.Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городоцький музей / Богдан Луканюк // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне:Перспектива, 2003. – Вип. IV. – С. 19–45.

312.Лукашевич І. Людина великої душі. (Спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.) / Ірина Лукашевич // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2010. – Вип. VIII. – С. 52–63.

313.Малаков Д. Особняки на Бульварно-Кудрявській вулиці / Дмитро Малаков // Янус. Нерухомість. Інформаційний бюлетень. – 1997. — вересень. – № 18(78). – С. 15–16.

314.Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX –початку XX ст. / Олександр Миколайович Машкін // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 83–91.

315.Милько В.І. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.) / Володимир Милько // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., Інститут історії України. – 2001. – Вип. XIX. – С. 37–58.

316.Миронець Н.Р. Барон Ф.Р.Штейнгель – представник волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів / Ніна Ростиславівна Миронець //

Українська біографістика. Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 112–124.

317.Миронець Н.Р. Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис / Ніна Ростиславівна Миронець // Наукові записки. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2010. – Вип. VIII. – С. 22–32.

318.Миронець Н.Р. Епістолярна спадщина Ф.Р.Штейнгеля у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як джерело дослідження його життя та діяльності / Ніна Ростиславівна Миронець // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – № 7. – С.32–41.

319.Миронець Н.Р. Персоналії в історії створення бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р.Штейнгеля / Ніна Ростиславівна Миронець // Наукові праці НБУВ. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 320–329.

320.Михайлова Р. Родина баронів Штейнгелів та їхній фамільний некрополь у Києві / Рада Михайлова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Тематичний випуск. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002. – Т.9. – С. 337–347.

321.Михайлова Р. Федір Штейнгель. Історія родини / Рада Михайлова // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. –140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. – Рівне: Видавець Возень, 2010. – Вип. VIII. – С. 86–90.

322.Міщук Г. Зібрання документів про створення музейної нумізматичної колекції Городоцького музею на Волині барона Ф.Р.Штейнгеля / Галина Міщук // Волинські історичні записки. — Житомир: Вид-во Житомирського держ. у-ту ім. І.Франка. – 2008. Т. 1. – С. 99–104.

323.Нариси історії української революції 1917-1921 років у двох книгах / Ред. Колегія В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов,

В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. – К.: Наукова думка НАН України, 2011. – Кн. 1. – 387 с.

324.Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля. – Рівне.: Видавець Олег Зень, 2010. – Вип. VIII. – С. 9–90.

325.Наумов О.Н. Очерки по русской генеалогии: избр. труды / О.Н. Наумов. – М.: Старая Басманная, 2012. – 664 с., XVI с. ил.

326.Нахратова Т. Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області / Тетяна Нахратова // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – Вип. IV. – С. 194–196.

327.Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–2001 в шести томах / Составитель В.Н. Чуваков. – М., 2007. – Т. 6. – Кн. 3. – X–Я – 704 с.

328.Непомнящий Г. Городоцький музей Ф.Р.Штейнгеля / Геннадій Непомнящий // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир: Журфонд, 1994. – Т. 15. – С. 168–175.

329.Непомнящий Г. Студії над спадщиною Ф.Р.Штейнгеля / Геннадій Непомнящий // Діячі науки і культури рідного краю. Матеріали і тези науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів м. Рівного (23–25 травня 1994 р.). – Рівне: Віддруковано за кошти Управління у справах молоді Рівненської державної адміністрації, 1994. – С. 4–5.

330.Николаев Н.И. Аксиома ольвийской просопографии IV–I ст. до н.э. / Николай Ильич Николаев // Історичний архів. – 2014. – Вип. 12. – С. 156–164.

331.Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской V в. До н.э. – I в. н.э. (монография в двух книгах) / Николай Ильич Николаев // – К.: Издательство Олег Филюк, 2014. – 316 с.

332.Николаевский Б.И. Русские масоны и революция / Редактор-составитель Ю.Фельштинский. «ТЕРРА» – «TERRA» / Б.И. Николаевский. – 1990 г. – 199 с.

333.Ошуркевич О. Волинь і Полісся в дослідженнях Федора Вовка // Українська культура в іменах та дослідженнях: Наукові записки Рівненського державного інституту культури. Волинське Полісся в контексті слов'янської культури / Олекса Ошуркевич. – Рівне: вид-во Рівнен. Інст.-ту культури, 1997. – Вип.1. – С. 12–14.

334.Пагирев Д.Д. Кавказский календарь на 1907 год / Д.Д. Пагирев. – Тифлис, 1906. – С. 256.

335.Памятная книжка Киевской губернии с приложением адрес-календаря губернии 33-й год издание на 1915 г. – Торговый дом Я.П. Сенкульский. – 734 с.

336.Пономарьова Т. Поколінний розпис Штейнгелів / Тетяна Пономарьова // Рівненський обласний краєзнавчий музей. 140 років від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля. Наукові записки. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2010. – Вип. VIII. – С. 49–52.

337.Попович О. Просопографія як метод дослідження культури сліпих кобзарів / О. Попович // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія.– 2011. – Вип. 2. – С. 101–113.

338.Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле / Олена Прищепа. – Рівне, 2006. – 223 с., іл.

339.Проценко Л.А. Некрополь Аскольдова могила в Киеве // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник / Л.А. Проценко. – М.: Наука, 1989. – С. 498–507.

340.Российская родословная книга. Часть третья. Издаваемая князем Петром Долгоруковым. – Санкт-Петербург. – Печатано в типографии Эдуарда Веймара. – 1856. – 523 с.

341.Рубач М.А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине / М.А. Рубач. – К.: Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1956. – 456 с.

342.Русский биографический словарь: в 25 т. / Изд. Императорским русским историческим обществом. – Санкт-Петербург: тип. Главного Упр. Уделов, 1911. – Т. 23. – Шебанов – Шютц. – 557 с.

343.Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / О.В. Сердюк. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.

344.Серков А.И. Русское масонство 1731–2000. Энциклопедический словарь / А.И. Серков. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001 – 1224 с., илл.

345.Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. / Вікторія Соловйова. – Київ–Донецьк: Інститут історії України НАН України, 2006. – 394 с.

346.Соловйова В.В. Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д.Дорошенка / Вікторія Соловйова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. –К.:Видавничий центр КНЛУ, 2003. – Вип. 7–8. – С. 108–119.

347.Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навч. посіб. Для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008.

348.Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник / В.О. Замлинський, М.Ф. Дмитрієнко, Т.А. Балабушевич та ін. За ред. В.О. Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НМК ВО, 1992. – 324 с.

349.Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / Інна Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 13(1). – С. 6–27.

350.Столярець М. Слово про Городок. Спогади краєзнавця / Микола Столярець. – Рівне: Азалія, 2002. – 31 с.

351.Стрельський Г.В. Українська дипломатія національно-культурного відродження 1917–1920 рр. в особах. Навчально-довідковий посібник / Геннадій В'ячеславович Стрельський. – К.: Демід, 2000. – 48 с.

352.Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII–початок XXI ст.) / Валерій Томазов. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 284 с.

353.Томазов В. Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження / Валерій Томазов // Український історичний журнал. –2010. – березень–квітень. – № 2 (491). – С. 215–225.

354.Томазов В. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету) / Валерій Томазов // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 209–220.

355.Федас Й.Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX–XX ст.) / Й.Ю. Федас. – К.:Наукова думка, 1987. – 184 с.

356.Хведась А.О. Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля і М.С. Грушевський. // Наукові записки Острозької академії. –/ Хведась А. О. – Острог: Видавничий комплекс Острозької академії. – 1998. – Т.1. – Ч.2. – 64–66.

357.Циганюк М.А. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної думи в Україні / М.А. Циганюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 264–274.

358.Черказьянова И.В. К 250-летию манифеста Екатерины II о приглашении иностранных колонистов в Россию // Немцы в Санкт-Петербурге. Биографический аспект XVIII – XX вв. / Отв. ред. Т.А. Шрадер. / И.В. Черказьянова. – СПб., 2014. – Вып. 8. – С. 7–16.

359.Чмырь С. Штейнгель Федор (Теодор) Рудольфович // Государственная Дума Российской империи. 1906–1917. Энциклопедия / Ред. Иванов Б.Ю., Комзолова А.А., Ряховская И.С. / С.Чмырь. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 707–708.

360.Чубіна Т. Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів / Чубіна Т. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 109–110.

361.Шапошников Н.В. HERALDICA исторический сборник. – / Н.В. Шапошников. – Санкт-Петербург : Паровая Скоропечатня Г.П. Пожарова, Загородный пр.8, 1900. – Т. 1. – 373 с.

362.Шахрай Т.О. Внесок дворянсько-поміщицької верстви Волині в українську та європейську науку, культуру / Т.О. Шахрай // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі України. – Луцьк, 2007. – № 1 – С. 176–180.

363.Шевчук С. Жертовність для утвердження України / Степан Шевчук. – Рівне, ППФ «Волинські обереги», 2002. – 99 с.

364.Шевчук С.І. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія / Степан Іванович Шевчук. – К.:Наукова думка. – 1983. – № 6 (184). – С. 60–64.

365.Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV– середина XVII ст. / В.О. Щербак. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300 с.: іл.

366.Энциклопедический словарь русского библиографического института гранат. – Седьмое издание. – Том 50. – Школьное дело-Эволюция внешнего быта. – М.: Рус. Биогр. Ин-т Гранат, [1926]. – 342 с.: ил.

367.Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil Estland. Bd. III. Corlitz 1935. – S. 237 – 239, 347.

2) Дисертації, автореферати

368.Алфьоров О.А. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. О7.00.01 «Історія України» / О.А. Алфьоров. – К., 2012. – 19 с.

369.Березовська Т.В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Березовська Тетяна Всеволодівна – Одеса, 2003. – 221 с.

370.Гураль О.В. Джерельна база просопографічного портрета родини Старицьких (40-і рр. XX ст. – поч. XXI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. О7.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.В. Гураль. – К., 2014. – 20 с.

371.Миронець Н.Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р.Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миронець Ніна Ростиславівна – К., 2004. –186 с.

3) Газетні статті

372.Бухало Г. Барон Штейнгель / Гурій Бухало // Червоний прапор. Громадсько-політична. — 1991. – 7 листопада. – № 185 (12502).

373.Бухало Г. Барон Штейнгель (продовження) / Гурій Бухало // Червоний прапор. Громадсько-політична. – 1991. – 12 листопада. – № 186 (12503).

374.Бухало Г. Барон Штейнгель (закінчення) / Гурій Бухало // Червоний прапор. Громадсько-політична. – 1991. – 13 листопада. – № 187 (12504).

375.Гончаренко Н., Томазов В. Династии баронов Штейнгелей страна знает уже третий век Ольга Дем'янчук. / Валерий Томазов, Наталия Гончаренко / Всеукраинские ведомости. –1996. – субота 14 грудня. – № 233(661). – С. 6.

376.Дем'янчук Б. Був у барона Городок / Б. Дем'янчук // Україна молода. Щоденна інформаційно-політична газета. – 2007. – 10 січня. –№ 3 (3034). – С. 8–9.

377. Дем'янчук О. Меценат з великою душею / Ольга Дем'янчук // Вісті Рівненщини. Газета обласної ради. – 2006. – 24 листопада. – С. 11.

378. Киевлянин. Литературная и политическая газета юго-западного края. 1892. – 30 июля. – № 209. – С. 4.

379. Киевлянин. Литературная и политическая газета юго-западного края. – 1892. – 21 ноября. – № 323. – С. 4.

380. Киевлянин. Литературная и политическая газета юго-западного края. – 1897. – суббота 18 октября. – № 288. – С. 5.

381. Киевская жизнь. – 1919. – Воскресенье, 13 октября (26 октября). – № 37. – С. 1. – К.: Фундуклеевская 19.

382. Корсунська У. Барон, що творив блага / У. Корсунська // Рівненський регіон. – 2006. – 28 лютого.

383. Липовий П. Нове життя / П. Липовий // Червоний прапор. – 1948. – п'ятниця 9 липня. – № 135 (1600). – рік видання IX. – С. 4.

384. Марчук Л. Вишнева гора барона фон Штейнгеля / Л. Марчук // Рівне-експрес. – 2008. – 12 червня. – № 24.

385. Якель Р. Німецький барон з українською душею / Р. Якель // Дзеркало тижня. – 2011, 28 січня. – С. 11.

III. Електронні ресурси

386. Бизнес по-братски. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.prostobiz.ua/biznes/razvitie_biznesa/stati/biznes_po_bratski.

387. Большая биографическая энциклопедия. Штейнгель, барон Рудольф Васильевич. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://gufo.me/content_bigbioenc/shtejngel-baron-rudol-f-vasil-evich-147602.html.

388. Вина России. Энциклопедия русского виноделия. Бароны Штейнгели и виноградарство Новокубанска и Туапсе. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://rusvina.ru/wineopedia/view.php?ELEMENT_ID=757.

389. До 120-річчя Київської каналізації (нові архівні джерела щодо створення нормативної бази зведення в Києві першої централізованої

каналізації) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://polypipe.info/contacts/61-uncategorised/1269-do-120-richchya-kijivskoji-kanalizatsiji-novi-arkhivni-dzherela-shchodo-stvorenniya-normativnoji-bazi-zvedennya-v-kievi-pershoji-tsentralizovanoji-kanalizatsiji>.

390.Зинько В. Камчадалы. Владикавказ и династия Штейнгелей. – 2007. – № 7 [Електронний ресурс] / В. Зинько // – Режим доступу: http://www.modvlad.ru/mag/2007/7/vladikavkaz_i_dinastiya_shteyngeley.

391.Кальницкий М. Бароны-бизнесмены // Интересный Киев. [Електронний ресурс] / М. Кальницкий // Режим доступу: <https://www.interesniy.kiev.ua/baronyi-biznesmenyi/>

392.Кальницкий М. «Сказочный дом» в жизни и на экране. [Електронний ресурс] /М. Кальницкий // Режим доступу: <http://mik-kyev.livejournal.com/34708.html#comments>.

393.Клинген И.Н. Основы хозяйства в Сочинской округе. – СПб, 1897 г. [Електронний ресурс] / И.Н. Клинген // Режим доступу: <https://aheku.net/articles/russian/istoriya-adyigov/3366>

394.Лукашевич-Куліш І. Три долі: спогади про великого мецената з Рівненщини Федора Штейнгеля. [Електронний ресурс] /І. Лукашевич-Куліш // Режим доступу: <http://golosno.com.ua/cikavo/1451304455-tri-doli-spogadi-pro-nashchadkiv-velikogo-mecenata-z-rivnenshchini-fedora>

395.Первые российские вина на Кавказе [Електронний ресурс] //. – Режим доступу: <http://www.materidouska.eu/clanky/vina.pdf>.

396.Свет маяков И. Бганцева. Тот самый барон Штейнгель. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://svet-mayakov.ru/history/tot-samyiy-baron-shteyngel>.

397.Скакальська І.Б. Просопографічний портрет українських вчених Західної Волині у першій половині XIX ст. / І.Б. Скакальська // Історія науки і біографістики. – 2015. – № 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2015_3_13.

398.Суліменко О. Німецька колонізація Волинської губернії в кінці XVIII – 70-ті рр. XIX ст. [Електронний ресурс] /О. Суліменко // Режим доступу: eprints.zu.edu.ua/4862/1/Sulimenko_2.pdf.

399.Шишманов І. Щоденник 1879-1927. [Електронний ресурс] /І. Шишманов // Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

400.Энциклопедия российского купечества. Штейнгель Владимир Рудольфович // Общество купцов и промышленников. – М., 2004 [Електронний ресурс] // – Режим доступу: [http:// www.okipr.ru/encyk/view/289](http://www.okipr.ru/encyk/view/289).

